ТАРАС ШЕВЧЕНКО
ПРО МИСТЕЦТВО

ПАМ'ЯТКИ ЕСТЕТИЧНОЇ ДУМКИ

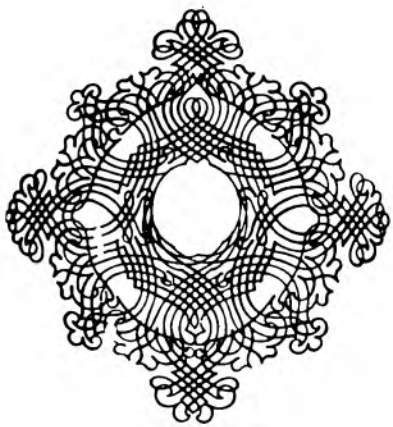

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ОЦИФРУВАННЯ КНИГ
hurtom.com

ПАМ'ЯТКИ
ЕСТЕТИЧНОЇ
ДУМКИ

ПРО МИСТЕЦТВО

ЗБІРНИК

Видання друге

КИЇВ
«МИСТЕЦТВО»
1984

85
Ш37

Друкується за виданням: Шевченко Тарас. Про мистецтво.— К.: Мистецтво, 1971.— 336 с.

В сборник вошли важнейшие материалы творческого наследия великого украинского поэта, непосредственно раскрывающие его эстетические идеи, его взгляды на познавательную и общественно-действенную роль искусства, мысли и высказывания по поводу тех или иных произведений. В издании использованы поэзия и проза Тараса Шевченко, его дневник и письма, а также мемуарная литература о поэте.

Упорядкування, вступна стаття і примітки доктора філологічних наук І. І. СТЕБУНА

Рецензент: член-кореспондент АН УРСР Є. П. КИРИЛЮК

На суперобкладинці — фрагмент автопортрета Т. Шевченка. *1860. Офорт*

Ш $\frac{0302060000-208}{M207(04)-84}$ 55—84

© Видавництво «Мистецтво», 1984
Упорядкування, вступна стаття, примітки

ЕСТЕТИЧНІ ОБРІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

В історії художньої культури кожного народу є митці, імена яких овіяні особливою любов'ю і славою, як найдорожча національна святиня і гордість.

Таким митцем на Україні по праву є Тарас Шевченко — великий народний поет і художник, полум'яний революціонер і мислитель, що з найбільшою повнотою відбив у своєму генії багатогранне духовне багатство рідного народу, його вільнолюбність і силу, красу й мудрість, його поривання й думи.

«Появу Шевченкового «Кобзаря» в 1840 році в Петербурзі,— писав І. Франко,— слід вважати епохальною датою в розвитку української літератури. Ця маленька книжечка відразу відкрила немов новий світ поезії, вибухла, мов джерело чистої холодної води, заясніла невідомою до того в українському письменстві простотою та поетичною грацією виразу» *.

Збагачуючи кращі традиції своїх попередників, творчість яких знаменувала початок становлення нової української літератури, Т. Г. Шевченко здійснив воістину революційний стрибок в історичному розвитку національної літератури. Він надав їй незнані до нього пристрасний революційний пафос, гаряче дихання життя, широту творчого виднокругу, багатство ідей, тем і мотивів, різноманітність поетичних форм і жанрів, відкрив їй небачені соціальні глибини народного буття.

«Муза Шевченка,— свідчив Микола Костомаров,— роздирала завісу народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і захоплююче було зазирнути туди!!!... Тарасова муза прорвала якийсь підземний склеп, уже кілька віків замкнений багатьма замками, запечатаний багатьма печатями» **.

У цьому передусім і полягало історичне новаторство Шевченка.

Подібно до Пушкіна і Гоголя в літературі російській, Шевченко проклав рідному слову шлях до вершин народності й реалізму. Своєю творчістю він здобув українській літературі загальне визнання і гідне місце в ряду визначних національних літератур світу.

---

* Франко І. Я. Нарис історії україно-руської літератури до 1890 р.— Львів, 1910, с. 107.

** Костомаров М. І. Спогад про двох малярів.— У кн.: Спогади про Тараса Шевченка. К., 1982, с. 133.

«Малоруська література,— відзначав Чернишевський, характеризуючи історичну роль Шевченка,— сягнула вже такого розвитку, що навіть могла б обійтися і без нашого великоруського схвалення, якби могли ми не мати до неї співчуття. Коли у поляків з'явився Міцкевич, вони перестали потребувати прихильних відзивів якихось французьких чи німецьких критиків: не визнавати польську літературу значило б тоді тільки виявляти власне дикунство. Маючи тепер такого поета, як Шевченко, малоруська література також не потребує чийогось благовоління» *.

Могутній геній Шевченка за силою свого впливу на розвиток української художньої літератури не знає собі рівного. На творах Шевченка, його естетичних ідеях виховувалось і мужніло не одне покоління українських митців. Спадщина Шевченка і сьогодні є найдорогоціннішим скарбом нашої національної класики, живлющим джерелом натхнення, творчою школою для багатьох сучасних митців. Творчість Шевченка давно перейшла національні межі, ставши гідним надбанням художніх культур багатьох націй світу, особливо слов'янських народів.

«Шевченко стоїть поряд з найбільшими поетами слов'янського світу — Пушкіним і Міцкевичем,— слушно відзначив у свій час П. Грабовський.— ...Поезія Шевченка показала, чим може і повинна бути малоруська література, поставила її на висоту загальноєвропейської творчості, з предмета «панської потіхи» зробила її живим органом життя і вказала їй єдино гідний шлях служіння батьківщині. В цьому відношенні Шевченко йшов пліч-о-пліч з кращими умами і діячами Росії...» **.

Кріпацький син, що могутністю свого генія і нелюдським напруженням сил піднявся до вершин духовної культури свого віку, Шевченко викликав серед своїх сучасників, як і серед усіх своїх шанувальників і дослідників, справжній подив і захоплення широтою інтелектуального виднокругу, напрочуд багатим запасом знань у найрізноманітніших сферах, зокрема і особливо в галузі естетичної культури, історії і теорії мистецтва, самостійністю і влучністю думок, певністю критеріїв, ясністю позицій.

Пущену колись у літературний вжиток брехливу легенду про Шевченка як неосвіченого «мужицького самородка», який тому, мовляв, і став «самобутнім», що «цурався» здобутків цивілізації і культури, можна було б вважати давно похованою, якби її, цю брехню, не намагалися щоразу витягати на світ у своїх писаннях всілякі буржуазно-націоналістичні фальсифікатори, прагнучи будь-що довести «відрубність» Шевченка від «чужих» культур, особливо від передової демократичної культури Росії, якій Шевченко насправді щиро завдячував усім своїм творчим життям.

---

* Чернышевский Н. Г. Новые периодические издания.— Полн. собр. соч.: В 15-ти т. М., 1950, т. 7, с. 935—936.

** Грабовський П. А. Тарас Григорьевич Шевченко.— У зб.: П. А. Грабовський. Про літературу. К., 1954, с. 109.

Нема, гадаємо, потреби нині полемізувати з цього приводу. У свій час Іван Франко, Павло Грабовський, Леся Українка та інші прогресивні діячі української культури з достатньою переконливістю розвінчали цю брехливу легенду, довівши її цілковиту безпідставність і тенденційність. Сучасне радянське шевченкознавство остаточно викрило ці націоналістичні побрехеньки, послідовно довело і переконливо показало, яким високим рівнем культури й освіти відзначався автор «Кобзаря», один з найбільших митців і мислителів свого часу, яких широких інтернаціональних, загальнолюдських обріїв сягали його естетичні інтереси.

Хоч як мало — з відомих причин — зберегла нам історія безпосередніх висловлювань і думок Шевченка з питань естетики, теорії й історії мистецтва, але й ця невелика частина є яскравим свідченням того, якою справді дивовижною була ерудиція Шевченка, яким глибоким знавцем не тільки численних близьких йому явищ поезії і живопису, але й музики, театру, архітектури і навіть такого далекого, здавалось, для «мужика» виду мистецтва, як балет, був він. На сторінках своїх художніх творів, у щоденнику, в своїх листах Шевченко вільно оперував численними фактами найрізноманітніших мистецьких явищ, виявляючи тонкий і вимогливий художній смак, концептуальну цілісність естетичних критеріїв. Він залишив нам оригінальні висловлювання і думки про таких майстрів архітектури й образотворчого мистецтва, як Фідій і Скопас, Мікеланджело і Рафаель, Рембрандт і Рубенс, Ван-Дейк і Доменіко Цампієрі, Дюрер і Мурільйо, Торвальдсен і Канова, Растреллі і Россі, Тенірс і Делакруа, Каналетто і Деларош, Корреджо і Остаде, Гюден і Калам; про своїх сучасників — К. Брюллова, Тиранова, Іванова, Федотова, Кіпренського, Айвазовського, Клодта, С. Щедріна та інших; про більш-менш визначних творців художнього слова — Гомера й Оссіана, Горація й Овідія, Шекспіра і Шіллера, Данте і Гете, Бернса і Байрона, Рилєєва і Державіна, Жуковського і Крилова, Пушкіна й Гоголя, Грибоєдова й Кольцова, Міцкевича і Сови, Діккенса і В. Скотта, Лермонтова і Тютчева, Герцена і Салтикова-Щедріна, Толстого й Островського, Беранже і Барб'є, Дюма і Шатобріана, Жорж Санд і Ежена Сю і майже про всіх своїх попередників і сучасників в українській літературі — від Сковороди і Котляревського до Марка Вовчка і Куліша. У сфері уваги Шевченка перебували найвидатніші явища світової музичної культури: твори Бетховена і Моцарта, Шопена і Паганіні, Вебера і Верді, Гайдна і Россіні, Белліні й Обера, Мейєрбера і Доніцетті, Верстовського і Глінки, Даргомижського і С. Гулака-Артемовського. Він захоплювався драматичним театром, оперою і балетом і зміг повною мірою оцінити артистичний геній Щепкіна, Каратигіна, Соленика, Брянського, Олдріджа, Тальйоні, давав влучну оцінку виконавцям багатьох вистав; мріючи про створення національного українського реалістичного театру, він творив для нього свої драматичні шедеври.

Вже самий лише цей — далеко не повний — перелік мистецьких явищ, що тією або іншою мірою входили в сферу естетичних інтере-

сів великого українського митця, його увага до гуманітарних і природничих наук, до технічного прогресу свого часу, до праць Вука Караджича, Шафарика, Ганки, Гумбольдта, його згадки про Архімеда і Галілея, захоплена оцінка винаходів Фультона й Уатта тощо — все це засвідчує незмірні інтелектуальні масштаби багатогранного розвитку Т. Г. Шевченка, високий рівень його загальної й естетичної культури.

* * *

«Коли б мені прийшлося одним словом охарактеризувати поезію Шевченка,— писав І. Франко,— то я сказав би: с е п о е з і я б а ж а н н я ж и т т я. Свобідне життя, всесторонній, нічим не опутаний розвій одиниці і цілої суспільності, цілого народу,— се ідеал Шевченка, которому він був вірним ціле життя» *. Цьому величному гуманістичному ідеалу були підпорядковані й естетичні шукання великого митця.

«Я ужасно люблю смотреть на счастливых людей, и потому нет прекраснее, нет усладительнее зрелища, как образ счастливого человека»,— це щире визнання Шевченка якнайповніше визначає оту могутню людолюбну пристрасть, що втілена в кожному рядку його огнистих віршів, у кожному творінні його пера і пензля. В ім'я людського життя, людського щастя — в ім'я цього всеосяжного ідеалу — в рівній мірі політичного, естетичного і етичного — він став на прю з сучасним йому ненависним світом самодержавно-кріпосницької дійсності, світом соціальної неправди і неволі, і, не відступаючи, пройшов до кінця обраний за велінням душі тернистий і страдницький, але чесний і благородний шлях народного співця, трибуна і революційного борця.

Ще в роки своєї творчої молодості, прагнучи присвятити себе боротьбі за народне щастя, омріяне й оспіване пізніше в «Заповіті» і багатьох інших поезіях, надиханий прикладом «перших російських благовістителів свободи»— декабристів, поет малював у своїй уяві духовний образ такої особистості, яка була вправі називатися величним ім'ям Людини. В поемі «Тризна» він утверджував саме ті риси людської індивідуальності, без яких не мислив собі — і об'єктивно, і суб'єктивно — повноцінного типу людини і митця:

Без малодушной укоризны
Пройти мытарства трудной жизни,
Измерять пропасти страстей,
Понять на деле жизнь людей,
Прочесть все черные страницы,
Все беззаконные дела...
И сохранить полет орла
И сердце чистой голубицы!
Се человек!..

---

* Франко І. Я. Тарас Шевченко.— Твори: У 20-ти т. К., 1955, т. 17, с. 93.

Ці рядки — не пишномовна тирада: в них — живий, всім наступним життям і реальним творчим трудом їхнього автора утверджений образ людини-митця, що, перемагаючи нелюдські тортури, тюремні кайдани, страшну десятирічну неволю, могла гордо сказати:

Караюсь, мучусь... але не каюсь.

До останнього подиху зберіг він духовну незламність, силу орлиного лету і голубину чистоту серця.

Нездоланна життєстійкість Шевченка, дивовижна міць його духу, його ідей живилися не самою тільки богатирською натурою поета, а мали своїм живодайним джерелом прометеївську силу народу, його непоборність і красу, вперше в нашій літературі оспівані і увічнені поетом у незабутніх строфах «Кавказу».

Добролюбов справедливо назвав у свій час Шевченка *істинно народним поетом,* у якого все коло його дум і почуттів перебуває в цілковитій відповідності зі змістом і ладом народного життя. Шевченко більше, ніж будь-хто з великих національних геніїв світу, мав право сказати про себе: «Історія мого життя становить частину історії моєї батьківщини». І це не було перебільшенням. Творчість Шевченка справді була голосом і совістю народу, криком його душі і невмирущою піснею, його любов'ю і гнівом, тугою і радістю, мукою і сміхом, його горем і мрією, невольничим стогоном і волелюбним поривання.

Шевченко за своїм творчим темпераментом і за своїми ідейно-естетичними принципами не був і не міг бути холодним літописцем народного життя, хоч і є всі підстави вважати його творчість найповнішим художнім літописом, найправдивішою епопеєю життя покріпаченої України, визвольного руху народних мас від часів Івана Підкови і Тараса Трясила, Коліївщини і до антикріпосницьких селянських бунтів і повстань, що все частіше спалахували на українській землі за життя поета.

* * *

«Какое животворно чудное влияние красоты на душу человека!»— нотував Шевченко в своєму щоденнику, а в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» він надав цій думці ще яснішу цілеспрямованість:

«Если бы красота во всех ее образах хотя бы на половину человечества имела свое благодетельное влияние, тогда бы мы быстро близились к совершенству».

Краса, її благотворний вплив на людство, краса як могутній рушійний чинник вдосконалення людського суспільства — саме така краса становила естетичний ідеал Шевченка.

Сфера краси, сфера прекрасного не обмежувалась для нього лише цариною мистецтва. Його естетичний світ охоплював усю безмежну широчінь реального життя, навколишньої природи, суспільного буття, людської творчості й людської праці.

«Я,— зазначав він,— люблю или, лучше сказать, обожаю все прекрасное как в самом человеке, начиная с его прекрасной наружности, так само, если не больше, и возвышенное, изящное произведение ума и рук человека».

Всупереч панівним в його часи ідеалістичним теоріям Шевченко в розумінні прекрасного виходив з цілком земних критеріїв художника-реаліста, для якого була органічно чужа, неприйнятна будь-яка містична ізоляція мистецтва від життя, від дійсності. Ще бувши учнем Академії мистецтв, як пізніше згадував він сам у повісті «Художник» і в щоденнику, слухаючи лекції з теорії мистецтва О. Галича і В. Григоровича, молодий митець, учорашній кріпак, перейнятий щирою любов'ю до прекрасного, відчув, однак, «непреодолимую антипатию к философиям и эстетикам» тих, як влучно називав їх, «безжизненных» теоретиків, що силкувалися відірвати мистецтво від справжнього життя, від живої природи і віддалити його в світ ідеальних «призраков» і «грез наяву».

Подібні естетичні «теорії», як і конкретна мистецька практика жерців «чистого мистецтва», цього, за висловом Шевченка, «идеального безобразия», викликали рішуче заперечення і палкий протест у душі художника-початківця.

Досить хоча б побіжно простежити за численними розпорошеними в поетичних творах, повістях, щоденнику і в епістолярній спадщині Шевченка авторськими роздумами з приводу найрізноманітніших мистецьких явищ — літератури, музики, живопису, скульптури, театру, архітектури,— щоб переконатись, з якою настійною жадобою намагався Шевченко осягнути суть художньої творчості, як, усе більше збагачуваний життєвим і мистецьким досвідом, він — поет і живописець — поступово і неухильно пізнавав ті найвищі естетичні критерії, які найповніше відповідали сучасному передовому гуманістичному і реалістичному мистецтву.

Ще в академічний період свого життя Шевченко, бувши улюбленим учнем Карла Брюллова, при всьому безумовному пієтеті до свого вчителя, його творів, зберігав, однак, тверезість і самостійність естетичних уподобань і думок. Поширювана у свій час версія про цілковиту залежність Шевченка від естетичних смаків свого вчителя, про сліпе і безоглядне сприймання їх молодим художником, як і протилежні спроби — будь-що принизити або навіть заперечити позитивний вплив Брюллова на Шевченка,— не мають під собою підстав. Карл Брюллов — великий майстер російського живопису, якого високо цінував Бєлінський, імпонував Шевченкові передусім як художник, що у створенні своїх кращих картин спирався на живий матеріал життя, на конкретну натуру, хоч і був обмежений академічною традицією у виборі тем і сюжетів.

Шевченко не міг не відчути трагічної для Брюллова неспроможності подолати усталену академічну традицію класицистичних канонів і норм, але більше, ніж будь-хто інший з його учнів, розумів і схвалював тя-

жіння свого вчителя до реалізму, до тих мистецьких шляхів, які відкривали простір художній істині.

«Не «выспренние фантазии», а «идеалы», полные красоты и жизни»,— ось що головним чином приваблювало в Брюллові молодого Шевченка. Він був у захопленні від його «Осады Пскова» і саме цей твір, в якому реалістична стихія палітри Брюллова переможно панувала над академічними умовностями, вважав найбільшим тріумфом художника. І знов-таки вирішальним критерієм оцінки його була для Шевченка життєва правда.

«С замиранием сердца прошел я за полотно, оглянулся,— розповідає Шевченко в «Художнику» про своє перше враження від твору,— передо мною была не картина, а со всем ужасом и величием — живая осада Пскова». Тут же згадує Шевченко і про численні «крошечные эскизы», які робив Брюллов у процесі створення свого шедевра, про поїздки художника до Пскова, тим самим акцентуючи значення цих «натурних» заготовок Брюллова до картини.

Критерій «жизненности» художнього образу, відповідності його реальним явищам дійсності наявний майже в кожному занотованому Шевченком враженні від того або іншого мистецького творіння. Згадуючи в «Художнике» про своїх академічних колег, живописців і скульпторів, він відзначає, зокрема, Рамазанова і Ставассера. Особливо приємно вразили його скульптурні твори Ставассера. «Он исполнил,— зазначає Шевченко,— круглую статую молодого рыбака, и как исполнил! Просто прелесть, особенно выражение лица — живое, дыхание затаившее лицо следит за движением поплавка!»

З не меншим захопленням сприймав молодий Шевченко й інші сповнені диханням реального життя твори жанрового живопису, як, наприклад, малюнки Штернберга, зроблені на Україні, в яких відбились живі, конкретні риси українського пейзажу.

До речі, не можна обминути і того факту, що, нотуючи ці свої враження, Шевченко незмінно посилається на співчутливе, заохочувальне ставлення Брюллова до жанрового живопису, до студій над об'єктами навколишнього життя. Великий художник не тільки не заважав своїм учням у цьому, але й поділяв часто їхні захоплення і щиро висловлював своє схвалення, допомагав своїми порадами. Так поставився він до згаданої вище скульптури «Рибак» Ставассера, до малюнків Штернберга, від яких був у захваті.

Мистецтво і дійсність, художній образ і живе життя в їхньому органічному зв'язку — саме ця кардинальна проблема матеріалістичної естетики стала в центрі уваги Шевченка. Над її філософським осмисленням і мистецьким розв'язанням напружено і плідно працювала творча думка Шевченка, підносячись чимдалі до все сміливіших і ширших узагальнень.

Відома полеміка з Каролем Лібельтом, автором книжки «Estetyka czyli umnictwo piękne», розгорнута Шевченком на сторінках його щоденника, теж стосувалась головним чином тієї кардинальної пробле-

ми, навколо якої вже давно точилася теоретична боротьба між матеріалістичним та ідеалістичним поглядами на мистецтво.

К. Лібельт — типовий естетик-ідеаліст і містик — своїми міркуваннями про сутність мистецтва і його функції не відкривав Шевченкові ніяких Америк. Його сентенції і теоретичні побудови мало чим відрізнялись — якщо не зважати на їх еклектичний калейдоскоп — од відомих Шевченкові ще з академічних років естетичних канонів, сутність яких полягала передусім в ігноруванні об'єктивної реальності як основи мистецтва, в запереченні пізнавальної і суспільно дійової ролі художньої творчості, в намаганні створити навколо митця ореол містичної неосяжності й божественної зверхності над навколишнім світом.

Обстоюючи цілковиту незалежність митця від дійсності, Лібельт вдається до аргументів і аналогій, запозичених ним із старого ідеалістичного арсеналу: прагнучи заперечити будь-яку цілеспрямованість мистецької творчості і заявляючи, що «мистецтво є само собі метою», він порівнює його ні з чим іншим, як... з богом. Якщо «всі предмети природи,— пише він,— служать певним цілям», то «мистецтво, як і сам бог, не служить ніякій меті», «воно... само собі мета» *.

Світ прекрасного, на думку Лібельта, існує лише в нічим не обмеженому творчому суб'єкті. Природа і навколишній світ перебувають поза сферою прекрасного, отже, і поза мистецтвом, яке є лише «виразом» прекрасного. «Мистецтво вище від природи»,— проголошує Лібельт.

«Жестко, кисло, приторно,— саркастично нотує Шевченко свої враження від читання книжки Лібельта,— настоящий немецкий суп-вассер... Либельт, он только пишет по польски, а чувствует (в чем я сомневаюсь) и думает по-немецки или, по крайней мере, пропитан немецким идеализмом».

І тут же додає за асоціацією, яку цілком логічно підказала йому пам'ять: «Он смахивает на нашего В. А. Жуковского в прозе. Он также верит в безжизненную прелесть немецкого тощего, длинного идеала, как и покойный В. А. Жуковский».

Висловлені Шевченком у його суперечці з Лібельтом думки про «свободу творчості», об'єктивну залежність митця від природи, яка сама підлягає певним законам, про відповідність мистецьких творінь предмету зображення, реальній природі, реальному буттю з достатньою ясністю виявляють матеріалістичний характер естетичних поглядів великого митця. На противагу Лібельту та іншим ідеалістичним естетикам, Шевченко стверджує саме те, що майже водночас з ним проголосив і Чернишевський у своїй дисертації «Эстетические отношения искусства к действительности». «Вечная красавица природа» розумілась Шевченком як естетичне джерело мистецтва, і зраду цього джерела з боку людини-творця, найменший відступ від нього Шевченко розглядав як зраду мистецького покликання, як моральну й естетичну потворність.

---

* Libelt K. Filozofia i krytyka.— Poznan, 1849, t. 2, s. 67—69.

Проте вірність митця природі, навколишній дійсності, застерігав Шевченко, не означає дагеротипного наслідування, натуралістичного копіювання життя. Справжнє мистецтво, за Шевченком, неможливе поза життям, але воно такою ж мірою несумісне й з рабським його копіюванням. Згадуючи в цьому зв'язку про дагеротипні вправи портретиста Зарянки, Шевченко не випадково протиставив йому Брюллова, в кращих творах якого, «полных красоты и жизни», він знаходив і вірність натурі, і ту художню істину, якої міг досягти лише «пламенный поэт, глубокий мудрец, сердцеведец».

Цікаво нагадати, до речі, що ще Бєлінський, визначаючи суть і характер повноцінного художнього образу і пояснюючи, як саме треба розуміти відповідність його натурі, зокрема в портретному живописі, теж ставив як приклад поряд з іншими художниками Карла Брюллова.

«Звичайний живописець зробив дуже подібно портрет вашого знайомого,— писав Бєлінський,— подібність не піддається й найменшому сумніву в тому розумінні, що ви не можете не пізнати відразу, чий це портрет, а все ж якось невдоволені ним, вам здається, ніби він і схожий зі своїм оригіналом, і не схожий з ним... Але хай з нього зніме портрет Тиранов або Брюллов — і вам здасться, що дзеркало далеко не так вірно повторює образ вашого знайомого, як цей портрет, тому що це буде вже не тільки портрет, але й художній твір, в якому схоплена не сама лише зовнішня подібність, але й уся душа оригіналу» *.

В одному з листів до Бр. Залеського Шевченко згадував: «Великий Брюллов говаривал бывало: «Не копируй, а всматривайся»,— и я совершенно верю бессмертному Брюллову». Фотографічну копію, якою б досконалою вона не була відносно зовнішньої подібності до оригіналу, до натури, не можна порівняти з твором справжнього мистецтва, бо вона лишає поза собою головну ознаку мистецької творчості — проникнення у внутрішню суть явищ.

«Фотография, как ни обольстительна,— підкреслює Шевченко,— а все-таки она не заключает возвышенного искусства».

Мистецький твір, на думку Шевченка, неможливий і без цілеспрямованого та ясного задуму художника, його мислі, ідей. Якщо у художника «мысль еще не созрела», йому в творчому процесі загрожує серйозна небезпека «наделать промахов» (лист до Бр. Залеського від 8 листопада 1856 р.). Але знов-таки, якою б багатою і сміливою не була творча фантазія митця, він — позбавлений життєвого джерела — безсилий створити щось гідне високого мистецтва.

Працюючи на засланні над здійсненням свого задуму — серії малюнків «Притча про блудного сина», «про нравы и обычаи в современном сословии русском», довго виношуючи, «как мать младенца в утробе», «эту бесконечно разнообразную тему», глибоко і всебічно осмислюючи її, складаючи «душераздирающие картины» в своїй уяві, Шев-

---

* Белинский В. Г. Взгляд на русскую литературу 1847 года.— Собр. соч.: В 9-ти т. М., 1982, т. 8, с. 360.

ченко все ж не зміг до кінця реалізувати свій широкий задум, бо позбавлений був у тих умовах потрібної натури.

«Если продлится еще год моего заточения,— скаржився він у листі до Бр. Залеського,— то я непременно одурею, и из заветной моей мысли, из моего «Блудного сына», выйдет бесцветный образ расслабленного воображения, и ничего больше». І тут же пояснював як вирішальну причину своїх сумнівів щодо реалізації задуму: «Для исполнения задуманного мною сюжета необходимы живые, а не воображаемые типы. А где я их возьму в этом вороньем гнезде? А без них, без этих путеводителей, легко сбиться с дороги». Тим більше, коли йдеться про живопис, специфіка якого зумовлює особливу роль натури для митця.

Шевченко, акцентуючи першорядне значення безпосередніх життєвих вражень для кожного митця (і особливо для живописця), надавав не менш важливого значення у творчому процесі й мистецькій фантазії, проте такій фантазії, яка спирається на реальну, життєву основу. Люди, позбавлені сили фантазії, мрії, відзначав він, це люди, що «не знают совершеннейшего, величайшего счастья на земле», «рабы, лишенные свободы, и ничего больше». Але без реальної основи «самая яркая фантазия ничего больше, как сальная свеча в казармах. Фантазия должна опираться на положительное» (лист до Бр. Залеського від 10—15 лютого 1857 року).

Розглядаючи мистецтво як образне відбиття дійсності, Шевченко водночас визнавав за ним могутню силу ідейно-естетичного впливу на людей.

«Истинно изящное произведение,— зауважував він,— на художника и вообще на человека сильнее действует, нежели сама природа» (лист до Бр. Залеського від 25 вересня 1855 року). «Как ни прекрасна, как ни обаятельна лунная ночь в природе,— розвиває він ту саму думку в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»,— но на картине художника, как, например, Калама, она увлекательнее, прекраснее. Высокое искусство (как я думаю) сильнее действует на душу человека, нежели сама природа».

Але було б неприпустимим спрощенням вбачати в цих висловлюваннях Шевченка спробу утвердити вищість мистецтва над дійсністю, життям, природою. Шевченко аж ніяк не виявляє такої тенденції, що суперечила б його цілісній естетичній концепції. Навпаки. Ці думки поета спираються на його глибоке розуміння мистецтва як максимального художньо-образного синтезу явищ дійсності. Він розглядає мистецьку творчість не тільки як досконалий акт художнього відтворення того чи іншого явища довколишнього світу, але й як ретельний відбір художником найбільш істотних, часто розпорошених у реальній дійсності елементів, конденсацію їх у злиток образу, де органічно поєднуються правда життя і жива думка, ідея, почуття художника, зумовлюючи тим самим потужний заряд емоційно-естетичного впливу художньої творчості на людей.

У повісті «Художник», відтворюючи свої естетичні переживання від споглядання з Троїцького мосту в Петербурзі «чудной, величественной картины»— сходу сонця, Шевченко відзначає: «В истинно художественном произведении есть что-то обаятельное, прекраснее самой природы,— это возвышенная душа художника, это божественное творчество. Зато бывают и в природе такие чудные явления, перед которыми поэт-художник падает ниц и только благодарит творца за сладкие, душу чарующие мгновения.

Я часто любовался пейзажами Щедрина (російського живописця.— *І. С.*) и в особенности пленяла меня его небольшая картина «Портичи перед закатом солнца». Очаровательное произведение. Но оно меня никогда не очаровывало так, как вид с Троицкого моста на Выборгскую сторону перед появлением солнца».

І найвищим, найпрекраснішим явищем у природі була для Шевченка людина — «венец бессмертной красоты».

У безмежному і різноманітному багатстві дійсності бачив Шевченко і невичерпне джерело мистецької творчості. Але він — великий митець слова і пензля — ніколи не робив з реальної натури фетиша, акцентуючи завжди творчо-організуючу функцію художньої свідомості в процесі відображення об'єктивного світу.

Сама по собі жива натура, викликаючи у людини безліч неповторних переживань і роздумів, неспроможна, однак, організувати і синтезувати ці переживання і роздуми в естетичну цілісність, спрямувати їх єдиним бурхливим і стрімким потоком у належне річище, як це здатний зробити мистецький твір.

Визнаючи за творчим суб'єктом належну йому естетично-організуючу і спрямовуючу роль у процесі художнього зображення життєвих явищ, Шевченко, цілком природно, з винятковою вимогливістю ставився до морально-етичного, ідейного і духовного світу та інших суб'єктивних якостей митця як до істотних факторів, від яких багато в чому залежить повноцінність його творінь.

Згадуючи, наприклад, у повісті «Художник» про Ван-Дейка, Шевченко відзначає, що панівною рисою його портретів є розум і благородство. «И это,— зауважує він,— объясняется тем, что Ван-Дейк сам был благороднейший умница». «Перед Гоголем,— писав він у листі до В. Рєпніної,— должно благоговеть, как перед человеком, одаренным самым глубоким умом и самою нежною любовию к людям».

Високий ступінь художньої типізації дійсності у творах великих митців надає їхнім образам такого узагальнення, яке допомагає краще зрозуміти і схарактеризувати те або інше явище дійсного життя. До таких характеристик і асоціацій неодноразово вдається Шевченко за допомогою мистецьких шедеврів Рафаеля, Рембрандта, Гоголя, Кіпренського та ін.

Мистецтво і дійсність входили в естетичну свідомість Шевченка як єдність суб'єкта й об'єкта художньої творчості. Тільки в такому монізмі вбачав він чудодійну силу мистецьких творінь, здатних відобра-

зити життя й сприяти його удосконаленню і прогресивному перетворенню. Шевченко переконливо довів усією своєю творчістю, якого високого злету духу може досягти художник, що поєднав власний талант з реальними, конкретно-історичними запитами часу, з пекучими соціальними й національними проблемами суспільного буття; якою невмирущою красою вічного вогню зоріє творчість художника, коли вона запалена передовим революційним гуманістичним ідеалом сучасності і в ім'я здійснення цього ідеалу підхоплена мільйонами людей як прапор, як зброя, як натхнення в їхній боротьбі, в їхньому визвольному русі.

Шевченко був художник саме такого типу. Його творчість аж ніяк не вкладається у звичайну формулу «відображення життя», бо саме вона була пульсом цього життя, одним з його рушійних чинників. Реалізм Шевченкової творчості — це не тільки хвилююча правда життя, але й правда великої душі поета, гнівної і люблячої, безжальної і гуманної, страдницької і героїчної, що втілила в собі всю безмірну красу народного духу.

* * *

Митець і народ.

Утвердження Шевченком суспільно-дійової ролі мистецтва, реалізму й народності як вищого прояву творчості не знало жодних внутрішніх перешкод: воно випливало з самої соціальної біографії художника, органічно пов'язаного з народом спільною долею, фізичним і духовним життям. Тут не було місця для суперечностей, властивих «жерцям» «чистого мистецтва».

Уже ранні твори Шевченка досить наочно виявляють цей глибокий внутрішній зв'язок поета зі своїм народом: у світовідчуванні, настроях, думах, прагненнях, в образно-стильових, типово народних формах поетичного виразу.

У перших програмних віршах «Кобзаря», в авторських роздумах про долю поета-співця, у його ставленні до народу, до духовних і естетичних запитів народних неважко відчути досить ясну і безкомпромісну готовність поета цілком присвятити себе великому служінню народові, стати його співцем і порадником. Така готовність звучить і в «Думах моїх», і у вірші-присвяті Основ'яненкові, й особливо в «Перебенді».

Проте неважко помітити в цих творах і щось інше, саме те, що стурбувало у свій час І. Франка, який присвятив «Перебенді» велике й грунтовне дослідження, щоб з'ясувати наявний у творі мотив самотності й, головне, оту трохи несподівану дистанцію, на яку прирікає свого героя-кобзаря Шевченко в останніх строфах твору, віддаливши його для творчої розради в самотину, на степові могили, «щоб ніхто не бачив, щоб люди не чули».

Шевченків Перебендя — це, на перший погляд, традиційний образ кобзаря, що «усюди вештається та на кобзі грає»; селянський люд вдячно слухає його спів, і, хоч сам сиротина «світом нудить», бо «недоля жартує над його головою», він людям «тугу розганяє»; його пісня всім бажана і завжди до ладу; з дівчатами на вигоні він співає «Гриця» та «Веснянку», з парубками в шинку «Сербина» і «Шинкарку», з жонатими на бенкеті — про тополю, лиху долю, а потім — «У гаю», на базарі — про Лазаря, а то й про давнину, як Січ руйнували.

Отакий-то Перебендя,
Старий та химерний!
Заспіває весільної,
А на журбу зверне.

Національно-фольклорний образ народного співця-кобзаря, безперечно, імпонував естетичним прагненням Шевченка (не випадково і перший збірник своїх віршів поет назвав «Кобзарем»).

Проте в «Перебенді» Шевченко робить спробу вийти за традиційні межі образу, порушуючи значно складнішу естетичну проблему, яка не могла не хвилювати поета вже на початку його творчого шляху: чи може задовольнити народного співця вузькоутилітарний щодо вимог і запитів слухачів масштаб його творчості? А чи не замалі та обмежені ці вимоги і запити? Чи зможуть ті самі люди, що радо слухають «Гриця» чи «Лазаря», зрозуміти і ті кобзареві співи-думи, що сягають за межі самих тільки цих щоденних потреб людських? Адже він, співець, «як сонце високе», здатний піднятися своєю свідомістю, своїми співами-думами вище того виднокругу, яким обмежила селянський люд чорна доля одвічної неволі й темноти. Думка співцева «край світа на хмарі гуля, орлом сизокрилим літає, ширяє, аж небо блакитне широкими б'є», й тоді кобзареві здається, що «один він між ними». Це відчуття примушує його хоч на часинку віддалитись від людей для творчої розради; страшний сумнів мучив його: якби почули ті заповітні думи люди, «вони б насміялись, дурнем би назвали, од себе б прогнали».

Але не до розриву з тим людом кличе Шевченко свого Перебендю. «Потурай їм, брате!»— підказує поет кобзареві, хоч і не може радити йому зректися владної сили його творчого духу. Як подолати цю відстань між співцем і оточенням? Легше за все було б відмовитись від високих злетів. А чи не краще зрушити до тих злетів і самих людей, подолати їхню обмеженість і байдужість, відкрити їм ті високі вершини?

Ці питання непокоїли молодого митця. В «Перебенді»— при всій романтичній умовності фінальної частини твору — відбилися реальні сумніви й болючі роздуми самого автора над власною творчою долею.

Хіба не вони, ті сумніви і роздуми, звучать і в його поезії «Думи мої, думи мої...», де поет, який тільки-но ступив на тернистий шлях народного співця, висловив тяжке побоювання: щоб люди не взяли на

сміх його дум і сліз, щоб знайшлося «хоч серце одне на всім світі», до якого дійдуть вони.

В одному з листів до В. Репніної, кількома роками пізніше, в листопаді 1843 року, вже бувши зрілим поетом, Шевченко з щирою гіркотою писав з приводу своєї творчої роботи: «Я страдал, открывался людям, как братьям, и молил униженно одной, хотя холодной, слезы за море слез кровавых,— и никто не капнул ни одной целебной росинки в запекшиеся уста. Я застонал, как в кольцах удава. «Он очень хорошо стонет»,— сказали они,—

И свет погас в душе разбитой».

У цих рядках нарікання не тільки на літературну «братію», але й на читацьку байдужість. Іноді з'являвся у поета тяжкий, може, надміру гіпертрофований розпач, як, наприклад, у поезії «Чого мені тяжко» чи у вірші «Гоголю», де поет з душевною мукою писав, маючи на увазі свою творчість:

Кому ж її покажу я,
І хто тую мову
Привітає, угадає
Великеє слово?

І тут же констатує, як страшне прокляття, що впало на народну долю:

Всі оглухли, похилились
В кайданах...

Глибока печаль гнітила Шевченкову душу, коли він відчував, що не всі його високі суспільні думи-ідеали, його звернення-заклики, що відбивали найпотаємніші прагнення й інтереси народу, народ у ті часи спроможний був прийняти і підхопити, як того бажалося митцеві. Ці печалі звучать від «Перебенді» (1839) до «Пророка» (1859) і «Не нарікаю я на бога...» (1860).

Як згадує А. Козачковський, Шевченко, опинившись якось на лоні чудової природи над Дніпром і дивлячись на рідні йому картини, з гіркотою і болем сказав: «Яке хороше буття поета, якби він міг бути тільки поетом і не громадянином». Але Шевченко не шукав цього «хорошого буття» на своєму мистецькому шляху. Він був митцем-громадянином. Це була важка і трагічна місія. Поет прагнув пробудити народ до героїчної дії, не вагаючись, кликав його «громадою обух сталить; та добре вигострить сокиру — та й заходиться вже будить» приспану царизмом волю.

Він бичував і проклинав, загрожував і утверджував, подібно до пророка або «апостола правди», на якого так боляче чекав. Він був гранично одвертим і неприховано тенденційним.

Є тенденційність і тенденційність. На одній з них здобував популярність поет-«обличитель», або ліберал, як називав його іронічно М. Добролюбов. Те зло, яке переможене або, в крайньому разі, затавроване громадською думкою, він карає; те добро, яке зроблене, прославляє; перед злом, ще не зачепленим, виявляє повне безсилля; про добро, що не зроблене, або зовсім не веде мови, або говорить загальні фрази, що давно стали «ходячими» в суспільстві.

Шевченкова ж тенденція завжди була неначе цвяхом у грудях суспільства і водночас — особистою пристрастю митця, покликом його серця, голосом його душі і мислі, тим всеосяжним естетичним пафосом, що випливав з безмежної любові до народу. Тому його твори переконують, що в принципі поезія може прийняти і найнеприхованішу соціальну тенденцію, коли вона є тенденцією істини, правди, прогресу.

Яким би трудним не був шлях до свідомості й серця народу, поет усе ж вірив тією нездоланною вірою, яку міг мати воістину народний митець, у хай поки що приспані, але невичерпні духовні можливості й силу народу, котрі треба тільки збудити, покликати до життя, відродити і зрушити.

Це було нелегко зробити, але саме на здійснення цієї мети і була спрямована вся творча напруга поета, вся пристрасть його генія.

Тема народу стала генеральною і наскрізною темою творчості Шевченка. Він був першим поетом слов'янського світу, якому доля судила образно увічнити й естетично ствердити прометеївську велич і безсмертну силу народу, його моральну і волелюбну могутність. Ярема Галайда і Катерина, Ганна-Лукія і Марина, Туман і Матрос, алегоричний нездоланний Прометей у «Кавказі», як і ліричний герой «Кобзаря», бунтівливий і безстрашний, суворий і люблячий народний співець і революційний воїн,— уся численна галерея створених Шевченком народних образів і типів втілювала в собі живу правду духовної величі народу, як і поетову віру в народ, любов до нього.

Проте Шевченко ніколи не мав наміру робити і не робив з народу ікони. Поетові були чужі сентиментальне замилування ним і будь-яка підсолоджена ідеалізація його: він дуже добре — краще, ніж будь-хто з митців — його сучасників,— знав народ, його силу і слабкість, щоб виробити в собі той *«мужній, прямий і строгий погляд на простий народ»* (кажучи словами Добролюбова), що став одним з визначальних естетичних принципів у розробці теми народу для цілої революційно-демократичної літератури.

Ще в поемі «Катерина», одному з перших своїх творів, малюючи типову для часів кріпацтва трагедію покритки, він не обмежував розкриття причини цієї трагедії самим лише аспектом соціальної протилежності панства і селянства, станової й моральної безодні, що розділяє їх. Трагедія Катерини підсилена в поемі ще й страшним тягарем релігійно-побутових і моральних забобонів, які здавна прищеплювали селянській масі сильні світу, силкуючись приглушити в ній усе людське й високе.

Змальовуючи поневіряння Катерини, від якої відцурались навіть батьки, а «люди лають» і «не пускають в хату ночувать», поет перериває цю картину болючим питанням: «За що?»— і додає:

Не питайте...
Бо люди не знають,
Кого бог кара на світі,
То й вони карають...
Люди гнуться, як ті лози,
Куди вітер віє.
. . . . . .
Люди б сонце заступили,
Якби мали силу,
Щоб сироті не світило,
Сльози не сушило.

Це був тяжкий і гіркий докір, але докір, що мав своєю метою не приниження, не дискредитацію народу, а жадібне прагнення подолати той тягар облуди, що полонив народну душу, пробудити в ній заховані й приспані цим полоном духовні скарби й сили.

І хіба не цим самим прагненням продиктовано в поемі «Гайдамаки» поетове протиставлення активного визвольного руху героїв Коліївщини смиренній пасивності їхніх онуків-сучасників.

А онуки? Їм байдуже,
Панам жито сіють!

Отже, ще наприкінці 30— початку 40-х років, задовго до появи творів Г. Успенського, М. Славутинського, М. Некрасова, до того, як М. Добролюбов і М. Чернишевський проголосили і обстоювали в літературі новий, *мужній, прямий і строгий погляд на народ,* він, цей погляд, уже був художньо реалізований у творах Шевченка і протиставлений етнографічно-побутовим ідиліям, сентиментальній іконописності народного життя, які мали місце в творчості багатьох попередників і сучасників Шевченка, що теж звертались до зображення селянства.

Цей новий, революційно-демократичний погляд на народ виростав і стверджувався в реалістичній літературі як назріла й усвідомлена необхідність, як практична потреба часу. Здійснення селянської революції — цього провідного конкретно-історичного ідеалу революційної демократії — було неможливе без пробудження селянських мас, без звільнення їх від пут пасивності, байдужості, рабської покори, темноти і забобонів — усього того, що глухою стіною ставало на шляху їхнього революційного самоусвідомлення.

Цим історичним потребам була підпорядкована вся просвітительська і мистецька діяльність революційних демократів, їхні естетичні засади.

М. Чернишевський у відомій статті «Не начало ли перемены?» (1861), обстоюючи в літературі новий революційно-демократичний погляд на народ і відповідний йому естетичний принцип писати про народ

правду без жодних прикрас, на противагу сентиментально-солоденьким і прикрашувальним ідиліям, характеризує цей принцип як вияв глибокої віри в духовні можливості народу, в його революційні сили, як вияв справжньої любові до нього.

Сувора правда про ті вади і риси, що заважали масам піднятись до революційної дії, була, за влучним визначенням В. І. Леніна, виявом «...справжньої любові до батьківщини, любові, що сумує через відсутність революційності в масах...» *.

Палка любов до рідного народу, жагуче бажання бачити його в усій прометеївській силі породили і мужню правду Шевченкових звернень до народу. Правда ця посилювалась в міру революційної зрілості поета. Особливо чіткого цілеспрямування набрала вона в 50—60-х роках, у час найбільшого загострення селянського питання в Росії і на Україні, в період безпосереднього зближення Шевченка з російськими революційними демократами. Разом з ними поет нещадно картав найменший прояв народної покори і пасивності, непослідовності, звертаючись до народу з палким закликом до боротьби, до революційного повстання проти самодержавно-кріпосницького ладу («П. С.», «І виріс я на чужині...», «Якось-то йдучи уночі...», «Я не нездужаю нівроку...», «Осії. Глава XIV»).

І заклик цей не був марним. На очах Шевченка і його друзів-однодумців дедалі реальніше назрівав процес революційного пробудження мас, і це ще більше зміцнювало єдність поета з народом, віру його в те, що

Розкуються незабаром
Заковані люде.

Було б неправильно вважати на основі деяких епістолярних документів, ніби Шевченко не був послідовним у боротьбі з народною пасивністю, ніби він відступав іноді від засад своєї революційної безкомпромісності. Йдеться, зокрема, про лист Шевченка до графині А. І. Толстої від 9 січня 1857 року, написаний незадовго до визволення поета із заслання (це була відповідь на ласкаве повідомлення графині про заходи, що їх було вжито за її участю в справі швидшого повернення Шевченка).

В науковому вжитку лист цей у кращому разі згадується або цитується тільки своєю першою частиною (полеміка Шевченка з Шатобріаном, автором «Замогильних записок»). Друга частина листа, де поет пише про те, ніби «ниспосланное испытание» «очистило» і зробило його «если не совершенным, то, по крайней мере, безукоризненным христианином» і що він, вдячний, нарешті «вполне» уверував в слова «любя, наказую вы», навчившись «любить врагов и ненавидящих нас», соромливо замовчується.

---

* Ленін В. І. Про національну гордість великоросів.— У кн.: В. І. Ленін про літературу. К., 1970, с. 436.

У більшості наших видань епістолярної спадщини поета лист цей упорядниками або зовсім ігнорується, або, як це зроблено в академічному (і в останньому, шеститомному) виданні творів Шевченка, друкується без будь-яких коментарів і пояснень його другої частини, яка на перший погляд, здавалось би, явно контрастує з першою частиною листа, як і з цілим духовним образом поета — незламного і безкомпромісного революціонера й борця, який мав усі моральні підстави сказати про себе на засланні: «Караюсь, мучусь... але не каюсь».

Що ж являє собою це «покаяння»? Щира сповідь грішника чи удавана поза перед графинею, щоб засвідчити їй (а тим самим — через неї і «високим» вершителям його долі), яким «благопристойним» і «смиренним християнином» він став?

Ні те, ні друге. Шевченковій вдачі, як відомо, ніколи (навіть на допиті в III відділі) не було властиве будь-яке, навіть найменше, лицемірство, тим більше не може йти мова про будь-який компроміс, про «смирення» і «покаяння» поета. Цю «сповідь» слід розглядати в контексті першої частини листа і багатьох інших переконливих свідчень і документів (досить хоча б порівняти її із записами, зробленими поетом в його «Дневнике» від 19 і 20 червня того ж року), не кажучи вже про зміст і характер його творів того часу, сповнених могутнього революційного богоборчого пафосу.

Лист Шевченка в першій своїй частині, де йдеться про автора «Замогильних записок», не може не привернути увагу своїм підкреслено різким, полемічним тоном. Єдине, здавалось би, питання, що викликало у Шевченка таку гостру реакцію на «Замогильні записки», є питання про сутність людського щастя, про ціну, якою воно мусить бути оплачене. Питання це давно і незмінно хвилювало Шевченка: з ним пов'язані найзаповітніші політичні й естетичні ідеали великого поета, ним значною мірою визначалась сутність його художніх та моральних засад.

Творчість Шатобріана, починаючи з «Геніїв християнства» і кінчаючи «Замогильними записками», послідовно варіювала одну й ту саму глибоко реакційну ідею «приборкання людини», її смирення перед дійсністю, примирення з нею. Звідси — настійне утвердження думки про відмову від боротьби зі злом. Тільки в християнській покорі перед долею, в приборканні своїх «гріховних пристрастей» і прагнень людина спроможна здобути своє справжнє щастя,— і таке щастя не потребує дорогої ціни («Атала», «Рене» та інші). У «Замогильних записках» (1848 р.) ця наскрізна реакційна філософія людського щастя в її загостреній спрямованості проти революційних ідеалів, що стверджували єдино можливий шлях до людського щастя — шлях нещадної боротьби проти існуючого зла,— доведена була Шатобріаном до свого апогею.

Не випадково, що «Замогильні записки» відразу, ледве вони з'явились у Франції, були перекладені на російську мову і надруковані в «Библиотеке для чтения» (1848—1850 рр.) з досить промовистим

коментарем, спрямованим проти революційних подій в Європі, які розцінювались як «метель диких страстей», «сумасбродство», «варварство» і т. ін.

Полеміка Шевченка з автором «Замогильних записок» з приводу «концепції щастя» виходила далеко за межі просто суперечки з Шатобріаном. Вона спрямована була водночас і проти посилюваної в роки назрівання революційної ситуації в Росії активізації «охранительної» й ліберально-буржуазної критики, що з особливою заповзятливістю проповідувала ті ж самі ідеї християнської покори й смирення як начебто рятівних «устоїв» «російського духу», якому, мовляв, є чужими і ворожими будь-які прояви бунтарства і революційності *.

Такі антиреволюційні проповіді, обгрунтовані тими ж таки релігійно-християнськими догмами покори, активізувалися в той час і в колах української реакційної і ліберально-буржуазної критики та літератури.

Усе це не могло не викликати у Шевченка гострого і нещадного осуду. Полеміка з Шатобріаном відбивала безкомпромісність Шевченка — революційного поета і просвітителя — в боротьбі з сучасною йому вітчизняною реакцією, боротьбі, в якій він відстоював ідеали і принципи революційної демократії.

Друга частина листа є цілком логічним за своїм змістом і пафосом продовженням першої його частини, з тією тільки відмінністю, що тут Шевченко вдався до своєрідної, не раз ним використовуваної в своїх художніх творах форми вислову, де під «благопристойною» зовнішньою оболонкою «позитивних» тверджень антитезно, з глибоким іронічним підтекстом, схована цілком протилежна до них, істинна суть його думок і почуттів. Згадаймо хоча б такі самі місця в його «Кавказі» («Не нам на прю з тобою стати!», «На всіх язиках все мовчить, бо благоденствує!», «нашим батюшкам-царям слава!», вступ до поеми «Княжна» і т. ін.). Досить тільки добре вчитатися в рядки Шевченкової «сповіді» з другої частини листа до А. І. Толстої, прислухатися до їхнього звучання, щоб переконатися, якої тонкої і нищівної іронії сповнена вона, ця Шевченкова «сповідь». Вона не тільки не контрастує з пристрасним запереченням Шатобріанових апологій християнської моралі смирення і покори (недорогої ціни людського щастя), але майстерними інтонаційними засобами іронії й антитези ще більше загострює Шевченкову думку про справжню ціну людського щастя — щастя мужнього, стійкого борця, який навіть під тяжкими ударами «ниспосланного испытания» зберіг свою честь і гідність, свої «светлые верования», залишився

---

* Див. відому «Записку» К. С. Аксакова (1855 р.) — програмний документ реакційного слов'янофільства (Ранние славянофилы. М., 1910, с. 72), а також виступи О. Кошелєва (Клюпанов Н. Биография А. М. Кошелева. М., 1892, с. 251); Т. Філіпова (Рус. беседа, 1856, т. 1, с. 89) та інших.

таким же, «как и десять лет тому назад» (запис в «Дневнике» 20/VI 1857 р.).

Не побачити і не відчути цієї справжньої сутності, що схована під зовнішньою формою «християнської сповіді» в листі до А. І. Толстої,— значить не зрозуміти і не осягнути ні справжнього духу Шевченкової особистості, ні істотних індивідуальних рис Шевченкової поетики з притаманними їй формами поетичного й публіцистичного вислову, якими така багата художня й епістолярна творчість великого українського поета-революціонера.

На жаль, питання про функції використання «езопівських» засобів у художній творчості, публіцистиці й епістолярній спадщині революційних демократів не здобуло належного висвітлення в нашому літературознавстві, як це справедливо відзначив М. Поляков у своїй книзі «Ціна пророцтва і бунту» *, торкаючись конкретної інтерпретації окремими авторами характеру «езопівського використання античних мотивів» у творчості Шевченка, зокрема у поемі «Неофіти».

А функції ці неоднозначні і неоднотипні. К. І. Чуковський у монографії «Майстерність Некрасова» зробив дуже цікаву і плідну спробу спеціально дослідити «різновидність езопівського мовлення», що було «притаманне лише революційним демократам 60—70-х років» і стало «могутнім засобом політичного виховання мас в умовах підцензурної преси» **.

У цій революційно-демократичній різновидності езопівського мовлення К. І. Чуковський виділив тільки деякі, властиві Некрасову засоби, зауваживши, що не претендує на «вичерпний аналіз» всієї різноманітності цих засобів. А між тим давно вже назріла потреба такого аналізу як в дослідженні спадщини окремих митців, так і в аспекті типологічному.

* * *

Революційний борець і просвітитель, Шевченко вже за самою логікою своїх переконань надавав мистецькій діяльності величезного суспільно-перетворювального значення. Місію митця поет усвідомлював і як місію «обличителя жестоких людей неситих» («Марку Вовчку»), царизму і панства, щоб виставити їх «людям напоказ»; і слова якого б «в серце падали глибоко» і «огнем невидимим пекли замерзлі душі» («Пророк»); і, нарешті, як місію невсипущого і дійового проводиря пригноблених мас народних, їхнього захисника, оборонця, здатного допомогти людям певною мірою пізнати самих себе, осягнути в боротьбі свою правду і свій ідеал.

---

* Поляков М. Цена пророчества и бунта. М., 1975, с. 439.

** Чуковский К. Мастерство Некрасова. М., 1955, с. 672.

Шевченко безмежно вірив у чудодійну властивість поетичного слова і безнастанно працював над тим, щоб зробити його ефективною зброєю духовного впливу на читачів.

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого...
А серце б'ється-ожива,
Як їх почує!..

(«Ну що б, здавалося, слова...»)

І якщо «голос той і ті слова ідуть між люди», зрушуючи їхні душі й свідомість, пробуджуючи в них «думу вольную на волю»,— що може бути більшим творчим щастям для митця?

Звертаючись до музи — чарівниці й порадниці,— поет благав у неї не пишних лаврів слави, не солодкого забуття, а невтомного й гіркого неспокою в шуканні правди, яку хотів повідати рідному народові:

Не покидай мене. Вночі,
І вдень, і ввечері, і рано
Витай зо мною і учи,
Учи неложними устами
Сказати правду.

(«Муза»)

«Святая правда» була провідним принципом Шевченкової естетики. І саме їй, цій правді, служив його талант.

«Святая правда» і «святеє слово» єдналися в естетичній свідомості Шевченка як неподільна суть поетичного покликання. У пролозі до «Неофітів», продовжуючи своє алегоричне звернення до музи, поет не випадково ставить в один синонімічний ряд «святую правду» і «святеє слово».

Пошли мені *святеє слово*
Святої правди голос новий *

І це не єдиний випадок. Згадаймо вірш «Марку Вовчку»:

Недавно я поза Уралом
Блукав і господа благав,
Щоб *наша правда* не пропала,
Щоб *наше слово* не вмирало;
І виблагав.

Але слово-правда — і в цьому вбачав Шевченко найвищу гармонію мистецтва — тільки тоді досягає своєї впливової суспільної потужності, коли запалюється вогнем поетової душі і мисли.

---

* Тут і нижче курсив мій.— *І. С.*

Молю, ридаючи, пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило...
(Пролог до «Неофітів»)

Саме таке — полум'яне — слово вважав Шевченко гідним його суспільної місії, саме такого слова прагнув він, коли проголошував:

...Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово.
(«Подражаніє 11 псалму»)

Шевченко був непримиренним до всякої неправди в мистецтві, до удаваної, поверхової правдоподібності, холодних і бездушних обсервацій життя.

Поета не могла задовольнити наявна в українській літературі 30—40-х років етнографічно-побутова і сентиментально-ідилічна, хуторянська обмеженість; він прагнув великої національно-самобутньої літератури, яка б охоплювала найістотніші явища народного життя.

Критикуючи псевдонародність численних епігонів Котляревського, він вимагав від письменників глибокого і всебічного відображення життя народу, його характеру, його дум і прагнень. «Прочитали собі по складах «Енеїду», та потинялись коло шинку, та й думають,— писав він про тих епігонів,— що от коли вже ми розпізнали своїх мужиків. Е, ні, братики, прочитайте ви думи, пісні, послухайте, як вони співають, як вони говорять між собою, шапок не скидаючи, або на дружньому бенкеті як вони згадують старовину і як вони плачуть, неначе справді в турецькій неволі або у польського магнатства кайдани волочать,— то тоді і скажете, що «Енеїда» добра, а все-таки сміховина...»

І далі: «Щоб знать людей, то треба пожити з ними, а щоб списувать, то треба самому стати чоловіком».

Осягнути образ народу в безпосередній близькості до нього, відчути й усвідомити його справжню душу, його муки і болі, його думки, поривання та ідеали — всебічну правду народного життя і відтворити її в самобутніх реалістичних образах,— таку естетичну програму висував перед сучасною йому літературою Шевченко, водночас сам працюючи над її творчим здійсненням. Згадуючи в тій же передмові про Бернса як про взірець «поета народного і великого», Шевченко вже самою цією згадкою конкретизував своє розуміння як суб'єктивних, так і об'єктивних достоїнств, якими мусить володіти самобутній, правдивий і народний національний поет.

Віддаленість від народу, від його найболючіших потреб і духовних прагнень, у розумінні Шевченка, заважала деяким його попередникам і сучасникам дати повноцінні художні твори про народне життя.

Погляди Шевченка на зміст, характер і суспільну роль літератури та мистецтва невіддільні від його революційно-патріотичних, інтернаціоналістських і гуманістичних ідеалів.

Протягом усього творчого шляху Шевченко пристрасно боровся за те, щоб українська література найповніше виявляла свою національну самобутність, неповторну красу властивих українському слову засобів і форм художнього виразу. В «Посланії», в передмові до другого видання «Кобзаря» і в багатьох інших творах він нещадно викривав тих діячів і літераторів, які, втративши національну честь і гідність, облудно жонглюючи ліберальними фразами, нехтували великими вітчизняними духовними скарбами, були насправді чужі й ворожі прогресивним національним і соціальним прагненням свого народу.

Реалізм у мистецтві Шевченко усвідомлював не тільки як багатогранну художню правду дійсності, що спирається на глибоке і всебічне знання життя в його найістотніших проявах, але і як правду втіленого в образ високого людського ідеалу, як войовничу правду, що стоїть на сторожі народу.

Саме з цих критеріїв виходив Шевченко, коли в листі до В. М. Рєпніної писав: «Сю, по-моему, похож на живописца, который, не изучив порядочно анатомии, принялся рисовать человеческое тело, и, чтобы прикрыть свое невежество, он его полуосвещает. Правда, подобное полуосвещение эффектно, но впечатление его мгновенно!— так и произведения Сю, пока читаешь — нравится и помнишь, а прочитал —и забыл. Эффект, и больше ничего. Не таков наш Гоголь — истинный ведатель сердца человеческого. Самый мудрый философ и самый возвышенный поэт должен благоговеть перед ним, как перед человеколюбом».

Ці Шевченкові спостереження і думки про творчість Ежена Сю і Гоголя вже за самим аспектом протиставлення цих письменників є дуже показовими для естетичної концепції українського митця.

Шевченка не вдовольняло у творах Ежена Сю саме те, що становило їхню слабку сторону, на яку вказував і Бєлінський: «Перебільшення, мелодрама, ефекти, небувалі характери подібно до принца Рудольфа,— словом, усе неправдиве, неприродне, ненатуральне» *,— ці, відзначені Бєлінським, у творчості Сю вади побачив і Шевченко.

Шевченко розумів гоголівський напрям як шлях такої художньої правди, яка спроможна поєднати в собі нещадну гостроту і пристрасть викриття самодержавно-кріпосницької дійсності з гуманістичною ідейністю та глибоким розумом митця, здатного вірно осмислити життя. Шевченко беззастережно приєднався до цього напряму, ставши його основоположником в українській літературі.

---

* Белинский В. Г. Взгляд на русскую литературу 1847 года, с. 363.

Критичний реалізм, його ідейні й естетичні принципи він спрямовував головним чином на вирішення бойових і животрепетних завдань сучасності. «Мне кажется,— писав Шевченко в «Дневнике»,— что для нашего времени и для нашего среднего полуграмотного сословия необходима сатира, только сатира умная, благородная. Такая, например, как «Женихи» Федотова или «Свои люди — сочтемся» Островского и «Ревизор» Гоголя».

Естетичні ідеї Шевченка, його думки про ті чи інші мистецькі явища були в своїх визначальних аспектах співзвучні з передовою російською революційно-демократичною критикою — від Бєлінського і Герцена до Чернишевського і Добролюбова.

Герцен не випадково назвав першими за часом голосами «молодої Росії» (тобто революційної демократії) твори Шевченка і статті Бєлінського.

Для критиків наступного покоління «молодої Росії»— Чернишевського і Добролюбова — Шевченко був не тільки однодумцем і співборцем, але й одним з найбільших і незаперечних художніх авторитетів: вони не раз зверталися до творів українського митця як до переконливих аргументів в утвердженні своїх соціальних і естетичних ідей. Творчість Шевченка була для них справжнім взірцем найвищого ступеня народності, і вони беззастережно віддавали йому в цьому відношенні перевагу перед іншими митцями-сучасниками. «Він поет цілком народний,— писав про автора «Кобзаря» М. Добролюбов,— такий, якого ми не можемо назвати у себе» *.

У роки назрівання революційної ситуації в Росії твори Шевченка стали особливо дорогими і близькими Чернишевському і Добролюбову, як і критичні виступи останніх, проголошені ними естетичні принципи і вимоги знаходили гаряче співчуття у Шевченка, зміцнюючи спільність їхніх позицій.

Так само в 40-х роках засвідчував український поет свою ідейно-естетичну близькість до Бєлінського.

Найкращою п'єсою Островського з його п'яти відомих Шевченкові ранніх п'єс він називав «Свои люди — сочтемся» (пізніше Добролюбов відзначить її навіть серед одинадцяти перших п'єс Островського); Шевченка, як і Добролюбова, захоплюють «Губернские очерки» Салтикова-Щедріна. І українському поетові, і російським революційно-демократичним критикам 50—60-х років рівною мірою дорогі були твори Марка Вовчка, В. Курочкіна, Беранже, Барб'є.

Заборону на театральній сцені (за вимогою московського купецтва) комедії Островського «Свои люди — сочтемся» Шевченко вважав знаменним фактом, який доводив, що «сатира как нельзя более достигла своей цели».

---

* Добролюбов Н. А. Кобзарь Тараса Шевченко.— Полн. собр. соч.: В 6-ти т. М.; Л., 1935, т. 2, с. 563.

Саме за таку сатиру, розумну, дійову, за таку літературу і мистецтво, що ставали рушійною силою суспільного прогресу, і боровся Шевченко. Йому був близький гоголівський напрям, що в дальшому розвитку досягав нових ідейно-художніх висот у революційно-демократичній літературі 50—60-х років.

Те радісне захоплення, з яким зустрів Шевченко появу «Народних оповідань» Марка Вовчка і творів Салтикова-Щедріна, в яких побачив гідне продовження гоголівських традицій, якнайкраще свідчить про характер естетичних шукань та уподобань Шевченка в 50-х роках.

Звертаючись на сторінках «Дневника» до своїх колег-сучасників, друзів по перу, ставлячи їм за приклад Гоголя і Салтикова-Щедріна, Шевченко гаряче закликав митців піднести свій голос за народ, стати на захист його інтересів. «Други мои, искренние мои! Пишите, подайте голос за эту бедную опаскуженную чернь! За этого поруганного, бессловесного смерда!» У цьому заклику Шевченка, як у фокусі, відбився революційно-демократичний та гуманістичний пафос його естетики. Таким самим пафосом була перейнята і художня творчість Шевченка в цілому.

* * *

Найбільшого схвалення у Шевченка діставали, ясна річ, ті мистецькі твори, в яких найповніше відбивалася в усій художній повноцінності правда життя, освітлена високим ідеалом свого часу і зігріта серцем автора. Прослухавши одного разу колишнього кріпака, «вольноотпущенного чудотворца»— скрипаля, Шевченко, зворушений його грою, записав у своєму щоденнику: «Благодарю тебя, крепостной Паганини. Благодарю тебя, мой случайный, мой благородный: из твоей скрипки вылетают стоны поруганной крепостной души и сливаются в один протяжный, мрачный, глубокий стон миллионов крепостных душ».

З особливою шанобливістю та увагою ставився Шевченко до фольклору. Ще з дитинства виплекав він у своїй душі любов до нього, тонке розуміння його невмирущої краси і невичерпного багатства. Ще маленьким хлопчиком пізнав він чарівність народних переказів і легенд про славну Коліївщину, які розповідав своєму онукові живий свідок тих подій дід Іван Андрійович. Поет знав багато українських народних дум, історичних, ліричних і сатиричних пісень, мотиви яких широко використовував у власній творчості, ніколи, однак, сліпо не наслідуючи їх і не стилізуючи свої вірші «під народ».

Фольклор був для Шевченка передусім виразом художнього генія народу, його душі, вдачі, ідеалів. Фольклор допомагав поетові краще пізнати свій народ, зрозуміти його духовні й естетичні запити. Його особливо приваблювали і в українському, і в російському, і в білоруському, і в казахському фольклорі саме ті твори, в яких відбивалися високі ідеали й вільнолюбні прагнення народу, його моральна краса і мудрість.

Визнаючи за «високим мистецтвом» велику суспільно-впливову і виховну роль, Шевченко, цілком природно, мріяв естетично просвітити мільйонні народні маси, віками штучно відгороджені від вітчизняної і світової мистецької скарбниці, відкрити їм шлях до неї.

Уже в останні роки життя він з юнацьким запалом взявся за працю гравера, щоб тим самим «распространять посредством гравюры славу славных художников, распространять в обществе вкус и любовь к доброму и прекрасному».

Він розумів, що сила позитивного впливу мистецтва на народ реально можлива тільки за тих умов, коли мистецтво стане загальнонародним надбанням. За тогочасних соціальних умов це завдання можна було здійснити тільки частково, шляхом розгорнутої просвітительської діяльності й популяризації серед мас кращих творів мистецтва і водночас активним утвердженням у сучасній вітчизняній літературі і мистецтві найбільш демократичних, зрозумілих народові, але досконалих мистецьких форм, що спроможні найповніше донести до мас реалістичне багатство втіленого в ці форми ідейного змісту.

Саме такою була і власна творчість Шевченка, що стала неперевершеним класичним взірцем естетично досконалої і глибоко демократичної, справді народної — і за змістом, і за формою — мистецької творчості, що увійшла в скарбницю нашої національної культури як її найвищий, невмирущий внесок.

Просвітительські ідеї Шевченка виходили далеко за межі самих лише естетичних завдань. Шевченко, як і російські революційні демократи Бєлінський, Чернишевський, Добролюбов, добре розумів, що народові, широким селянським масам потрібна передусім елементарна грамотність, без якої вони не зможуть осягнути велику правду визвольних ідей, духовних, естетичних надбань людства.

Вже в останні роки, повернувшись із заслання, Шевченко взяв на себе нелегкий труд і створив для народу «Буквар» (виданий на початку 1861 р.*). Цей «Буквар» своїм змістом і спрямуванням засвідчував принципову розбіжність передових просвітительських ідей Шевченка, з одного боку, і, з другого боку,— націоналістичного «просвітянства» П. Куліша, який у своїй «Граматці», особливо в другому виданні, наочно виявив ті самі реакційні хуторянсько-назадницькі тенденції, які проголосив і у своїх «Листах з хутора» на сторінках журналу «Основа», цинічно відмовляючи українському народові в праві на цивілізацію і прогрес, прирікаючи його на хуторянську обмеженість і застигліcть.

Малюючи химерну патріархальну утопію ідилічного хуторянського життя, на противагу міській цивілізації і культурі, Куліш у своїх «Листах з хутора» (перший лист) одверто виступив проти технічного і суспільного прогресу. Хай, мовляв, англійці й американці йдуть попереду, а нам — українцям — добре буде і ззаду (комусь же треба бути

---

* Букварь южнорусский. Спб., 1861.

ззаду!). Замість справжньої науки і знань Куліш визнавав за українським народом лише одну «науку» — «праведне слово боже», те саме, що несли в народ попи і церква *.

Шевченко, який спершу позитивно оцінив «Граматку» Куліша (перше видання) — і мав для цього певні підстави,— в другому скороченому і здешевленому виданні ясно побачив її справжній реакційний характер.

У статті, опублікованій в «Северной пчеле» 23 лютого 1861 року (авторство Шевченка переконливо доведене І. Я. Айзенштоком **), Шевченко прямо вказує на цей зв'язок: «Я подозреваю, что П. А., составляя «Граматку», увлекся идиллическими мечтами «Хуторянина» («Основа», № 1), где очень наивно предлагает какое-то сельско-хуторское просвещение вопреки просвещению городскому...»

Шевченко, який з захопленням вітав науково-технічний прогрес, вбачаючи в ньому запоруку суспільного прогресу (запис у щоденнику про Уатта і Фультона), який перед просвітительською діяльністю в народі ставив великі суспільно-демократичні цілі й завдання, не міг байдуже пройти повз симптоматичні виступи Куліша — і з його «Граматкою», в котрій не залишилося нічого, крім не раз тлумачених попами «евангельских истин», і з його «Листами» (І лист) в «Основі», де викладена була програма націоналістичного ретроградства.

Просвітительські ідеї Шевченка, як і його політичні, естетичні ідеали, різко протистояли поглядам П. Куліша і його однодумців, грунтувалися на твердому фундаменті передового для свого часу революційно-демократичного світогляду і являли собою вищий прояв Шевченкового патріотизму й гуманізму.

Естетичні ідеї і заповіти Шевченка, його художня творчість ще понад століття тому стали дороговказом для всіх передових діячів української літератури на магістральному шляху реалізму і народності.

«Могучий дух, котрим він натхнув нашу літературу,— писав І. Франко, характеризуючи основоположну роль і значення Шевченка для розвитку української художньої культури,— не перестав віяти й досі, і нема українського поета і писателя пізнішої доби, котрий би вільний був від впливу того духа. Ідеї, порушені Шевченком або положені ним в основу творів поетичних, остаються живі й досі і довго ще не перестануть бути провідними ідеями української літератури» ***.

Естетика Шевченка, що всім своїм революційним і гуманістичним пафосом спрямована проти ідеалістичної реакції, за реалістичне та

---

* Основа, 1861, кн. 1, с. 316.

** Ми цілком поділяємо думку І. Я. Айзенштока, висловлену ним з цього приводу в його розвідці «Із розшуків про Шевченка». (Збірник праць п'ятої наукової Шевченківської конференції. К., 1957). Думка ця не є ще загальноприйнятою.

*** Відділ рукописів Ін-ту літ. АН УРСР, арх. І. Франка, ф. 3, № 220, с. 11.

демократичне мистецтво, за тісний зв'язок його з життям народу, з його ідеалами і мріями, знаходить нині своє закономірне продовження і вищий розвиток в естетичних принципах мистецтва соціалістичного реалізму.

До прогресивних традицій інтенсивного обміну духовними цінностями, що стали основою розквіту соціалістичної багатонаціональної культури, належить і естетична спадщина Т. Шевченка.

Естетика Шевченка — це не тільки яскрава сторінка художньої історії минулого; в головних, визначальних принципах вона зберігає своє значення і в наші дні. І передусім дорогим нам і близьким є пристрасне прагнення великого митця ставити і вирішувати важливі питання художньої творчості в нерозривному зв'язку з животрепетними політичними і морально-етичними проблемами сучасності, з життям народу, його потребами і боротьбою. Естетика була для Шевченка невіддільною від політики, як і його мистецтво від визвольної боротьби народу свого часу. Немає межі між Шевченком-митцем і Шевченком-революціонером — вони становлять єдине ціле.

Нам дорога і близька войовнича безкомпромісність Шевченка в боротьбі за народність і реалізм художньої творчості, за мистецтво високих революційно-гуманістичних ідеалів людства.

І. СТЕБУН.

ПРЕКРАСНЕ В ЖИТТІ І МИСТЕЦТВІ
МИСТЕЦТВО І ДІЙСНІСТЬ

...Я ужасно люблю смотреть на счастливых людей. И, по-моему, нет прекраснее, нет усладительнее зрелища, как образ счастливого человека.

Повість «Музыкант».

...Много, неисчислимо много прекрасного в божественной, бессмертной природе, но торжество и венец бессмертной красоты — это оживленное счастием лицо человека. Возвышеннее, прекраснее в природе я ничего не знаю.

Повість «Художник».

Я люблю или, лучше сказать, обожаю все прекрасное как в самом человеке, начиная с его прекрасной наружности, так само, если не больше, и возвышенное, изящное произведение ума и рук человека.

Повість «Художник».

...Я самый неистовый поклонник прекрасного как в самой природе, так и в божественном искусстве.

Повість «Художник».

Какое животворно чудное влияние красоты на душу человека.

«Дневник», 18 листопада 1857 р.

З ПОЕЗІЇ «У НАШІМ РАЇ НА ЗЕМЛІ»

У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.

[*Кос-Арал, 1849 р.*]

Если бы красота во всех ее образах хотя бы на половину человечества имела свое благодетельное влияние, тогда бы мы быстро близились к совершенству...

Повість «Прогулка с удовольствием и не без морали».

Истинно изящное произведение на художника и вообще на человека сильнее действует, нежели самая природа.

З листа до Бр. Залеського, 25 вересня 1855 р.

Как ни прекрасна, как ни обаятельна лунная ночь в природе, но на картине художника, как, например, Калама, она увлекательнее, прекраснее. Высокое искусство (как я думаю) сильнее действует на душу человека, сильнее, нежели сама природа. Какая же непостижимая божественная тайна сокрыта в этом деле руки человека, в этом божественном искусстве? Творчеством называется эта великая божественная тайна, и... завидный жребий великого поэта, великого художника.

Повість «Прогулка с удовольствием и не без морали».

В истинно художественном произведении есть что-то обаятельное, прекраснее самой природы,— это возвышенная душа художника, это божественное творчество. Зато бывают и в природе такие чудные явления, перед которыми поэт-художник падает ниц и только благодарит творца за сладкие, душу чарующие мгновения.

Я часто любовался пейзажами [Сильвестра] Щедрина, и в особенности пленяла меня его небольшая картина «Портичи перед закатом солнца». Очаровательное произведение! Но оно меня никогда не очаровывало так, как вид с Троицкого моста на Выборгскую сторону перед появлением солнца.

Однажды, насладившись вполне этою нерукотворною картиною, я прошел в Летний сад отдохнуть. Я всегда, когда мне случалось бывать в Летнем саду, не останавливался ни в одной аллее, украшенной мраморными статуями: на меня эти статуи делали самое дурное впечатление, особенно уродливый Сатурн [1], пожирающий такое же, как сам, уродливое свое дитя. Я прохо-

дил всегда мимо этих неуклюжих богинь и богов и садился отдохнуть на берегу озерка и любовался прекрасною гранитною вазою и величественною архитектурою Михайловского замка [2].

Повість «Художник».

В гостиной, за чашкой кофе, старик Уваров завел речь о том, как быстро летят часы и как мы не дорожим этими алмазными часами. «Особенно юноши»,— прибавил старик, глядя на сыновей своих. «Да вот вам животрепещущий пример,— подхватывает Карл Павлович [Брюллов], показывая на меня.— Он сегодня оставил класс, чтоб только побаклушничать на даче». Меня как кипятком обдало. А он, ничего не замечая, прочитал мне такую лекцию о всепожирающем быстролетящем времени, что я теперь только почувствовал и понял символическую статую Сатурна, пожирающего детей своих.

Повість «Художник».

...Ночь лунная, тихая, волшебная ночь. Как прекрасно верно гармонировала эта очаровательная пустынная картина с очаровательными стихами Лермонтова, которые я невольно прочитал несколько раз, как лучшую молитву создателю этой невыразимой гармонии в своем бесконечном мироздании. Не доходя укрепления, на каменистом пригорке я сел отдохнуть. И глядя на освещенную луной тоже каменистую дорогу, еще раз прочитал [Лермонтова]:

Выхожу один я на дорогу,
Предо мной кремнистый путь блестит,
Ночь тиха, пустыня внемлет богу,
[И] звезда с звездою говорит.

Отдыхая на камне, я смотрел на мрачную батарею, высоко рисовавшуюся на скале, и многое, многое вспомнил из моей прошлой невольнической жизни. В заключение поблагодарил всемогущего человеколюбца, даровавшего мне силу души и тела пройти тот мрачный, тернистый путь, не уязвив себя и не унизив в себе человеческого достоинства.

«Дневник», 28 липня 1857 р.

Друже мой единый! Твоя радость, твое счастье так беспредельно полны, что мне остается только пожелать тебе, твоей счастливой матери, отцу и всему близкому твоему сердцу, пожелать долгих и долгих и безмятежных дней. Ты так искренно, так живо, радостно описываешь свое свидание, что я как бы присутствую при этой прекрасной сцене, как будто сам целую и слезами обливаю руки твоей так долго скорбящей и теперь так полно счастливой матери. Ты боялся возмутить мое искренно любящее сердце описанием своей радости. Напрасно, твоя радость нераздельна с моей радостью, нераздельна, как любящая душа с такой же любящей душою. Эта психологическая истина требует материальных доказательств.

Ты пишешь, что кароокие и голубоокие siostrzeńcy * твои спрашивают тебя, когда приедет к ним старый друг твой, который любит добрых и милых детей? Целуй их, мой единый друже, и скажи им, что сердце мое давно уже с ними и что сам я приеду к ним скоро и поцелую их так, как ты их теперь целуешь. Фантазия! Воображаемое счастье! Пока и этого довольно. Для душ сочувствующих и любящих воздушные замки прочнее и прекраснее материальных палат эгоиста. Эта психологическая истина не понятна людям положительным. Жалкие эти положительные люди: они не знают совершеннейшего, величайшего счастия на земле, они, одурманенные себялюбием, лишены этого безграничного счастия,— рабы, лишенные свободы, и ничего больше.

Вместе с твоим радостным письмом получил я и письмо из Академии художеств, от жены нашего вице-президента графа Толстого. Она пишет мне, что сделано все для моего искупления и что в скором времени она ожидает счастливого результата. Как ты думаешь, можно ли на этом фундаменте строить воздушные замки? Ты скажешь: «Можно». А я уже их и построил. И какие прекрасные, какие светлые замки! Без бойниц и амбразур, без золота и мрамора мои роскошные, прекрасные замки! Но им позавидовал бы и сам несвижский «Panie Kochanku» [3], если бы он мог теперь завидовать чему-нибудь. Я вот что построил на этом прекрасном фундаменте.

---

* Сестрині діти. *(Прим. упорядника).*

Первое, или первая поэма, интродуксио: расставание с пустыней, в которой я столько лет терпел, расставание с Карлом, Михайлом и Бюрно, которого я только раз увидел и полюбил, потом пауза до Москвы, потом Москва, оставшиеся друзья и школьные товарищи, потом, потом... вот какой финал. Вместо петербургской железной дороги я выбираю простую почтовую дорогу, смоленскую или виленскую, и приезжаю прямо в Рачкевичи [4]. Здесь начинается вторая часть поэмы. Встречаюсь с тобою, плачу и целую руки твоей счастливой матери, целую твоего счастливого отца, сестер, карооких и голубооких siostrzeńców твоих и, в объятиях полного счастья, отдыхаю, повторяя стих великого поэта: «Мало воздуха всей Аравии наполнить мою свободную грудь» [5]. Вместо Аравии я буду говорить Литвы. Отдохнувши от этой полной радости, я почти силою беру тебя из объятий твоей счастливой матери, и в одно прекрасное утро мы с тобою молимся перед образом божией матери Остробрамской. Вильно так же дорого по воспоминаниям моему сердцу, как и твоему. Из литовской столицы по варшавскому шоссе мы летим прямо в Академию художеств и дополняем наше и без того полное счастье двумя годами студенческой затворнической жизни. А сколько радости в этой затворнической жизни! Эта радость и это счастие понятно только тому, кто любит божественное искусство так, как мы с тобою его любим. Не правда ли, прекрасный, великолепный и не совсем воздушный замок? Фундамент почти ручается за его сбыточность и прочность.

Второй воздушный замок, или поэма на одну и ту же тему: вступление то же самое, сцена в Москве та же самая, но вместо смоленской дороги выбрана петербургская железная, и я в Петербурге, в скромной квартире о двух комнатах, изучаю искусство гравирования а к в а т и н т а и ожидаю к себе тебя, моего искреннего друга. Ты приехал, живем мы с тобою скромно, почти бедно, в маленьких комнатках, неутомимо работаем, учимся и наслаждаемся своим учением. Два года пролетают незаметно над нами, и мы, ежели не полные, по крайней мере, сознательные артисты, через Вильно и Слуцк возвращаемся в Рачкевичи, целуем твою мать, отца, сестер и карооких и голубооких сыновцев твоих.

Вторая моя поэма немного прозаичная, но в сущности полнее первой. Так или иначе, а ты должен быть в Академии художеств, или будет прореха, не зашитая дыра и в твоей и моей жизни. Недостаточно видеть, любоваться прекрасным, умным, добрым телом человека, необходимо нарисовать его на бумаге и любоваться им, как созданием живого бога. Вот что нужно для полноты нашей радости, для полноты нашей жизни!

...Без разумного понимания красоты человеку не увидеть всемогущего бога в мелком листочке малейшего растения. Ботанике и зоологии необходим восторг, а иначе ботаника и зоология будет мертвый труп между людьми. А восторг этот приобретается только глубоким пониманием красоты, бесконечности, симметрии и гармонии в природе. О, как бы мне хотелось теперь поговорить с тобой о «Космосе» [Гумбольдта] и послушать, как ты читаешь песни Вайделоты! [6]

...Я остановился на высшем градусе моей сердечной фантазии, остановился для того, чтобы дождать следующей почты и подкрепить мои предположения ясным и положительным документом...

...Писал бы тебе еще много и много, но, как я сказал, документа нет, а без него самая яркая фантазия ничего больше, как сальная свеча в казармах. Фантазия должна опираться на положительное.

З листа до Бр. Залеського, 10, 15 лютого 1857 р.

Милое уединение! Ничего не может быть в жизни слаще, очаровательнее уединения, особенно перед лицом улыбающей[ся], цветущей красавицы матери Природы. Под ее сладким волшебным обаянием человек невольно погружается сам в себя и видит бога на земле [8], как говорит поэт [Лермонтов].

«Дневник», 17 червня 1857 р.

Надеждою живут ничтожные умы,— сказал покойник Гете. И покойный мудрец сказал истину вполовину. Надежда свойственна и мелким, и крупным, и даже самым материальным положительным умам. Это наша самая нежная, постоянная, до гробовой доски неизменная нянька-любовница. Она, прекрасная,

и всемогущего царя, и мирового мудреца, и бедного пахаря, и меня, мизерного, постоянно лелеет доверчивое воображение и убаюкивает недоверчивый ум своими волшебными сказками, в которые всякий из нас так охотно верит. Я не говорю — безотчетно. Тот действительно ничтожный ум, который верит, что на вербе растут груши. Но почему же не верить мне, что я хотя к зиме, но непременно буду в Петербурге? Увижу милые моему сердцу лица, увижу мою прекрасную Академию, Эрмитаж, еще мною не виденный, услышу волшебницу оперу. О, как сладко, как невыразимо сладко веровать в это прекрасное будущее.

«Дневник», 26 червня 1857 р.

...Выставка случилась в Академии художеств, которой я так давно не видел и которая для меня теперь самое светлое, самое высокое наслаждение. Какие пейзажи, просто чудо! Калам огромное имеет влияние на наших пейзажистов. Айвазовский, увы, спасовал. Он из божественного искусства сотворил себе золотой кумир и ему молится. Грешно так оскорблять бескорыстное, непорочное искусство. Бог ему судия. Выставка немногочисленная, но прекрасна, а в особенности пейзажи, очаровательные пейзажи!

З листа до С. Т. Аксакова, 25 квітня 1858 р.

Прихожу в ротную канцелярию, смотрю, на столе рядом с образцовыми сапогами лежат три довольно плотные книги в серой подержанной обертке. Читаю заглавие. И что же я прочитал? «Estetyka czyli umnictwo piękne przez Karola Libelta» [9]. В казармах! Эстетика!..

Видимое, осязательное дело услужливой факторши фортуны. Итак, по милости этой слепой царицы царей я имею в дороге чтение, на которое вовс[е] не рассчитывал. Чтение, правда, не совсем по моему вкусу, но что делать, на безрыбьи и рак рыба. Я, несмотря на мою искреннюю любовь к прекрасному в искусстве и в природе, чувствую непреодолимую антипатию к философиям и эстетикам. И этим чувством я обязан сначала Галичу и окончательно почтеннейшему Василию Ивановичу Григоровичу, читавшему нам когда-то лекции о теории изящных искусств,

девизом которых было: п о б о л ь ш е р а с с у ж д а т ь и п о м е н ь ш е к р и т и к о в а т ь. Чисто платоновское изречение.

С Либельтом я немного знаком по его «Деве Орлеанской» [10] и по его критике и философии. На первый взгляд он мне показался мистиком и непрактиком в искусствах. Посмотрим, что дале будет. Боюсь, как бы вовсе не раззнакомиться.

«Дневник», 5 липня 1857 р.

Принимался несколько раз строить воздушные замки на своих будущих эстампах акватинта также неудачно. «Гензерих» и «Осада Пскова» Брюллова мне особенно не удавались. Нужно избегать на первый раз наготы. Нужен опыт и опыт, а иначе эта очаровательная брюлловская нагота выйдет в эстампе безобразие. Я не желал бы, чтобы мои будущие эстампы были похожи на парижский эстамп акватинта с картины «Последний день Помпеи». Топорный, безобразный эстамп. Поругано, обезображено гениальное произведение.

В таком скверном настроении унывающей души вспомнил и про «Umnictwo piękne» Либельта, принялся жевать: жестко, кисло, приторно. Настоящий немецкий суп-вассер. Как, например, человек, так важно трактующий о вдохновении, простосердечно верит, что будто бы Иосиф Вернет велел себя во время бури привязывать на марсах к мачте для получения вдохновения. Какое мужицкое понятие об этом неизреченно божественном чувстве! И этому верит человек, пишущий эстетику, трактующий об идеальном, возвышенно-прекрасном в духовной природе человека. Нет, и эстетика сегодня мне не далась. Либельт, он только пишет по-польски, а чувствует (в чем я сомневаюсь) и думает по-немецки. Или, по крайней мере, пропитан немецким идеализмом (бывший, не знаю как теперь?). Он смахивает на нашего В. А. Жуковского в прозе. Он так же верит в безжизненную прелесть немецкого тощего, длинного идеала, как и покойный В. А. Жуковский.

В 1839 году Жуковский, возвратившись из Германии с огром[ною] портфелью, начиненною произведениями Корнелиуса, Гессе и других светил мюнхенской школы живописи, нашел

Брюллова произведения слишком материальными, придавляющими к грешной земле божественное, выспренное искусство. И, обращаясь ко мне и покойному Штернбергу, случившемуся в мастерской Брюллова, предложил зайти к нему полюбоваться и поучиться от великих учителей Германии. Мы не преминули воспользоваться сим счастливым случаем. И на другой же день явилися в кабинете германофила. Но боже! Что мы увидели в этой огромной развернувшейся перед нами портфели! Длинных безжизненных мадонн, окруженных готическими тощими херувимами, и прочих настоящих мучеников и мучеников живого, улыбающегося искусства. Увидели Гольбейна, Дюрера, но никак не представителей живописи девятнадцатого века. До какой степени, однако ж, помешались эти немецкие идеалисты-живописцы. Они не заметили, что в архитектуре Кленца, для которой они творили свои готические безобразные творения, и тени нет напоминающего готическую архитектуру. Странное, непонятное затмение...

...Незабвенные, золотые дни, мелькнули вы светлым, радостным сновидением передо мною, оставив по себе неизгладимый след чарующего воспоминания. Мы были тогда с Штернбергом едва оперившиеся юноши и, рассматривая эту единственную коллекцию идеального безобразия, высказывали вслух свое мнение и своим простодушием довели до того кроткого, деликатного Василия Андреевича, что он назвал нас испорченными учениками Карла Павловича и хотел было уже закрыть портфель перед нашими носами, как вошел в кабинет князь Вяземский и помешал благому намерению Василия Андреевича. Мы продолжали с невозмутимым равнодушием перелистывать портфель и были награждены за терпение первоначальным эскизом «Последнего дня Помпеи», ловко начерченным пером и слегка попятнанным сепиею. За этим гениальным очерком, почти не измененным в картине, следовало несколько топорных чертежей Бруни, которые ужаснули нас своим заученным, однообразным безобразием. И где и из какого тлетворного источника почерпнул и усвоил г. Бруни эту ненатуральную манеру? Неужели это одно желание быть оригинальным так страшно обезобразило произведения неутомимого Бруни? Жалкое желание. Грустный

результат. И этот человек мечтал еще равняться с Карлом Великим! (Так обыкновенно называл Брюллова В. А. Жуковский).

Один мой знакомый, не художник и даже не записной, а так просто любитель изящного, смотря на «Покров божией матери», картину Бруни, в Казанском соборе, сказал, что если бы он был матерью этого безобразного ребенка, что валяется на первом плане картины, то он не только взять на руки,— боялся бы подойти к этому маленькому кретину. Замечание чрезвычайно верное и ловко высказано. А «Медный змий» его? Это толпа безобразных и самых бесталанных актрис и актеров. Я видел эту картину в подмалевке, и она меня ужаснула. Неприятное, но все-таки впечатление. Оконченная же эта огромная картина не произвела на меня даже и этого неприятного чувства. А ведь цель ее была уничтожить «Последний день Помпеи». Колоссальное, но, увы, неудачное намерение.

«Дневник», 10 липня 1857 р.

Сегодня и Либельт мне показался умеренным идеалистом и более похожим на человека с телом, нежели на бесплотного немца. В одном месте он (разумеется, осторожно) доказывает, что воля и сила духа не может проявиться без материи. Либельт решительно похорошел в моих глазах. Но он все-таки школяр. Он пренаивно доказывает присутствие всемогущего творца вселенной во всем видимом и невидимом нами мире. И так хлопочет об этой старой, как свет, истине, как будто это его собственное открытие.

«Дневник», 11 липня 1857 р.

Попробовавши дорожного продукта и найдя оный более нежели удовлетворительным, я самодовольно успокоился под своею фавориткою-вербою и принялся за Либельта. Он сегодня мне решительно нравится. Или он в самом деле хорош, или он мне только кажется таким потому, что мне вот уже другой день даже вовсе непривлекательные предметы кажутся привлекательными. Блаженное состояние. Либельт, например, весьма справедливо замечает и высказывает эту, правда, не совсем моложавую истину, коротко, изящно и ясно, что религия и древних и новых на-

родов всегда была источником и двигателем изящных искусств. Это верно. А вот это так не совсем. Он, например, человека-творца в деле изящных искусств вообще, в том числе и в живописи, ставит выше натуры. Потому, дескать, что природа действует в указанных ей неизменных пределах, а человек-творец ничем не ограничен в своем создании. Так ли это? Мне кажется, что свободный художник настолько же ограничен окружающею его природою, насколько природа ограничена своими вечными, неизменными законами. А попробуй этот свободный творец на волос отступить от вечной красавицы природы, он делается богоотступником, нравственным уродом, подобным Корнелиусу и Бруни. Я не говорю о дагерротипном подражании природе. Тогда бы не было искусства, не было бы творчества, не было бы истинных художников, а были бы только портретисты вроде Зарянка.

Великий Брюллов черты одной не позволял себе провести без модели, а ему, как исполненному силою творчества, казалось бы это позволительным. Но он, как пламенный поэт и глубокий мудрец-сердцеведец , облекал свои выспренние светлые фантазии в формы непорочной вечной истины. И потому-то его идеалы, полные красоты и жизни, кажутся нам такими милыми, такими близкими, родными.

Либельт сегодня мне решительно нравится. В продолжение десяти лет я, кроме степи и казармы, ничего не видел и, кроме солдатской рабской речи, ничего не слышал. Страшная, убийственная проза. И теперь случайный собеседник Либельт — самый очаровательный мой собеседник.

«Дневник», 12 липня 1857 р.

...Прочитали несколько мест Либельта и нашли, что подобные книги пишутся для арестантов, которым даже библии не дают читать. Замечание довольно резкое и почти верное. Но об этом на досуге.

«Дневник», 21 липня 1857 р.

...За обедом и после обеда Фиялковский забавно подтрунивал над Кулихом, его чином и в особенности над его тепленьким местом. Кулих, чтобы отделаться от неистощимого Фиялковско-

го, обратился ко мне с вопросом, как мне нравится книга, которую он принес для меня из Уральска. Я, разумеется, сказал, что очень нравится, на что Фиялковский страшно захохотал и громогласно назвал Либельта просто дурнем за то, что он написал такую книгу, Пшевлоцкого за то, что он купил эту книгу, а Кулиха дубельтовым дурнем за то, что он 500 верст нес на плечах своих эту пустую увесистую книгу. Кулих не на шутку обиделся такой нецеремонной критикой и требовал ясных доказательств на такую грубую клевету. Чтобы утишить возникавшую ссору, я пригласил приятелей к себе на огород пить чай. Предложение было принято, и мы отправились под мою вербу. Либельт лежал у меня под подушкой, и я, в ожидании чайника, предложил Фиялковскому прочесть вслух страничку из сего великого творения. Он охотно это исполнил. Кулих не поверил слышанному. Он думал, что Фиялковский импровизирует и продолжает трунить над его тяжелою ношею. Вырвал у него из рук и прочитал сам весь параграф «О фантазии».

«Что?»— спросил Фиялковский наивно изумленного Кулиха.

«Пшевлоцкий,— отвечал он,— цивилизованный дурень, вот и все».

«Дневник», 23 липня 1857 р.

Если бы эти безжизненные ученые эстетики, эти хирурги прекрасного, вместо теории писали историю изящных искусств, тут была бы очевидная польза. Вазари переживет целые легионы Либельтов.

«Дневник», 23 липня 1857 р.

В квартире Карла Павловича [Брюллова] засветился огонь, и я зашел к нему и у него переночевал. Карл Павлович заметил, однако ж, мое ненормальное состояние, но был так любезен, что не сделал мне ни одного вопроса. Велел мне сделать постель в одной комнате с собою и сам стал читать вслух. То была книга Вашингтона Ирвинга «Христофор Колумб». Читая, он тут [же] импровизировал картину, как неблагоприятные испанцы выводят с баркаса на берег обремененного цепями великого адмирала.

Какая грустная, поучительная картина. Я предложил ему лоскуток бумаги и карандаш, но он отказался и продолжал читать.

Так однажды во время ужина, рассказывая свое путешествие по древней Элладе, он набросал чудную картину под названием «Афинский вечер». Картина представляла афинскую улицу, освещенную вечерним солнцем. На горизонте вчерне оконченный Парфенон, но еще леса не убраны. На первом плане, среди улицы, пара буйволов везет мраморную статую «Река Илис» Фидия. Сбоку сам Фидий, встречаемый Периклом и Аспазией и всем, что было славного в Перикловых Афинах, начиная с знаменитой гетеры и до Ксантиппы. И все это освещено лучами заходящего солнца. Великолепная картина. Что «Афинская школа» перед этой животрепещущей картиной? А он именно потому только ее и не исполнил, что уже существует «Афинская школа» [11]. И сколько подобных картин [он] оканчивает или вдохновенным словом, или вершковым эскизом в своем весьма невеликолепном альбоме. Так, например, прошедшею зимой он начертил несколько самых миниатюрных эскизов на одну и ту же тему. Я ничего не мог понять и только догадывался, что великий мой учитель замышляет что-то великое. И я не обманулся в своих догадках.

Нынешнее лето я стал замечать, что он до восхода солнечного ежедневно уходил в свою мастерскую в портик, в своей серой рабочей куртке, и оставался там до самого вечера. Один Лукьян только знал, что там совершается, потому что он приносил ему воду и обед. Я тогда работал над программой и не мог предложить ему услуг книгочия, хотя я был уверен, что он охотно принял бы такую услугу, потому что он любит чтение. Так прошло три недели. Я трепетал от нетерпения. Никогда он так постоянно не посещал свою студию. Должно быть, что-нибудь необыкновенное. Да и что обыкновенное создает такой колоссальный гений!

Однажды я перед вечером отпустил натурщика, хотел выйти на улицу. В коридоре встретился мне Карл Павлович с небритой бородою. Он пожелал видеть мою программу. Я с трепетом ввел его в свой кабинет, он сделал несколько неважных замечаний и сказал: «Теперь пойдем смотреть мою программу». И мы пошли в портик.

Я не знаю, рассказывать ли вам о том, что я там увидел? Рассказать я вам должен. Но как я расскажу нерассказываемое?

Отворив двери в мастерскую, мне представилось огромное темное полотно, натянутое на раму. На полотне черной краской написано: «Нач. 17 июл[я]». За полотном музыкальный ящик играл хор ноблей из «Гугенотов» [Мейербера]. С замиранием сердца прошел я за полотно, оглянулся, и у меня дыхание захватило: предо мною стояла не картина, а со всем ужасом и величием живая осада П с к о в а. Вот где смысл крошечных эскизов. Вот для чего он прошедшее лето делал прогулку в Псков. Я знал о его предположении, но никогда не мог вообразить себе, чтобы это так быстро исполнилось. Так быстро и так прекрасно! Пока я сделаю для вас небольшой контур с этого нового чуда, опишу вам его, разумеется, весьма ограниченно.

На правой стороне от зрителя, на третьем плане картины, взрыв башни, немного ближе пролом в стене и в проломе рукопашная схватка. Да такая схватка, что смотреть страшно; кажется, слышишь крики и звон мечей о железные ливонские, польские, литовские и бог знает еще о какие железные шлемы. На левой стороне картины, на втором плане, крестный ход с хоругвями и иконой божией матери, торжественно-спокойно предшествуемый епископом с мечом святого Михаила, князя псковского. Какой удивительный контраст! На первом плане, в середине картины, бледный монах с крестом в руке, верхом на гнедой лошади. По правую сторону монаха издыхающий белый конь Шуйского, а сам Шуйский бежит к пролому с поднятыми вверх руками. По левую сторону монаха благочестивая старуха благословляет юношу или, лучше сказать, мальчика на супостата. Еще левее девушка поит водою из ведра утомленных воинов. А в самом углу картины полуобнаженный умирающий воин, поддерживаемый молодою женщиною, быть может, будущей вдовою. Какие чудные, разнообразные эпизоды! И я вам их и половины не описал. Мое письмо было бы бесконечно и все-таки не полно, если бы я вздумал описывать все подробности этого совершенства искусства.

Удовольствуйтесь на первый раз хоть этим прозаическим очерком в высшей степени поэтического произведения. Со временем

пришлю вам контур с него, и вы тогда яснее увидите, что это за божественное произведение.

...Я не ленив, а не мастер об обыденной жизни своей рассказывать увлекательно, как это другие умеют делать. Я недавно (собственно для писем) прочитал «Клариссу» [Ричардсона], перевод Жюль Жанена, и мне понравилось одно предисловие переводчика. А письма такие сладкие, такие длинные, что из рук вон. И как это достало терпения у человека написать такие бесконечные письма? А письма из-за границы мне еще менее понравились: претензии много, а толку мало, педантизм, и больше ничего.

Повість «Художник».

...А кстати, о Штернберге. Я недавно получил от него письмо из Рима. Да и чудак же он препорядочный! Вместо собственных впечатлений, какие произвел на него вечный город, он рекомендует мне: и кого же вы думаете Дюпати и Пиранези. Вот чудак! Пишет, что у Лепри видел он великий собор художников, в том числе и Иванова, автора будущей картины «Иоанн Предтеча проповедует в пустыне» [12]. Русские художники подтрунивают исподтишка над ним, говорят, что он совсем завяз в Понтийских болотах и все-таки не нашел такого живописного сухого пня с открытыми корнями, который ему нужен для третьего плана своей картины. А немцы вообще в восторге от Иванова... Но главное, что он встретил при въезде в вечный город, в виду купола с[в]. Петра и в виду бессмертного великана Колизея, это качуча. Грациозная, страстная, такая, как она есть в самом народе, а не такая чопорная, нарумяненная, как ее видим на сцене. «Вообрази себе,— пишет он,— что знаменитая Тальони — копия с копии с того оригинала, который я видел бесплатно на римской улице!»

Повість «Художник».

По части живописи из ученических работ особенно замечательного ничего нет, кроме программы Петровского «Явление ангела пастухам». Зато скульпторы отличились — Рамазанов и Ставассер, особенно Ставассер. Он исполнил круглую статую

молодого рыбака. И как исполнил! Просто прелесть, особенно выражение лица — живое, дыхание затаившее лицо, следя[щее] за движением поплавка. Я помню, когда статуя была еще в глине, Карл Павлович нечаянно зашел в кабинет Ставассера и, любуясь его статуей, посоветовал ему вдавить немного нижнюю губу рыбака. Он это сделал, и выражение изменилось. Ставассер готов был молиться на великого Брюллова.

О живописи вообще скажу вам, что для одной картины Карла Павловича стоило приехать из Китая, а не только из Малороссии. Чудо-богатырь за один присест и подмалевал, и кончил, и теперь угощает алчную публику своим дивным произведением. Велика его слава! И необъятен его гений!

Что мне вам про [себя] самого сказать? Получил первую серебряную медаль за этюд с натуры. Еще написал небольшую картину масляными красками. «Сиротка мальчик делится милостыней с собакою под забором» [13]. Вот и все. В продолжение лета постоянно занимался в классах и рано по утрам ходил с Йохимом на Смоленское кладбище лопухи и деревья рисовать. Я более и более влюбляю[сь] в Йохима. Мы с ним почти каждый день видимся, он постоянно посещает вечерние классы, хорошо сошелся с Карлом Павловичем, и часто бывают друг у друга.

Повість «Художник».

На второй день поутру Штернберг взял свою толстую портфель, и мы отправились к Карлу Павловичу. Он был в восторге от вашей однообразно-разнообразной, как он выразился, родины и от задумчивых земляков ваших, так прекрасно верно переданных Штернбергом.

И какое множество рисунков, и как все прекрасно. На маленьком лоскутке серенькой оберточной бумаги проведена горизонтально линия, на первом плане ветряная мельница, пара волов около телеги, наваленной мешками. Все это не нарисовано, а только намекнуто, но какая прелесть! Очей не отведешь. Или под тенью развесистой вербы у самого берега беленькая, соломой крытая хатка вся отразилась в воде, как [в] зеркале. Под хаткою старушка, а на воде утки плавают, вот и вся картина, и какая полная, живая картина!

И таких картин или, лучше сказать животрепещущих очерков полна портфель Штернберга. Чудный, бесподобный Штернберг! Недаром его поцеловал Карл Павлович.

Невольно я вспомнил братьев Чернецовых; они недавно возвратились из путешествия по Волге и приносили Карлу Павловичу показать свои рисунки: огромная кипа ватманской бумаги, по-немецки аккуратно перышком исчерченная. Карл Павлович взглянул на несколько рисунков и, закрывши портфель, сказал, разумеется, не братьям Чернецовым: «Я здесь не только матушки-Волги, и лужи порядочной не надеюсь увидеть». А в одном эскизе Штернберга он видит всю Малороссию. Ему так понравилась ваша родина и унылые физиономии ваших земляков, что он сегодня за обедом построил уже себе хутор на берегу Днепра, близ Киева, со всеми угодиями в самой очаровательной декорации. Одно, чего он боится и чего никак устранить от себя не может,— это помещики, или, как он называет их, феодалы-собачники.

Повість «Художник».

На другой день мы обедали у Йохима. Это сын известного каретника Йохима. Веселый, простой и прекрасно образованный немец. После обеда показывал он нам свое собрание эстампов и, между прочим, несколько тетрадей только что полученных превосходнейших литографий Дрезденской галереи.

Повість «Художник».

...В субботу мы отправилися к Йохиму, встретили там старика Кольмана, известного акварелиста и учителя Йохима.

После обеда заставил Кольман ученика своего показать нам свои этюды с деревьев, на что ученик неохотно согласился. Этюды сделаны черным и белым карандашом на серой бумаге. И сделаны так превосходно, так отчетливо, что я не мог налюбоваться ими.

Повість «Художник».

После чаю в хатке зажгли свечи. M-lle Адольфина без всяких просьб и уговариваний, как это обыкновенно бывает с порядочными барышнями, села за фортепиано, а Т[арас] Федорович

вооружился виолончелью. И после нескольких аккордов тихо стройно, как будто с неба раздалася одна из божественных сонат божественного Бетговена...

...За сонатой Бетговена были сыграны с одинаковым мастерством и чувством две сонаты Моцарта и после некоторые из знаменитого «Реквиема». И в заключение совершенно неожиданно:

Ходыть гарбуз по горóду...

...Многие ли из людей в блеске и роскоши проводят свои длинные вечера так нецеремонно-просто и так возвышенно-изящно, как мы, простые, почти бедные люди, провели этот незабвенный вечер? Я думаю, немногие. И выходит, что истинно прекрасное и возвышенно-духовное не нуждается в ремесленных золоченых и даже золотых украшениях...

...Прогостили мы еще два дня у этих добрых людей, и в это время удалося мне сделать карандашом несколько видов счастливой фермы и почти одними чертами всю нашу компанию — а на первом плане Наташу и Лизу, танцующих гречаныки. Все это едва-едва набросано. Но вот уже проходит двадцатый год, как любовался я этой живой картиной. А, глядя на этот эскиз, я как будто снова любуюся этой живой картиной и даже слышу скрипку и прищелкиванье пальцами немецкой горничной.

Мне кажется, никакое гениальное описание лиц и местности не может так оживить давно минувшее, как удачно проведенных карандашом несколько линий. По крайней мере, на меня это так действует.

Повість «Музыкант».

Я начал рисовать акварельные портреты... Я больше придерживаюсь Соколова, Гау мне не нравится, приторно-сладкий.

Повість «Художник».

Есть в нашем русском православном огромном царстве небольшая благодатная землица, так небольшая, что может вместить в себе по крайней мере четыре немецких царства и Францию в придачу. А обитают в этой небольшой землице разноязычные народы и, между прочим, народ русский и самый православ-

ный. И этот-то народ русский не пашет и не сеет совершенно ничего, окроме дынь и арбузов; а хлеб ест белый, пшеничный, называемый по-ихнему калаци, и воспевает свою славную реку, называя ее кормилицей своей, золотым дном с берегами серебряными.

Грустно видеть грязь и нищету на земле скудной, бесплодной, где человек борется с неблагодарной почвой и падает, наконец, изнеможенный под тяжестию труда и нищеты. Грустно, невыразимо грустно!

Каково же видеть ту же самую безобразную нищету в стране, текущей млеком и медом, как, например, в этой землице благодатной? Отвратительно! А еще отвратительнее встретить между этой ленивой нищеты обилие и при обилии отвратительную грязь и невежество!

А в этой стране благословенной это встречается не редко, а даже очень часто.

Какие же могут быть причины нищеты в краю, текущем млеком и медом?

На сей важный политико-экономический вопрос я на досуге напишу четырехтомный нравоописательно-исторический роман, в котором потщуся изобразить с микроскопическими подробностями нравы, обычаи и историю сего архиправославного народа.

Повість «Вариак».

Недалеко от Ромодановского шляху, по правую сторону (едучи из Ромена), лежит широкая прекрасная долина, окруженная невысокими холмами, уставленными, как будто сторожами, столетними дубами, липами и ясенями; вдоль широкой долины извилисто вьется белою блестящею полосою Сула. По берегам ее стоят, распустя свои зеленые косы, старые вербы и береста. Вдоль берега Сулы растянулося большое село, закрытое темными, зелеными садами. Только кое-где из густой зелени прорезывается белое пятнышко — это белая хата с соломенною крышею. Таков вид всех почти сел в Малороссии, с большим или меньшим количеством ветряных мельниц. И как приветливо они машут своими крылами утомленному путнику, предлагая гостеприимный отдых в своих зеленых благоухающих садах.

Солнце близилося к горизонту и золотило своим желто-багровым светом и без того золотые, уставленные копнами поля благодатного села. Широкая долина покрылася прозрачным светло-фиолетовым туманом и спрятала прекрасную линию своего горизонта в тумане. Сула зарделася матовым румянцем, как загоревшая на солнце молодая жница при встрече с милым косарем своим. По желтому пурпурному мату извилистой Сулы кое-где тянутся за рыбачьим челноком светлые блестящие струйки. Тянутся и пропадают в темно-зеленом очерете. Вербы и вязы еще ниже склонилися к воде, как бы оплакивая умирающий день. В такую-то вечернюю пору возвращалися в село с поля молодые прекрасные жницы. И как в этот день жнива были окончены, то они, каждая для себя и для освящения в церкви, сплела венок из колосьев пшеницы, жита и васильков и, увенчавшися венком, возвращалися с песнями ввечеру в село, выбрав сначала из среды себя царицу, чтобы было кому песни припевать.

Впереди всех их, тихо выступая, шла прекрасная царица свята; стыдливо, как бы от тяжести венка, опустила на грудь свою прекрасную смуглую голову, укрытую золотистым венком и распущенною черною косою; в руках у нее был серп и небольшой сноп жита, перевитый зеленою березкою. Настояща[я] Церера. За нею шли девушки и пели в честь ее свои заунывные песни; за девушками шли молодые косари — они косили отаву на Суле — с косами и скромно вторили им.

И вся эта картина была освещена заходящим раскаленным солнцем.

Прекрасная, умилительная картина!

А подойдите вы к этой картине поближе, всмотритесь в нее повнимательнее, и вы увидите на ее светлом розовом фоне такие пятна, что невольно отворотитесь, и на унылые мелодические песни этих прекрасных жниц вы горько улыбнетесь и закроете уши.

Живуча и деятельна натура человека!

С утра до вечера на солнце, без малейшей тени, с утра до вечера, согнувшись, жнет бедная жница. И что же? Настал вечер — идет домой, поет, а дома, не успела повечерять, опять на улице или в саду, и опять поет и поет, не умолкая, до рассвета.

С рассветом опять за серп и на ниву, и снова целый день на солнце, согнувшись целый день, как ни в чем не бывало.

О агрономы-филантропы! Выдумайте вы вместо серпа какую-нибудь другую машину. Вы этим окажете величайшую услугу обреченному на тяжкий труд человечеству.

Повість «Наймичка».

Общая грамотность в народе — величайшее добро, но где на 100 один грамотный — величайшее зло. Я ничего не знаю безнравственнее и отвратительнее сельского писаря; он первый грабитель бедного мужика, лентяй, пьяница, сосуд всех мерзостей и первый развратитель простодушного мужичка, потому что он святое письмо читает.

Покойный Основьяненко в своем «Шельменке, волостном писаре» только легкий очерк набросал этого отвратительного типа.

Повість «Капитанша».

Против меня сидела Еленочка с матерью [...] — это была настоящая, только-только расцвевшая красавица. Густые темно-каштановые волосы, заплетенные в две косы и перевиты[е] зеленым с синими цветами барвинком, придавали какую-то особенную свежесть ее изящной головке. Тонкая белая рубаха, с белыми же прозрачными узорами на широких рукавах, ложилася на плечах и на груди такими складками, какие не снилися ни Скопасу, ниже самому Фидию. Словом, передо мною сидела богиня красоты и непорочности. Рядом с Еленочкой сидела мать ее, когда-то Варочка, а теперь Варвара Ивановна, как называл ее сам хозяин. А около нее сидел Туман, с улыбкою покручивая белые усы свои. Я смотрел на него не как на простого корчмаря-ветерана, а как на рыцаря великих нравственных подвигов, как на человека-христианина в самом обширном смысле этого слова, и, признаюсь, завидовал ему. Он в моих глазах казался совершенно счастлив, да иначе и быть не могло. Человек, так высокоблагородно исполнивший свои обязанности в отношении к ближнему, даже в нищете и одиночестве должен быть счастлив. А его старость была окружена достатком и самыми искренними, самыми нежными друзьями. Не случалось мне видеть такого

изящного произведения скульптуры или живописи, которое так бы успокоительно-сладко привлекало мои глаза к себе, как кроткое, спокойное лицо этого седого доблестного героя добродетели. Озеров вполне чувствовал эту прелесть, сказавши устами Эдипа:

Мой не увидит взор
Ни мужа кроткого приятного чела,
Которо(го) рука богов произвела [14].

Повість «Капитанша».

Здесь прилично было бы нарисовать красавицу Варочку наподобие Сивиллы Куманской Кипренского или просто юную красавицу, при свече читающую книгу, во вкусе фламандского мастера Ренбрандта. Но, признаюся откровенно, эта задача не по мне...

...Я бы на полотне передал прелести Варочки отдаленному потомству, подобно как Рафаэль обессмертил свою Форнарину или как Гвидо Рени целомудренную Беатриче Ченчию. Но об этом теперь толковать нечего.

Повість «Капитанша».

...Снявши со свечи, я начал перелистывать «Морской Сборник» № 1-й.

...Перелистывая машинально книгу, я начал было дремать и поднял уже руку за щипцами, чтобы погасить свечу и заснуть, а случилось не так. Я нечаянно взглянул на реестр увечных, выздоровевших, но неспособных продолжать службу нижних чинов, я стал читать, и что же я прочитал? Прочитал я то, чего не прочитывал ни в одной печатной книге.

Дело вот в чем. В присутствии комитета раненых были спрошены эти увечные бедняки, какую кто из них пожелает себе награду за верную службу престолу и отечеству. Бедняки сначала отказались от всякой награды,— только чтобы их отпустили на родину. Комитет настаивал, чтобы они, кроме этого, требовали себе всякий то, что ему нужно. Иные попросили денежной награды, другие — чтобы освободить детей их из кантонистов. А последний из них, молодой матрос, со слезами на глазах просил, чтобы освободили сестру его родную от крепостного звания.

Великодушная просьба этого простого человека меня поразила, я дальше не мог читать, закрыл книгу и погасил свечу.

Мне, однако ж, не спалось. Матрос расшевелил мое воображение и отогнал услужливого Морфея. Простое и самое естественное дело простого человека рисовалось в моей душе яркими, лучезарными красками. Должно быть, я сильно обнищал сердцем, когда меня так поразило это, по-видимому, обыкновенное явление. Неужели вместе с цивилизацией так плотно к нам прививается эгоизм, что мы, т. е. я, едва верил в подобное бескорыстие? Должно быть, так. А по-настоящему не должно быть так: образование должно богатить, а не окрадывать сердце человеческое. Но, к несчастию, то теория. Подобное ни к чему не ведущее рассуждение не давало мне заснуть, и чем глубже я входил в эти рассуждения, тем возвышеннее, благороднее казался мне поступок увечного бедняка матроса. Он отдал все сестре, а себе ничего не оставил, кроме сумы и костыля. Как хотите, а подвиг не совсем обыкновенный. «Что если бы,— подумал я,— удалось мне этот простой сюжет облачить в форму героической поэмы или... Но нет, никакая другая форма поэзии, кроме поэмы, не идет этому сюжету. Поэма или ничего». И я начал сочинять поэму [15].

Повість «Прогулка с удовольствием и не без морали».

Вошел я в свою комнату и остановился у двери, чтобы полюбоваться настоящей Рембрандтовой картиной. Трохим мой, положив крестообразно руки на раскрытую огромную книгу, а на руки голову, спал себе сном невозмутимым, едва-едва освещенный нагоревшей свечою, а окружающие его предметы почти исчезали в прозрачном мраке; чудное сочетание света и тени разливалось по всей картине. Долго я стоял на одном месте, очарованный невыразимой прелестью гармонии. Я боялся пошевелиться, даже дохнуть боялся. Как мираж степной исчезает при легчайшем ветерке, так, мне казалось тогда, исчезнет вся эта прелесть от моего дыхания.

Повість «Прогулка с удовольствием и не без морали».

Прогулки я возобновлял каждое утро, и каждое утро с новым наслаждением. Бывало, выйду из тенистой березовой рощи на светлую поляну и по извилистой дорожке подымусь на пригорок, сяду себе подле креста (такие кресты ставятся на возвышенностях для знаку о близости воды), достану из сумы карандаш, бумагу и рисую себе широкую прекрасную долину Гнилого Тикича, освещенную утренним весенним солнцем. Это были для меня самые сладкие минуты. И тем более сладкие, что панорама, лежавшая предо мною, живо напоминала мне мастерской рисунок незабвенного моего Штернберга, сделанный им с натуры где-то в Башкирии.

Когда солнце подымется над бесконечным горизонтом и широкие тени спрячутся за кусты и пригорки, тогда я бережно укладываю мою работу в сумку и продолжаю свою прогулку в тени развесистых дубов и вязов. В одну из таких прогулок я нечаянно попал на совершенно рюисдалевское болото (известная картина в Эрмитаже), даже первый план картины с мельчайшими подробностями тот же самый, что у Рюисдаля. Я просидел около болота несколько часов сряду и сделал довольно оконченный рисунок с фламандского двойника. Интересно было бы сличить его с знаменитой картиной.

Повість «Прогулка с удовольствием и не без морали».

В Эрмитаже встретился и познакомился с знаменитым гравером Иорданом. Он слышал о моем намерении заняться акватинтой и предложил мне свои услуги в этом новом для меня деле. Обрадованный его милым, искренним предложением, я обошел два раза все залы, с целью выбрать картину для первой пробы избранного мною искусства. После внимательного обозрения остановился я на эскизе Мурильо «Святое семейство». Наивное, милое сочинение. Я не видел картины этого содержания, которой бы так шло это название, как гениальному эскизу Мурильо. Итак, с божиею и Иордановою помощию принимаюсь за опыты, а потом и за Мурильо.

В 4 часа оставил я Эрмитаж и зашел на выставку цветов. Волшебный переход! В продолжение нескольких часов внима-

тельного созерцания произведений великих мастеров я утомился, отяжелел духом, и вдруг живая, свежая прелесть природы и искусства благотворно охватывает меня и обновляет. Разнообразная зелень, массы свежих роскошных цветов, музыка и в довершение очарования — толпы прекрасных, молодых и свежих, как цветы, женщин.

«Дневник», 3 травня 1858 р.

Чтобы избежать оригинальности, которою так любят щегольнуть юные повествователи наших дней и которые, возлюбя всем сердцем и всем помышлением французские уродливые повествования, наперерыв подражают им и в простоте юного и уже отчасти растерзанного сердца верят, что они оригинальнее самого полубога А. Дюма (блаженны верующие, я же неверующий Фома), начну старыми словесы повествование мое тако.

Сначала опишу со тщанием место, т. [е.] пейзаж; потом опишу действующих лиц, их домашний быт, характеры, привычки, недостатки и добродетели, а потом уже, по мере сил, приступлю к драме, т. е. к самому действию. Метода, или манера, эта не новая, но зато хорошая манера. А хорошее, как говорят, не стареет, исключая хорошенькую кокетку, которая, увы! увядает преждевременно.

Повість «Близнецы».

...Я надел свою рабочую блузу, взял сумку, дубину и пошел на свой любимый пригорок, осененный дубовым крестом. День был прекрасный, небо светлое, голубое, глубокое и ясное, как мысль великого поэта. Белые прозрачные тучки-красавицы, как непорочные сновидения младенца, сменялись одна другою, и, пролетая небесное пространство, они набрасывали широкие темные пятна на мою ненаглядную панораму. С этими очаровательными пятнами панорама казалась и шире, и глубже, и бесконечнее. Я глаз не мог отвести от этого импровизированного освещения. Мне казалось, что я вижу на бесконечном горизонте и Звенигородку, и Тальное, и даже самую Умань.

Я принялся за работу. Разложил темные и светлые пятна на моем неоконченном рисунке, и рисунок ожил, заговорил и сам

собою окончился. Вот где твои чары, колдовство твое, очаровательный Каналлети!

Освещение изменилось. Рисунок я положил в портфель и хотел уже идти в село. Смотрю, золотое солнце повисло над фиолетовым горизонтом и рассыпало свои изумрудные лучи по всему необъемлемому пространству. Новая прелесть! Новое очарованіе! Пораженный чудной гармонией, я в безмолвии опустил руки и, не переводя дыхания, смотрел на эту великолепную ораторию без звуков.

Повість «Прогулка с удовольствием и не без морали».

З ПЕРЕДМОВИ ДО НЕЗДІЙСНЕНОГО ВИДАННЯ «КОБЗАРЯ» [16]

Воскреснем ли когда от
чужевластья мод?
Чтоб умный, добрый наш народ
Хотя по языку нас не считал за
немцев?

А. Грибоедов

Випускаю оце в люди другого ««Кобзаря» свого, а щоб не з порожніми торбами, то наділяю його предисловієм. До вас слово моє, о братія моя українськая возлюбленная.

Великая туга осіла мою душу. Чую, а іноді і читаю: ляхи дрюкують, чехи, серби, болгаре, чорногори, москалі — всі дрюкують, а в нас анітелень, неначе всім заціпило. Чого се ви так, братія моя? Може, злякались нашествія іноплеменних журналістів? Не бійтесь, собака лає, а вітер несе... Кричать о братстві, а гризуться, мов скажені собаки. Кричать о единой славянской литературе, а не хотять і заглянуть, що робиться у слов'ян!

Чи розібрали вони хоч одну книжку польську, чеську, сербську або хоч і нашу? Бо і ми таки, слава богу, не німці! Не розібрали. Чом? Тим, що не тямлять. Наша книжка як попадеться у їх руки, то вони аж репетують та хвалять те, що найпоганіше. А наші патріоти-хуторяни й собі за ними. Преочарователь-

но в чарах тих ось що: жиди, шинки, свині й п'яні баби. Може, це по їх утонченной натурі і справді добре. А на наші мужицькі очі, то дуже погано. Воно й то правда, що і ми самі тут трохи винні. Бо ми не бачили нашого народу — так, як його бог створив...

Прочитали собі по складах «Енеїду», та потинялись коло шинку, та й думають, що от коли вже ми розпізнали своїх мужиків. Е, ні, братики, прочитайте ви думи, пісні, послухайте, як вони співають, як вони говорять між собою, шапок не скидаючи, або на дружньому бенкеті як вони згадують старовину і як вони плачуть, неначе справді в турецькій неволі або у польського магнатства кайдани волочать...

...Щоб знать людей, то треба пожить з ними. А щоб їх списувать, то треба самому стать чоловіком, а не марнотрателем чорнила і паперу. Отойді пишіть і дрюкуйте, і труд ваш буде трудом чесним.

А на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чиє краще, нехай судять люди. Вони здаються на Гоголя, що він пише не по-своєму, а по-московському, або на Вальтер Скотта, що й той не по-своєму писав. Гоголь виріс в Ніжині, а не в Малоросії — і свого язика не знає; а В[альтер] С[котт] в Эдемборге, а не в Шотландії — а може, і ще було що-небудь, що вони себе одцурались. Не знаю. А Борнц [Бернс] усе-таки поет народний і великий. І наш Сковорода таким би був, якби його не збила з пливу латинь, а потім московщина.

Покойний Основ'яненко дуже добре приглядався на народ, та не прислухався до язика, бо, може, його не чув у колисці од матері, а Г[улак]-Артемовський хоть і чув, так забув, бо в пани постригся. Горе нам! Безуміє нас обуяло отим мерзенним і богу противним панством. Нехай би вже оті Кирпи-гнучкошиєнки сутяги — їх бог, за тяжкіє гріхи наші, ще до зачатія во утробі матерній, осудив киснуть і гнить в чорнилах, а то мужі мудрі, учені. Проміняли свою добру рідну матір на п'яницю непотребную, а в придаток ще і въ додали.

Чому В. С. Карадж[ич], Шафар[ик] і иніє не постриглись у німці (їм би зручніше було), а остались слов'янами, щирими сина-

ми матерей своїх, і славу добрую стяжали? Горе нам! Но, братія, не вдавайтесь в тугу, а молітесь богу і работайте разумно, во ім'я матері нашої України безталанної. Амінь.

А щоб ви знали, що труд ваш не мимо іде, і щоб не дуже чванилась московська братія своєю Ростопчиною,— то от вам «Свяченая вода»; написано панночкою, та ще й хорошою, тілько не скажу якою, бо воно ще молоде, боязливе [17].

А переверніть пудові журнали та пошукайте, чи нема там чого-небудь такого, як «С[вяченая] в[ода]»,— і не турбуйтесь, бо, єй-богу, не найдете.

[*Седнів, 1847 р.*]

ВИТЯГ З «ВОПРОСНЫХ ПУНКТОВ III ОТДЕЛЕНИЯ» І ВІДПОВІДЕЙ Т. Г. ШЕВЧЕНКА *

...16. Какими случаями доведены вы были до такой наглости, что писали самые дерзкие стихи против государя императора?

[*Відповідь Т. Г. Шевченка*]:

...16. Будучи еще в Петербурге, я слышал везде дерзости и порицания на государя и правительство. Возвратясь в Малороссию, я услышал еще более и хуже между молодыми и между степенными людьми; я увидел нищету и ужасное угнетение крестьян помещиками, посессорами и экономами шляхтичами, и все это делалось и делается именем государя и правительства...

[*Квітень, 1847 р.*]

...Случайно как-то зашла речь у меня с вами о «Мертвых душах», и вы отозвались чрезвычайно сухо. Меня это поразило неприятно, потому что я всегда читал Гоголя с наслаждением и потому что я в глубине души уважал ваш благородный ум, ваш вкус и ваши нежно возвышенные чувства. Мне было больно,

* Т. Г. Шевченко в документах и материалах.— К., 1950, с. 112.

я подумал: неужели я так груб и глуп, что не могу ни понимать, ни чувствовать прекрасного? Да, вы правду говорите, что предубеждение ни в коем случае не позволительно, как чувство без основания. Меня восхищает ваше теперешнее мнение — и о Гоголе, и его бессмертном создании! Я в восторге, что вы поняли истинно христианскую цель его! Да!.. Перед Гоголем должно благоговеть, как перед человеком, одаренным самым глубоким умом и самою нежною любовью к людям! Сю, по-моему, похож на живописца, который, не изучив порядочно анатомии, принялся рисовать человеческое тело, и, чтобы прикрыть свое невежество, он его полуосвещает. Правда, подобное полуосвещение эффектно, но впечатление его мгновенно!— так и произведения Сю, пока читаешь — нравится и помнишь, а прочитал — и забыл. Эффект, и больше ничего! Не таков наш Гоголь — истинный ведатель сердца человеческого! Самый мудрый философ! и самый возвышенный поэт должен благоговеть перед ним как перед человеколюбцем! Я никогда не перестану жалеть, что мне не удалося познакомиться лично с Гоголем. Личное знакомство с подобным человеком неоцененно, в личном знакомстве случайно иногда открываются такие прелести сердца, что не в силах никакое перо изобразить!

...Вся эта речь к тому, чтобы вы мне (найвсепокорнейше прошу) прислали «Мертвые души». Меня погонят 1 мая в степь, на восточный берег Каспийского моря, в Новопетровское укрепление, следовательно, опять прервут всякое сообщение с людьми. И такая книга, как М[ертвые] д[уши]», будет для меня другом в моем одиночестве!

З листа до В. М. Рєпнікої, 7 березня 1850 р.

...С шумом явилися на свет «Мертвые души». «Б[иблиотека] для чтения», в том числе и солидные благомыслящие люди, разругали книгу и автора, называя книгу грязною и безнравственною, а автора просто сеятелем плевел на почве воспитания благорожденного юношества.

Несмотря, однако ж, на блюстителей нравственности и блюстительницу русского слова, «Мертвые души» разлетелися быстрее птиц небесных по широкому царству русскому. Прилетело

несколько экземпляров и в древний Киев и дебютировали, разумеется, в университете. Инспектор с неудовольствием и даже страхом заметил, что студенты собираются в кружки и что-то с хохотом читают. Сначала он подумал (что весьма вероятно): «Верно, какая-нибудь каналья сочинила на меня пасквиль». Но, заметивши, что студенты читают печатную книгу, [у него] от сердца отлегло. И как человек, мало следивший за движением отечественной литературы, и человек, не принадлежащий к банде блюстителей нравственности, то, узнавши, что книга титулуется «Мертвые души» — «должно быть, страшная»,— и махнувши рукою, сказал: «Пускай их себе читают, лишь бы не пьянствовали да на Кресты окон бить не ходили».

Повість «Близнецы».

* * *

Якби ви знали, паничі,
Де люди плачуть живучи,
То ви б елегій не творили
Та марно бога б не хвалили,
На наші сльози сміючись.
За що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм.
Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились,
Найперші сльози. Я не знаю,
Чи єсть у бога люте зло,
Щоб у тій хаті не жило?
А хату раєм називають!

Не називаю її раєм,
Тії хатиночки у гаї
Над чистим ставом край села.
Мене там мати повила
І, повиваючи, співала,

Свою нудьгу переливала
В свою дитину... В тім гаю,
У тій хатині, у раю,
Я бачив пекло... Там неволя,
Робота тяжкая, ніколи
І помолитись не дають.
Там матір добрую мою
Ще молодую — у могилу
Нужда та праця положила.
Там батько, плачучи з дітьми
(А ми малі були і голі),
Не витерпів лихої долі,
Умер на панщині!.. А ми,
Розлізлися межи людьми,
Мов мишенята. Я до школи —
Носити воду школярам.
Брати на панщину ходили,
Поки лоби їм поголили!
А сестри! Сестри! Горе вам,
Мої голубки молодії!
Для кого в світі живете?
Ви в наймах виросли чужії,
У наймах коси побіліють,
У наймах, сестри, й умрете!

Мені аж страшно, як згадаю
Оту хатину край села!
Такії, боже наш, діла
Ми творимо у нашім раї
На праведній твоїй землі!
Ми в раї пекло розвели,
А в тебе другого благаєм,
З братами тихо живемо,
Лани братами оремо
І їх сльозами поливаєм.
А може, й те ще... ні, не знаю,
А так здається... сам єси...

(Бо без твоєї, боже, волі,
Ми б не нудились в раї голі).
А може, й сам на небеси
Смієшся, батечку, над нами
Та, може, радишся з панами,
Як править ми́ром! Бо дивись:
Он гай зелений похилився,
А он з-за гаю виглядає
Ставок, неначе полотно,
А верби геть понад ставо́м
Тихесенько собі купають
Зелені віти... Правда, рай?
А подивися та спитай!
Що там твориться у тім раї!
Звичайне, радость та хвала!
Тобі, єдиному святому,
За дивнії твої діла!
Отим-бо й ба! Хвали нікому,
А кров, та сльози, та хула,
Хула всьому! Ні, ні! Нічого
Нема святого на землі...
Мені здається, що й самого
Тебе вже люди прокляли!

[*Оренбург, 1850 р.*]

З ПОЕЗІЇ «ІРЖАВЕЦЬ»

Мій краю прекрасний, роскошний, багатий!
Хто тебе не мучив? Якби розказать
Про якого-небудь одного магната
Історію-правду, то перелякать
Саме б пекло можна. А Данта старого [18]
Полупанком нашим можна здивувать.
І все то те лихо, все, кажуть, од бога!
Чи вже ж йому любо людей мордувать?
А надто сердешну мою Україну.

Що вона зробила? За що вона гине?
За що її діти в кайданах мовчать?

[*Орська кріпость, 1847 р.*]

ВСТУП ДО ПОЕМИ «МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ»

Не на Вкраїні, а далеко,
Аж за Уралом, за Елеком,
Старий недобиток варнак
Мені розказував отак
Про сю криницю москалеву,
А я, сумуючи, списав,
Та рифму нищечком додав,
Та невеличку і дешеву
(Звичайне, крадене) зобгав
Тобі поему на спомини,
Мій друже щирий, мій єдиний! [19]

[*Новопетровське укріплення, 1857 р.*]

О, если бы я имел великое искусство писать! Я написал бы огромную книгу о гнусностях, совершающихся в с. Качановке.

Не помню, в какой именно книге я начитал такое изречение, что если мы видим подлеца и не показываем на него пальцами, то и мы почти такие же подлецы. Правда ли это? Мне кажется, что правда! [20]

Повість «Музыкант».

...В последнем моем письме я забыл тебе сказать, чтобы ты ходил в свободное время за Урал в парк или рощу и делал этюды; там есть образцы живописных деревьев. И еще раз скажу тебе: с масляными красками будь осторожен, пока не утвердишься в карандаше.

З листа до Бр. Залеського, 10 квітня 1855 р.

...Фотография как ни обольстительна, а все-таки она не заключает возвышенного прекрасного искусства. А между прочим, если ты не читал, то прочитай прекрасную статью Хотинского и Писаревского о фотографии в «Современнике» за 1852 г., не помню какой № [21].

З листа до Бр. Залеського,
10 червня 1855 р.

...А как ни будь хороша картина в целом, но если художник пренебрег подробностями, то картина его останется только эскизом, на который истинный знаток и любитель посмотрит и только головой покачает. И отойдет со вздохом к портретам Зарянка восхищаться гербами, с убийственною подробностию изображенными на пуговицах какого-нибудь вицмундира.

Повість «Музыкант».

Недавно мне пришла мысль представить в лицах евангельскую притчу о блудном сыне, в нравах и обычаях современного русского сословия. Идея сама по себе глубоко поучительна, но какие душу раздирающие картины составил я в своем воображении на эту истинно нравственную тему. Картины с мельчайшими подробностями готовы (разумеется, в воображении), и дай мне теперь самые бедные средства, я окоченел бы над работой. Я почти доволен, что не имею теперь средств начать работу. Мысль еще не созрела, легко мог бы наделать промахов; а в продолжение зимы обдумаю, взлелею, выношу, как мать младенца в своей утробе, эту бесконечно разнообразную тему, а весной, помолясь богу, приступлю к исполнению хоть бы то в собачьей конуре.

Если бог поможет мне осуществить мое предположение, то из этой темы составится порядочной толщины альбом, и если бы хоть когда-нибудь мне удалось издать в литографии, то я был бы выше всякого земного счастия. Но сохрани боже неудачи, то я умру: идея слишком тесно срослась с моей душою [22].

...О чем же мне еще писать тебе, мой друже единый? Отвратительное однообразие. Полгода уже прошло, как я писал тебе, и теперь писать не о чем. Если продлится еще год мое заточе-

ние, то я непременно одурею, и из заветной моей мысли, из моего «Блудного сына» выйдет жалкая карикатура, бесцветный образ расслабленного воображения, и ничего больше. Грустная, безотрадная перспектива! Для исполнения задуманного мною сюжета необходимы живые, а не воображаемые типы. А где я их возьму в этом вороньем гнезде? А без них, без этих путеводителей, легко сбиться с дороги и наделать самых нелепых промахов.

З листа до Бр. Залеського,
8 листопада 1856 р.

Кажется, Казак Луганский [Даль] написал книгу под заглавием «Солдатские досуги». Заглавие ложное. У русского солдата досуга не имеется. А если же солдат и встречается с ним иногда, то непременно в кабаке. Какая же, спрашивается, была цель прославленного сочинителя писать подобные досуги? И что нравственного в подобных досугах, если они написаны с натуры (я книги не читал)? А если же это просто сочинение, т. е. фантазия, то опять — какая цель подобной фантазии? А не лучше ли бы сделал почтеннейший автор сих ненужных фантастических досугов, если бы написал истинные досуги линейных, армейских и даже гвардейских молодых офицеров. Этим он оказал бы величайшую услугу чадолюбивым и эполетолюбивым родителям.

«Дневник», 14 червня 1857 р.

Сегодня же милейшая миледи М[ешкова] сообщила мне, впрочем не по секрету, со всеми подробностями, историю о побоище, происшедшем между будущим тестем и будущим зятем. Из этой истории можно бы выкроить водевиль, разумеется, водевиль для здешней публики. Назвать его можно «Свадебный подарок, или Недошитая кофта». Дело вот в чем. Жених в прошедшем месяце отправился в Астрахань купить свадебные подарки для своей невесты. Для этой милой необходимости взял он у своего будущего тестя, такого же голыша, как и сам, последние крохи с тем, чтобы при получении жалованья возвратить эти крохи. Хорошо. Жених возвращается из Астрахани и отдает унтер-офицерше Петровой сшить для своей невесты ситцевое

платье и коленкоровую кофту. Хорошо. Унтер-офицерша шьет, а между тем получается на гарнизон жалованье. Но,увы! Несчастному жениху выдают на руки всего-навсе[го] два с полтиной, а все остальное удержано в баталионе, по его же собственным распискам. Но герой, как ни в чем не бывало, посылает своего верного раба Григория к спиртомеру за четвертью полугару и с торжествующей физиономией, сопровождаемый Григорием с четвертью в руках, отправляется к будущему тестю. Начинается поздравка с получением жалованья. Но, увы! И на старуху бывает проруха. Бедный жених слишком увлекся будущим счастием и в жару мечтаний проговорился, что он получил жалованья всего-навсего только два с полтиной. Разочарованный будущий тесть, тоже в жару негодования, хватил своего милого зятька чубуком по лбу, да так хватил ловко, что кровь полилася с благородного чела. Но чтобы не показать соседям, что между ими вышло контро, они принялися вдвоем бить собаку. Бедная собака! Но этим дело не кончилось. Догадливый раненый герой бежит к портнихе, но, увы! платье уже отдано невесте, осталася только недошитая кофта; он отбирает у портнихи этот неоконченный предмет и закладывает жидку-солдату за две чары водки. Премиленький и назидательный мог бы выкроиться водевильчик.

«Дневник», 16 червня 1857 р.

Морфей исполнил мою молитву, только не совсем. Он перенес меня в какой-то восточный город, утыканный, как иглами, высокими минаретами. В тесной улице этого восточного города встречаю я будто ренегата Николая Эврестовича Писарева в зеленой чалме и с длинною бородою. А безрукий Бибиков и рядом с ним Софья Гавриловна Писарева сидят на балконе и тоже в турецком костюме. Они что-то говорили о Киевском пашалыке. Но мне на лицо вскочила холодная лягушка, и я проснулся. Перенеся одр свой в беседку, я снова было скорчился под шинелью, но при всем моем старании заснуть не мог. У меня все вертелся перед глазами ренегат Писарев с своим всемогущим покровителем и с своей бездушной красавицей супругой. Где он? И что теперь с этим гениальным взяточником и с его целомуд-

ренной помощницей? Я слышал здесь уже, что он из Киева переведен в Вологду гражданским губернатором и что в Вологде какой-то подчиненный ему чиновник публично в церкви во время обедни дал ему пощечину. И после этой истинно торжественной сцены неизвестно куда скрылся так громогласно уличенный взяточник.

В ожидании утра я на этом полновесном фундаменте построил каркас поэмы вроде «Анджело» Пушкина, перенеся место действия на Восток. И назвал ее «Сатрап и Дервиш». При лучших обстоятельствах я непременно исполню этот удачно проектированный план. Жаль, что плохо владею русским стихом, а эту оригинальную поэму нужно непременно написать по-русски.

Есть еще у меня в запасе один план, основанный на происшествии в Оренбургской сатрапии. Не присоединить ли его как яркий эпизод к «Сатрапу и Дервишу»? Не знаю только, как мне быть с женщинами. На Востоке женщины — безмолвные рабыни. А в моей поэме они должны играть первые роли. Их нужно провести, как они и в самом деле были, немыми, бездушными рычагами позорного действия [23].

«Дневник», 19 липня 1857 р.

З «Чорної Ради» тепер не нарисую тобі нічого: нема моделі, нема нічого [24] перед очима нашого українського, а брехать на старість не хочеться. Не хочеться рисовать так, аби-то.

З листа до П. Куліша, 4 січня 1858 р.

...Тарас Григорович Шевченко якось дуже бідкався, що не збреде натурщиці для парсунку виду козацької вроди. А постривайте, батьку, я понишпорю, чи не надибаю де гніздечка, щоб підібрать орлицю, може, бог погодить, а фортуна стане в пригоді. «Будьте ласка, сердечно вас прошу, поклопочіться, як мога, бо мені дуже, дуже треба».

Я пішов до знайомої сім'ї української і почав благати жінку Горпину, рідну сестру українського маляра Петра Соколенка, щоб вона сама, а коли хоче, то ще з ким-небудь, повела свою сестру Одарочку в академію, до батька Тараса — звести їй вид на папері. Горпина Соколиха не знала, як се діло укокобить,

і каже: «Я не знаю, треба спитаться братів, що вони скажуть». А брати тоді пробували в Україні, в Славгороді. На велику силу ублагав її, виміг слова, що піде з сестрою до Кобзаря, але ж щоб братам написать про се, і то тільки тому, що як жила на Вкраїні, то перечувала про мене добре від братів, як було поприїздять з Петербурга, а тепер і сама добре знала, який я чоловік; а то ні в світі не пішла б... Я при ній написав від себе лист і послав її братам Соколенкам в Україну, щов вони не жахались цього діла, як сестра їх Горпина, а ще гордувала б тим, що їх Одарочка стане в пригоді і послуже тому, хто став дуже в великій пригоді усій Україні...

Я навпослі дознав, як це склалось уже без мене. Ось як було: у суботу Одарочка прийшла додому від модниці француженки, де вчилась шиття, а в неділю, з своєю заміжньою сестрою Горпиною і родичем, жонатим чоловіком архітектором Хижняком, ранком в десятім часі, чорнява сімнадцятилітня Одарочка в білій чохлатій сорочці з червоною стьожкою, в плахотці, запасці, стрічках, кісниках і головка квітками заквітчана, як маківка на городі, опинилась — зацвіла в Кобзаревій майстерні [25]...

В понеділок я навідався до Кобзаря,— дознать, чи приходила Одарочка до нього? Він, як орел крилами, ухопив мене дужими руками і придавив до своїх дужих орлих грудей! «Спасибі тобі, мій голубе сизий, моє серденько любе, за твою добру ласку, бодай тебе ніколи лихо не знало!»— «А за віщо се, батьку?»— «Учора у мене був великдень в перший раз після того, як вигнала мене лиха доля з України... Учора я так зрадів, звеселів, обновився серцем, як радіють віруючі, що до Христа дочитались на великдень!— наче важке тягло з грудей зсунулось. Десять років просидівши в Оренбурзі, наче в густім тумані, як кайданник в мурах, не бачивши сонця, ні живої людини, а вчора несподівано — чорнява Одарочка, як маків цвіт на сонечку, загорілась на моїх очах, пилом припалих, і, як те сонечко ясне, освітила мої очі, просяяла туман з душі заснутого серця... Хвалити бога, що не вмер на чужині, оце довелось побачити, подивитись на маків цвіт з козацького огороду! Що за люба дівчинка ота Одарочка, який голосочок, яка мова, дзвенить краще срібла, а душа — яка славна, чиста. Ще не вспіла зачумитись смердючим духом. Як

пташка з божого раю, нащебетала мені в оцих мурах сумних. Наче ненька Україна тхнула мені в серце теплим, легким духом, пахучими нивами, запашистим квітом вишневих садочків й трави зеленої, як побачив чистісіньку свою людину, почув рідну мову. Ох, боже мій, коли б скоріш літо, помандрую на Вкраїну, дуже закортіло. Де ви й видрали оцю мальовану пташеньку?» Я розповідав, що вона кріпачка, вся сім'я і весь рід її — кріпаки князів Голіциних. Брати наче з води виросли, як один, хороші на вроду: Федір — кухарем, Микола — панькає коло князя, чисте чоботи і всяке збіжжя, а Петро — маляр-попихач усяких одбудків у княгині. Я розповідав, а Кобзар тихесенько ходив, трошки похило, вздовж майстерні, в бархатних чоботях і кобеняці козацькому. Густі брови його осунулись, наче чорна хмара холодно насумрила очі... Промовив: «Горе-горенько в світі, лишенько тяжке, яке добро гине, і нікому рятувати!» Хто чував, як, було, теплесенько гріє в серце його ясна, тепла, як грій сонця, мова, як поведе розмову про свою Україну і про люд козачий... Хоть найсухше серце розтопе і видаве з його криваву сльозу... Хто чував, у того й довіку не замре, не занімієе, щемітиме в серці його голос — щире слово і довіку райським співом правди на душі [буде] витати...

Із спогадів Г. Честахівського.

МИТЕЦЬ І СУСПІЛЬСТВО

НА ВІЧНУ ПАМ'ЯТЬ КОТЛЯРЕВСЬКОМУ

Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину,
Над водою гне з вербою
Червону калину;
На калині одиноке
Гніздечко гойдає,—

А де ж дівся соловейко?
Не питай, не знає.
Згадай лихо, та й байдуже...
Минулось... пропало...
Згадай добре,— серце в'яне:
Чому не осталось?
Отож гляну та згадаю:
Було, як смеркає,
Защебече на калині —
Ніхто не минає.
Чи багатий, кого доля,
Як мати дитину,
Убирає, доглядає,—
Не мине калину.
Чи сирота, що до світа
Встає працювати,
Опиниться, послухає;
Мов батько та мати
Розпитують, розмовляють,—
Серце б'ється, любо...
І світ божий, як великдень,
І люди як люди.
Чи дівчина, що милого
Щодень виглядає,
В'яне, сохне сиротою,
Де дітись, не знає;
Піде на шлях подивитись,
Поплакати в лози,—
Защебече соловейко,—
Сохнуть дрібні сльози.
Послухає, усміхнеться,
Піде темним гаєм...
Ніби з милим розмовляла...
А він, знай, співає.
Та дрібно, та рівно, як бога благає,
Поки вийде злодій на шлях погулять
З ножем у халяві,— піде руна гаєм,

Піде та замовкне — нащо щебетать?
Запеклую душу злодія не спинить,
Тільки стратить голос, добру не навчить.
Нехай же лютує, поки сам загине,
Поки безголов'я ворон прокричить.
Засне долина. На калині
І соловейко задріма.
Повіє вітер по долині,—
Пішла дібровою руна,
Руна гуляє, божа мова.
Встануть сердеги працювать,
Корови підуть по діброві,
Дівчата вийдуть воду брать,
І сонце гляне — рай та й годі!
Верба сміється, свято скрізь!
Заплаче злодій, лютий злодій.
Було так перш — тепер дивись:
Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину;
Над водою гне з вербою
Червону калину.
На калині одиноке
Гніздечко гойдає.
А де ж дівся соловейко?
Не питай, не знає.
Недавно, недавно у нас в Україні
Старий Котляревський отак щебетав;
Замовк, неборака, сиротами кинув
І гори і море, де перше витав,
Де ватагу пройдисвіта
Водив за собою,—
Все осталось, все сумує,
Як руїни Трої.
Все сумує,— тільки слава
Сонцем засіяла.
Не вмре кобзар, бо навіки
Його привітала.

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!
Праведная душе! прийми мою мову
Не мудру, та щиру — прийми, привітай.
Не кинь сиротою, як кинув діброви,
Прилини до мене, хоть на одно слово,
Та про Україну мені заспівай.
Нехай усміхнеться серце на чужині,
Хоть раз усміхнеться, дивлячись, як ті
Всю славу козацьку за словом єдиним
Переніс в убогу хату сироти.
Прилинь, сизий орле, бо я одинокий
Сирота на світі, в чужому краю.
Дивлюся на море широке, глибоке,
Поплив би на той бік — човна не дають.
Згадаю Енея, згадаю родину,
Згадаю, заплачу, як тая дитина.
А хвилі на той бік ідуть та ревуть.
А може, я й темний, нічого не бачу,
Злая доля, може, по тім боці плаче,—
Сироту усюди люде осміють.
Нехай би сміялись, та там море грає,
Там сонце, там місяць ясніше сія,
Там з вітром могила в степу розмовляє,
Там не одинокий був би з нею й я.

Праведная душе! прийми мою мову
Не мудру, та щиру. Прийми, привітай.
Не кинь сиротою, як кинув діброви,
Прилини до мене хоч на одно слово
Та про Україну мені заспівай!

[*С.-Петербург, 1838 р.*]

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!
Нащо стали на папері
Сумними рядами?..
Чом вас вітер не розвіяв
В степу, як пилину?
Чом вас лихо не приспало,
Як свою дитину?..
Бо вас лихо на світ на сміх породило,
Поливали сльози... Чом не затопили,
Не винесли в море, не розмили в полі?..
Не питали б люде — що в мене болить?
Не питали б, за що проклинаю долю,
Чого нужу світом? «Нічого робить»,
Не сказали б на сміх...
Квіти мої, діти!
Нащо вас кохав я, нащо доглядав?
Чи заплаче серце одно на всім світі,
Як я з вами плакав?.. Може, і вгадав...
Може, найдеться дівоче
Серце, карі очі,
Що заплачуть на сі думи —
Я більше не хочу...
Одну сльозу з очей карих —
І пан над панами!
Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!

За карії оченята,
За чорнії брови
Серце рвалося, сміялось,
Виливало мову,
Виливало, як уміло,
За темнії ночі,
За вишневий сад зелений,
За ласки дівочі...
За степи та за могили,

Що на Україні,
Серце мліло, не хотіло
Співать на чужині...
Не хотілось в снігу, в лісі,
Козацьку громаду
З булавами, з бунчуками
Збирать на пораду.
Нехай душі козацькії
В Украйні витають
Там широко, там весело
Од краю до краю...
Як та воля, що минулась,
Дніпр широкий — море,
Степ і степ, ревуть пороги,
І могили — гори.
Там родилась, гарцювала
Козацькая воля;
Там шляхтою, татарами
Засівала поле,
Засівала трупом поле,
Поки не остило...
Лягла спочить... А тим часом
Виросла могила,
А над нею орел чорний
Сторожем літає,
І про неї добрим людям
Кобзарі співають,
Все співають, як діялось,
Сліпі небораки,—
Бо дотепні... А я... а я
Тілько вмію плакать,
Тілько сльози за Украйну...
А слова — немає...
А за лихо... Та цур йому!
Хто його не знає!..
А надто той, що дивиться
На людей душою —

Пекло йому на сім світі,
А на тім...
Журбою
Не накличу собі долі,
Коли так не маю.
Нехай злидні живуть три дні —
Я їх заховаю,
Заховаю змію люту
Коло свого серця,
Щоб вороги не бачили,
Як лихо сміється...
Нехай думка, як той ворон,
Літає та кряче,
А серденько соловейком
Щебече та плаче
Нишком — люди не побачать,
То й не засміються...
Не втирайте ж мої сльози,
Нехай собі ллються,
Чуже поле поливають
Щодня і щоночі,
Поки, поки... не засиплють
Чужим піском очі...
Отаке-то... А що робить?
Журба не поможе.
Хто ж сироті завидує —
Карай того, боже!

Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас,—
Де ж мені вас діти?..
В Україну ідіть, діти!
В нашу Україну,
Попідтинню сиротами,
А я — тут загину.
Там найдете щире серце

І слово ласкаве,
Там найдете щиру правду,
А ще, може, й славу...
Привітай же, моя ненько,
Моя Україно,
Моїх діток нерозумних,
Як свою дитину.

[*С.-Петербург, 1839 р.*]

ПЕРЕБЕНДЯ

Перебендя старий, сліпий,—
Хто його не знає?
Він усюди вештається
Та на кобзі грає.
А хто грає, того знають
І дякують люде:
Він їм тугу розганяє,
Хоть сам світом нудить.
Попідтинню, сіромаха,
І днює й ночує;
Нема йому в світі хати;
Недоля жартує
Над старою головою,
А йому байдуже;
Сяде собі, заспіває:
«О й н е ш у м и, л у ж е!»
Заспіває та й згадає,
Що він сиротина,
Пожуриться, посумує,
Сидячи під тином.

Отакий-то Перебендя,
Старий та химерний!
Заспіває про Ч а л о г о —
На Г о р л и ц ю зверне;
З дівчатами на вигоні —

Гриця та веснянку,
А у шинку з парубками —
Сербина, Шинкарку;
З жонатими на бенкеті
(Де свекруха злая) —
Про тополю, лиху долю,
А потім — У гаю;
На базарі — про Лазаря
Або, щоб те знали,
Тяжко, важко заспіває,
Як Січ руйновали.
Отакий-то Перебендя,
Старий та химерний!
Заспіває, засміється,
А на сльози зверне.

Вітер віє-повіває,
По полю гуляє.
На могилі кобзар сидить
Та на кобзі грає.
Круг його степ, як море
Широке, синіє;
За могилою могила,
А там — тілько мріє.
Сивий ус, стару чуприну
Вітер розвіває;
То приляже та послуха,
Як кобзар співає,
Як серце сміється, сліпі очі плачуть...
Послуха, повіє...
Старий заховавсь
В степу на могилі, щоб ніхто не бачив,
Щоб вітер по полю слова розмахав,
Щоб люде не чули, бо то боже слово,
То серце по волі з богом розмовля,
То серце щебече господнюю славу,
А думка край світа на хмарі гуля.

Орлом сизокрилим літає, ширяє,
Аж небо блакитне широкими б'є;
Спочине на сонці, його запитає,
Де воно ночує, як воно встає;
Послухає моря, що воно говорить,
Спита чорну гору: «Чого ти німа?»
І знову на небо, бо на землі горе,
Бо на їй, широкій, куточка нема
Тому, хто все знає, тому, хто все чує:
Що море говорить, де сонце ночує.
Його на сім світі ніхто не прийма.
Один він між ними, як сонце високе.
Його знають люде, бо носить земля;
А якби почули, що він, одинокий,
Співа на могилі, з морем розмовля,—
На божеє слово вони б насміялись,
Дурним би назвали, од себе б прогнали.
«Нехай понад морем,— сказали б,—
гуля!»

Добре єси, мій кобзарю,
Добре, батьку, робиш,
Що співати, розмовляти
На могилу ходиш!
Ходи собі, мій голубе,
Поки не заснуло
Твоє серце, та виспівуй,
Щоб люде не чули,
А щоб тебе не цурались,
Потурай їм, брате!
Скачи, враже, як пан каже:
На те він багатий.

Отакий-то Перебендя,
Старий та химерний!
Заспіває весільної,
А на журбу зверне.

[*С.-Петербург, 1839 р.*]

Н. МАРКЕВИЧУ

Бандуристе, орле сизий!
Добре тобі, брате:
Маєш крила, маєш силу,
Є коли літати.
Тепер летиш в Україну —
Тебе виглядають.
Полетів би за тобою,
Та хто привітає.
Я й тут чужий, одинокий,
І на Україні.
Я сирота, мій голубе,
Як і на чужині.
Чого ж серце б'ється, рветься?
Я там одинокий.
Одинокий... а Украйна!
А степи широкі!
Там повіє буйнесенький,
Як брат, заговорить;
Там в широкім полі воля;
Там синєє море
Вигравае, хвалить бога,
Тугу розганяє;
Там могили з буйним вітром
В степу розмовляють,
Розмовляють сумуючи,
Отака їх мова:
«Було колись — минулося,
Не вернеться знову».
Полетів би, послухав би,
Заплакав би з ними...
Та ба, доля приборкала
Між людьми чужими.

[*С.-Петербург, 1840 р.*]

ПЕРЕДМОВА ДО ПОЕМИ «ГАЙДАМАКИ»

По мові — передмова. Можна і без неї, так ось бачте що: все, що я бачив надрукованого,— тілько бачив, а прочитав дуже небагато, всюди є передслово, а в мене нема. Якби я не друкував своїх «Гайдамаків», то воно б не треба і передмови. А коли вже пускаю в люди, то треба і з чим, щоб не сміялись на обірванців, щоб не сказали: «От який! хіба діди та батьки дурніші були, що не пускали в люди навіть граматки без предисловія». Так, далебі, так, вибачайте, треба предисловія... Так як же його скомпоновать? щоб, знаєте, не було і кривди, щоб не було і правди, а так, як всі предисловія компонуються. Хоч убий, не вмію: треба б хвалить, так сором, а гудить не хочеться. Начнем же уже начало книги сице: весело подивиться на сліпого кобзаря, як він сидить собі з хлопцем, сліпий, під тином, і весело послухать його, як він заспіває думу про те, що давно діялось, як боролися ляхи з козаками; весело... а все-таки скажеш: «Слава богу, що минуло»,— а надто як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слав'яне. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, нерозмежованою останеться навіки од моря і до моря — слав'янська земля. Про те, що діялось на Україні 1768 року, розказую так, як чув од старих людей; надрукованого і критикованого нічого не читав, бо, здається, і нема нічого. Галайда вполовину видуманий, а смерть вільшанського титаря правдива, бо ще є люди, котрі його знали. Гонта і Залізняк, отамани того кровавого діла, може, виведені в мене не так, як вони були,— за це не ручаюсь. Дід мій, нехай здоров буде, коли зачина розказувать що-небудь таке, що не сам бачив, а чув, то спершу каже: «Коли старі люди брешуть, то й я з ними».

З ПОЕМИ «ГАЙДАМАКИ»

Все йде, все минає — і краю немає.
Куди ж воно ділось? відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого не знає.

Живе... умирає... одно зацвіло,
А друге зав'яло, навіки зав'яло...
І листя пожовкле вітри рознесли.
А сонечко встане, як перше вставало,
І зорі червоні, як перше плили,
Попливуть, і потім і ти, білолиций,
По синьому небу вийдеш погулять,
Вийдеш подивиться в жолобок, криницю
І в море безкрає і будеш сіять,
Як над Вавілоном, над його садами
І над тим, що буде з нашими синами.
Ти вічний без краю!.. люблю розмовлять,
Як з братом, з сестрою, розмовлять з тобою,
Співать тобі думу, що ти ж нашептав,
Порай мені ще раз, де дітись з журбою?
Я не одинокий, я не сирота,—
Єсть у мене діти, та де їх подіти?
Заховать з собою?— гріх, душа жива!
А може, їй легше буде на тім світі,
Як хто прочитає ті сльози-слова,
Що так вона щиро колись виливала,
Що так вона нишком над ними ридала.
Ні, не заховаю, бо душа жива.
Як небо блакитне — нема йому краю,
Так душі почину і краю немає.
А де вона буде? химерні слова!
Згадай же хто-небудь її на сім світі,—
Безславному тяжко сей світ покидать.
Згадайте, дівчата,— вам треба згадать!
Вона вас любила, рожевії квіти,
І про вашу долю любила співать.
Поки сонце встане, спочивайте, діти,
А я поміркую, ватажка де взять.

. . . . . .
В семье убогой, неизвестной
Он вырастал; и жизни труд,
Как сирота, он встретил рано;
Упреки злые встретил он
За хлеб насущный... В сердце рану
Змея прогрызла... Детский сон
Исчез, как голубь боязливый;
Тоска, как вор, нетерпеливо,
В разбитом сердце притаясь,
Губами жадными впилась
И кровь невинную сосала...
Душа рвалась, душа рыдала,
Просила воли... ум горел,
В крови гордыня клокотала...
Он трепетал... он цепенел...
Рука, сжимаяся, дрожала...
О, если б мог он шар земной
Схватить озлобленной рукой,
Со всеми гадами земными;
Схватить, измять и бросить в ад!..
Он был бы счастлив, был бы рад.
Он хохотал, как демон лютый,
И длилась страшная минута,
И мир пылал со всех сторон;
Рыдал, немел он в исступленьи,
Душа терзалась страшным сном;
Душа мертвела,— а кругом
Земля, господнее творенье,
В зеленой ризе и цветах,
Весну встречая, ликовала.
Душа отрадно пробуждалась,
И пробудилась...

В ком веры нет — надежды нет!
Надежда — бог, а вера — свет.
«Не погасай, мое светило!
Туман душевный разгоняй,
Живи меня твоею силой
И путь тернистый, путь унылый
Небесным светом озаряй.
Пошли на ум твою святыню,
Святым наитием напой,
Да провещаю благостыню,
Что заповедана тобой!..»

Надежды он не схоронил,
Воспрянул дух, как голубь горний,
И мрак сердечный, мрак юдольный
Небесным светом озарил;
Пошел искать он жизни, доли,
Уже прошел родное поле,
Уже скрывалося село...
Чего-то жаль внезапно стало,
Слеза ресницы пробивала,
Сжималось сердце и рвалось.
Чего-то жаль нам в прошлом нашем,
И что-то есть в земле родной...
Но он, бедняк, он всем не свой,
И тут и там. Планета наша,
Прекрасный мир наш, рай земной,
Во всех концах ему — чужой.
Припал он молча к персти милой
И, как родную, лобызал,
Рыдая, тихо и уныло
На путь молитву прочитал...
И твердой, вольною стопою
Пошел... и скрылся за горою,
За рубежом родной земли,
Скитаясь нищим, сиротою,
Какие слезы не лились!

Какой ужасною ценою
Уму познания купил,
И девство сердца сохранил!

Без малодушной укоризны
Пройти мытарства трудной жизни,
Измерять пропасти страстей,
Понять на деле жизнь людей,
Прочесть все черные страницы,
Все беззаконные дела...
И сохранить полет орла
И сердце чистой голубицы!
Се человек!.. Без крова жить
(Сирот и солнышко не греет),
Людей изведать — и любить!
Незлобным сердцем сожалея
О недостойных их делах
И не кощунствуя впотьмах,
Как царь ума. Убогим, нищим,
Из-за куска насущной пищи
Глупцу могучему годить
И мыслить, чувствовать и жить!..
Вот драма страшная, свята!..
И он прошел ее, рыдая,
Ее он строго разыграл
Без слова; он не толковал
Своих вседневных приключений,
Как назидательный роман;
Не раскрывал сердечных ран,
И тьму различных сновидений,
И байронический туман
Он не пускал; толпой ничтожной
Своих друзей не поносил;
Чинов и власти не казнил,
Как N., глашатай осторожный,
И тот, кто мыслит без конца
О мыслях Канта, Галилея,

Космополита-мудреца,
И судит люди, не жалея
Родного брата и отца;
Тот лжепророк! его сужденья —
Полуидеи, полувздор!..

Провидя жизни назначенье,
Великий божий приговор,
В самопытливом размышленьи
Он подымал слезящий взор
На красоты святой природы.
«Как все согласно!»— он шептал
И край родной воспоминал;
У бога правды и свободы
Всему живущему молил,
И кроткой мыслию следил
Дела минувшие народов,
Дела страны своей родной,
И горько плакал... «О святая!
Святая родина моя!
Чем помогу тебе, рыдая?
И ты закована, и я.
Великим словом божью волю
Сказать тиранам — не поймут!
И на родном прекрасном поле
Пророка каменьем побьют!
Сотрут высокие могилы
И понесут их словом зла!
Тебя убили, раздавили;
И славословить запретили
Твои великие дела!
О боже! сильный и правдивый,
Тебе возможны чудеса.
Исполни славой небеса
И сотвори святое диво:
Воспрянуть мертвым повели,
Благослови всесильным словом

На подвиг новый и суровый,
На искупление земли,
Земли поруганной, забытой,
Чистейшей кровию политой,
Когда-то счастливой земли».
Как тучи, мысли расходились,
И слезы капали, как дождь!..
Блажен тот на свете, кто малую долю,
Кроху от трапезы волен уделить
Голодному брату и злобного волю
Хоть властью суровой возмог укротить!—
Блажен и свободен!.. но тот, кто не оком,
А смотрит душою на козни людей
И может лишь плакать в тоске одинокой —
О боже правдивый, лиши ты очей!..
Твои горы, твое море,
Все красы природы
Не искупят его горя,
Не дадут свободы.
И он, страдалец жизни краткой,
Все видел, чувствовал и жил,
Людей, изведавши, любил
И тосковал о них украдкой,
Его и люди полюбили *,
И он их братиями звал;
Нашел друзей и тайной силой
К себе друзей причаровал;
Между друзьями молодыми,
Порой задумчивый... порой
Как волхв, вещатель молодой,
Речами звучными, живыми
Друзей внезапно изумлял;
И силу дружбы между ними,
Благословляя, укреплял.

---

* Как цветок, процвевший на их болоте. *(Прим. Шевченка).*

Он говорил, что обще благо
Должно любовию купить;
И с благородною отвагой
Стать за народ и зло казнить.
Он говорил, что праздник жизни,
Великий праздник, божий дар,
Должно пожертвовать отчизне,
Должно поставить под удар.
Он говорил о страсти нежной:
Он тихо, грустно говорил
И умолкал!.. В тоске мятежной
Из-за стола он выходил
И горько плакал. Грусти тайной,
Тоски глубокой, не случайной,
Ни с кем страдалец не делил.
Друзья любили всей душою
Его, как кровного; но он
Непостижимою тоскою
Был постоянно удручен,
И между ними вольной речью
Он пламенел...
. . . . . .
Изнемогал он, грудь болела,
Темнели очи, за крестом
Граница вечности чернела
В пространстве мрачном и пустом.
Уже в постели предмогильной
Лежит он тих, и — гаснет свет.
Друзей тоскующий совет
Тревожит дух его бессильный.
Поочередно ночевали
У друга верные друзья;
И всякий вечер собиралась
Его прекрасная семья.
В последний вечер собрались
Вокруг предсмертного одра
И просидели до утра.

Уже рассвет смыкал ресницы,
Друзей унылых сон клонил,
И он внезапно оживил
Их грустный сон огнем бывалым
Последних пламенных речей;
И други друга утешали,
Что через семь иль восемь дней
Он будет петь между друзей.
«Не пропою вам песни новой
О славе родины моей.
Сложите вы псалом суровый
Про сонм народных палачей;
И вольным гимном помяните
Предтечу, друга своего.
И за грехи... грехи его
Усердно богу помолитесь...
И со святыми упокой
Пропойте, други, надо мной!»
Друзья вокруг его стояли,
Он отходил, они рыдали,
Как дети... Тихо он вздыхал,
Вздохнул, вздохнул... Его не стало!
И мир пророка потерял,
И слава сына потеряла.

[*Яготин, 1843 р.*]

Заворожи мені, волхве [26],
Друже сивоусий!
Ти вже серце запечатав,
А я ще боюся.
Боюся ще погорілу
Пустку руйновати,
Боюся ще, мій голубе,
Серце поховати.
Може, вернеться надія
З тією водою
Зцілющою й живущою,

Дрібною сльозою —
Може, вернеться з-за світа
В пустку зимовати,
Хоч всередині обілить
Горілую хату.
І витопить, і нагріє,
І світло засвітить...
Може, ще раз прокинуться
Мої думи-діти.

[*С.-Петербург, 13 декабря 1844 г.*]

З ПОЕМИ «СОН»

. . . . . .

Душе моя убогая,
Чого марне плачеш,
Чого тобі шкода? хіба ти не бачиш,
Хіба ти не чуєш людського плачу?
То глянь, подивися; а я полечу
Високо, високо за синії хмари;
Немає там власті, немає там кари,
Там сміху людського і плачу не чуть.
Он глянь, — у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, бо нічим обуть
Княжат недорослих; а он розпинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію! в ві[й]ську оддають!
Бо його, бач, трохи! а онде під тином
Опухла дитина, голоднеє мре,
А мати пшеницю на панщині жне.

А он бачиш? очі! очі!
Нащо ви здалися,
Чом ви змалку не висохли,
Слізьми не злилися?

То покритка попідтинню
З байстрям шкандибає,
Батько й мати одцурались
Й чужі не приймають!
Старі навіть цураються!!
А панич не знає,
З двадцятою, недоліток,
Душі пропиває!
Чи бог бачить із-за хмари
Наші сльози, горе?
Може, й бачить, та помага,
Як і оті гори
Предковічні, що политі
Кровію людською!..
Душе моя убогая!
Лишенько з тобою.
Уп'ємося отрутою,
В кризі ляжем спати.
Пошлем думу аж до бога,
Його розпитати,
Чи довго ще на сім світі
Катам панувати?
Лети ж, моя думо, моя люта муко,
Забери з собою всі лиха, всі зла,
Своє товариство — ти з ними росла,
Ти з ними кохалась, їх тяжкії руки
Тебе повивали. Бери ж їх, лети
Та по всьому небу орду розпусти.
Нехай чорніє, червоніє,
Полум'ям повіє,
Нехай знову рига змії,
Трупом землю криє.
А без тебе я де-небудь
Серце заховаю
Та тим часом пошукаю
На край світа раю.
. . . . . .

Заворушилася пустиня.
Мов із тісної домовини
На той останній страшний суд
Мертвці за правдою встають.
То не вмерлі, не убиті,
. . . . . .
Не суда просити!
Ні, то люди, живі люди,
В кайдани залиті.
Із нор золото виносять,
Щоб пельку залити
Неситому!.. То каторжні.
А за що? те знає...
Вседержитель...
В кайдани убра́ний,
Цар всесвітній, цар волі, цар,
Штемпом увінчаний!
В муці, в каторзі не просить,
Не плаче, не стогне!
Раз добром нагріте серце
Вік не прохолоне!
А де ж твої думи, рожевії квіти,
Доглядані, смілі, викохані діти,
Кому ти їх, друже, кому передав?
Чи, може, навіки в серці поховав?
О, не ховай, брате! розсип їх, розкидай!
Зійдуть і ростимуть, і у люди вийдуть!

[*С.-Петербург, 1844 р.*]

З ПОЕМИ «КАВКАЗ»

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію политі.
Споконвіку Прометея
Там орел карає,
Що день божий добрі ребра
И серце розбиває.

Розбиває, та не вип'є
Живущої крові,—
Воно знову оживає
І сміється знову.
Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля.
І неситий не виоре
На дні моря поле.
Не скує душі живої
І слова живого...

[*Переяслав, 1845 р.*]

І МЕРТВИМ, І ЖИВИМ, І НЕНАРОЖДЕНИМ ЗЕМЛЯКАМ МОЇМ В УКРАЇНІ І НЕ В УКРАЇНІ МОЄ ДРУЖНЄЄ ПОСЛАНІЄ

Аще кто речет, яко люблю бога,
а брата своего ненавидит, ложь есть.

Соборно[е] послание Иоанна.
Глава 4, с. 20

І смеркає, і світає,
День божий минає,
І знову люд потомлений
І все спочиває.
Тілько я, мов окаянний,
І день і ніч плачу
На розпуттях велелюдних,
І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає —
Оглухли, не чують;
Кайданами міняються,
Правдою торгують.
І го́спода зневажають,—
Людей запрягають
В тяжкі ярма. Орють лихо,
Лихом засівають,
А що вродить? побачите,

Які будуть жнива!
Схаменіться, недолюди,
Діти юродиві!
Подивіться на рай тихий,
На свою країну,
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну,
Розкуйтеся, братайтеся!
У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тілько
На чужому полі.
В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.
Нема на світі України,
Немає другого Дніпра,
А ви претеся на чужину
Шукати доброго добра,
Добра святого. Волі! волі!
Братерства братнього! Найшли,
Несли, несли з чужого поля
І в Україну принесли
Великих слов велику силу,
Та й більш нічого. Кричите,
Що бог создав вас не на те,
Щоб ви неправді поклонились!..
І хилитесь, як і хилились!
І знову шкуру деретe
З братів незрящих, гречкосіїв,
І сонця-правди дозрівать
В німецькі землі, не чужії,
Претеся знову!.. Якби взять
І всю мізерію з собою,
Дідами крадене добро,
Тойді оставсь би сиротою
З святими горами Дніпро!

Ох, якби те сталось, щоб ви не вертались,
Щоб там і здихали, де ви поросли!
Не плакали б діти, мати б не ридала,
Не чули б у бога вашої хули.
І сонце не гріло б смердячого гною
На чистій, широкій, на вольній землі.
І люди б не знали, що ви за орли,
І не покивали б на вас головою.

Схаменіться! будьте люди,
Бо лихо вам буде.
Розкуються незабаром
Заковані люде,
Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших... і не буде
Кому помагати.
Одцурається брат брата
І дитини мати.
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,
І навіки прокленетесь
Своїми синами!
Умийтеся! образ божий
Багном не скверніте.
Не дуріте дітей ваших,
Що вони на світі
На те тілько, щоб панувать...
Бо невчене око
Загляне їм в саму душу
Глибоко! глибоко!
Дознаються небожата,
Чия на вас шкура,
Та й засудять, і премудрих
Немудрі одурять!

Якби ви вчились так, як треба,
То й мудрість би була своя.
А то залізете на небо:
«І ми не ми, і я не я,
І все те бачив, і все знаю,
Нема ні пекла, ані раю,
Немає й бога, тільки я!
Та куций німець узловатий,
А більш нікого!..» «Добре, брате,
Що ж ти такеє?»
«Нехай скаже
Німець. Ми не знаєм».
Отак-то ви навчаєтесь
У чужому краю!
Німець скаже: «Ви моголи».
«Моголи! моголи!»
Золотого Тамерлана
Онучата голі.
Німець скаже: «Ви слав'яне».
«Слав'яне, слав'яне!»
Славних прадідів великих
Правнуки погані!
І Коллара читаєте
З усієї сили,
І Шафарика, і Ганка,
І в слав'янофіли
Так і претесь... І всі мови
Слав'янського люду —
Всі знаєте. А своєї
Дас[т]ьбі... Колись будем
І по-своєму глаголать,
Як німець покаже,
А до того й історію
Нашу нам розкаже,—
Отойді ми заходимось!..
Добре заходились
По німецькому показу

І заговорили
Так, що й німець не второпа,
Учитель великий,
А не те, що прості люде.
А гвалту! а крику!
«І гармонія, і сила,
Мýзика, та й годі.
А історія!.. поема
Вольного народа!
Що ті римляне убогі!
Чортзна-що — не Брути!
У нас Брути! і Коклеси!
Славні, незабуті!
У нас воля виростала,
Дніпром умивалась,
У голови гори слала,
Степом укривалась!»
Кров'ю вона умивалась,
А спала на купах,
На козацьких вольних трупах,
Окрадених трупах!
Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тойді себе: що ми?..
Чиї сини? яких батьків?
Ким? за що закуті?..
То й побачите, що ось що
Ваші славні Брути:
Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття — ваші пáни,
Ясновельможні гетьмани.
Чого ж ви чванитеся, ви!

Сини сердешної Украйни!
Що добре ходите в ярмі,
Ще лучше, як батьки ходили.
Не чваньтесь, з вас деруть ремінь,
А з їх, бувало, й лій топили.
Може, чванитесь, що братство
Віру заступило.
Що Синопом, Трапезонтом
Галушки варило.
Правда!.. правда, наїдались,
А вам тепер вадить.
І на Січі мудрий німець
Картопельку садить,
А ви її купуєте,
Їсте на здоров'я
Та славите Запорожжя.
А чиєю кров'ю
Ота земля напоєна,
Що картопля родить,—
Вам байдуже. Аби добра
Була для горóду!
А чванитесь, що ми Польщу
Колись завалили!..
Правда ваша: Польща впала
Та й вас роздавила!

Так от як кров свою лили
Батьки за Мóскву і Варшаву,
І вам, синам, передали
Свої кайдани, свою славу!

Доборолась Україна
До самого краю.
Гірше ляха свої діти
Її розпинають.
Заміс[т]ь пива праведную
Кров із ребер точать.

Просвітити, кажуть, хочуть
Материні очі
Современними огнями.
Повести за віком,
За німцями, недоріку,
Сліпую каліку.
Добре, ведіть, показуйте,
Нехай стара мати
Навчається, як дітей тих
Нових доглядати.
Показуйте!.. за науку,
Не турбуйтесь, буде
Материна добра плата.
Розпадеться лу́да
На очах ваших неситих,
Побачите славу,
Живу славу дідів своїх
І батьків лукавих.
Не дуріте самі себе,
Учітесь, читайте.
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь.
Бо хто матір забуває,
Того бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають.
Чужі люди проганяють,
І немає злому
На всій землі безконечній
Веселого дому.
Я ридаю, як згадаю
Діла́ незабуті
Дідів наших. Тяжкі діла!
Якби їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину.
Отака-то наша слава,

Слава України.
Отак і ви прочитай[те],
Щоб не сонним снились
Все неправди, щоб розкрились
Високі могили
Перед вашими очима,
Щоб ви розпитали
Мучеників: кого, коли
За що розпинали!
Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата,—
Нехай мати усміхнеться.
Заплакана мати.
Благословить дітей своїх
Твердими руками
І діточок поцілує
Вольними устами.
І забудеться срамотня
Давняя година,
І оживе добра слава,
Слава України,
І світ ясний, невечерній
Тихо засіяє...
Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю!

[*В'юнища, 1845 р.*]

Минають дні, минають ночі,
Минає літо. Шелестить
Пожовкле листя, гаснуть очі,
Заснули думи, серце спить,
І все заснуло, і не знаю,
Чи я живу, чи доживаю,
Чи так по світу волочусь,
Бо вже не плачу й не сміюсь...

Доле, де ти! Доле, де ти?
Нема ніякої;
Коли доброї жаль, боже,
То дай злої, злої!
Не дай спати ходячому,
Серцем замирати
І гнилою колодою
По світу валятись.
А дай жити, серцем жити
І людей любити,
А коли ні... то проклинать
І світ запалити!
Страшно впасти у кайдани,
Умирать в неволі,
А ще гірше — спати, спати,
І спати на волі —
І заснути навік-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого, однаково
Чи жив, чи загинув!
Доле, де ти, доле, де ти?
Нема ніякої!
Коли доброї жаль, боже,
То дай злої! злої!

[*В'юнища, 1845 р.*]

ТРИ ЛІТА

І день не день, і йде не йде,
А літа стрілою
Пролітають, забирають
Все добре з собою.
Окрадають добрі думи,
О холодний камень
Розбивають серце наше
І співають а́мінь,

Амінь всьому веселому
Од нині до віка.
І кидають на розпутті
Сліпого каліку.
Невеликії три літа
Марно пролетіли...
А багато в моїй хаті
Лиха наробили.
Опустошили убоге
Моє серце тихе,
Погасили усе добре,
Запалили лихо,
Висушили чадом, димом
Тії добрі сльози
Що лилися з Катрусею
В московській дорозі.
Що молились з козаками
В турецькій неволі.
І Оксану, мою зорю,
Мою добру долю,
Що день божий умивали...
Поки не підкрались
Злії літа; та все теє
Заразом украли.
Жаль і батька, жаль і матір,
І вірну дружину,
Молодую, в[е]селую,
Класти в домовину,
Жаль великий, брати мої;
Тяжко годувати
Малих діток неумитих
В нетопленій хаті,—
Тяжке лихо, та не таке,
Як тому дурному,
Що полюбить, побереться,
А вона другому
За три шаги продається

Та з його й сміється.
От де лихо! от де серце
Разом розірветься!
Отаке-то злеє лихо
Й зо мною спіткалось:
Серце люди полюбило
І в людях кохалось,
І вони його вітали,
Гралися, хвалили...
А літа тихенько крались
І сльози сушили,
Сльози щирої любові;
І я прозрівати
Став потроху... Доглядаюсь,—
Бодай не казати.
Кругом мене, де не гляну,
Не люди, а змії...
І засохли мої сльози,
Сльози молодії.
І тепер я розбитеє
Серце ядом гою,
І не плачу, й не співаю,
А вию с о в о ю.
Отаке-то! Що хочете,
То те і робіте:
Чи голосно зневажайте,
Чи нишком хваліте
Мої думи,— однаково
Не вернуться знову
Літа мої молодії,
Веселеє слово
Не вернеться... І я серцем
До вас не вернуся.
І не знаю, де дінуся,
Де я пригорнуся,
І з ким буду розмовляти,
Кого розважати,

І перед ким мої думи
Буду сповідати?
Думи мої! літа мої,
Тяжкії три літа.
До кого ви прихилитесь,
Мої злії діти?
Не хилітесь ні до кого,
Ляжте дома спати...
А я піду четвертий год
Новий зострічати.
Добридень же, новий годе,
В торішній свитині!
Що ти несеш в Україну
В латаній торбині?
«Благоденствіє, указом
Новеньким повите».
Іди ж здоров, та не забудь
Злидням поклонитись.

[*В'юнища, 1845 р.*]

[ЗАПОВІТ]

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.
Як понесе з України
У синєє море
Кров во́рожу... отойді я
І лани, і гори —
Все покину і полину
До самого бога

Молитися... а до того
Я не знаю бога.

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сем'ї великій,
В сем'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

[*Переяслав, 1845 р.*]

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині —
Однаковісінько мені.
В неволі виріс меж чужими,
І, неоплаканий своїми,
В неволі, плачучи, умру,
І все з собою заберу,
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій — не своїй землі.
І не пом'яне батько з сином,
Не скаже синові:— Молись,
Молися, сину, за Вкраїну
Його замучили колись.—
Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні...
Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять...
Ох, не однаково мені.

[*С.-Петербург, 1847 р.*]

Думи мої, думи мої,
Ви мої єдині,
Не кидайте хоч ви мене
При лихій годині.
Прилітайте, сизокрилі
Мої голуб'ята,
Із-за Дніпра широкого
У степ погуляти
З киргизами убогими.
Вони вже убогі,
Уже голі... Та на волі
Ще моляться богу.
Прилітайте ж, мої любі,
Тихими речами
Привітаю вас, як діток,
І заплачу з вами.

[*Орська кріпость, 1847 р.*]

N. N.

О думи мої! о славо злая!
За тебе марно я в чужому краю
Караюсь, мучуся... але не каюсь!..
Люблю, як щиру, вірну дружину,
Як безталанную свою Вкраїну!
Роби що хочеш з темним зо мною,
Тілько не кидай, в пекло з тобою
Пошкандибаю.

. . . . . .

Ти привітала
Нерона лютого, Сарданапала,
Ірода, Каїна, Христа, Сократа,
О непотребная! Кесаря-ката
І грека доброго ти полюбила
Однаковісінько!.. бо заплатили.
А я, убогий, що принесу я?

За що сірóму ти поцілуєш?
За пісню-думу?.. Ой гаю, гаю,
И не такі, як я, дармо співають.
І чудно й нудно, як поміркую,
Що часто котяться голови буї
За теє диво! мов пси, гризуться
Брати з братами, й не схаменуться.
А теє диво, всіми кохане:
У шинку покритка, а люде п'яні!

[*Орська кріпость, 1847 р.*]

А. О. КОЗАЧКОВСЬКОМУ

Давно те діялось. Ще в школі,
Таки в учителя-дяка,
Гарненько вкраду п'ятака —
Бо я було трохи не голе,
Таке убоге — та й куплю
Паперу аркуш. І зроблю
Маленьку книжечку. Хрестами
І візерунками з квітками
Кругом листочки обведу
Та й списую Сковороду
Або «Три царіє со дари».
Та сам собі у бур'яні,
Щоб не почув хто, не побачив,
Виспівую та плачу.
І довелося знов мені
На старість з віршами ховатись,
Мережать книжечки, співати
І плакати у бур'яні.
І тяжко плакать. І не знаю,
За що мене господь карає?
У школі мучилось, росло,
У школі й сивіть довелось,
У школі дурня й поховають.

А все за того п'ятака,
Що вкрав маленьким у дяка,
Отак господь мене карає.

Ось слухай же, мій голубе,
Мій орле-козаче!
Як конаю я в неволі,
Як я нуджу світом.
Слухай, брате, та научай
Своїх малих діток,
Научай їх, щоб не вчились
Змалку віршовати.
Коли ж яке поквапиться,
То нищечком, брате,
Нехай собі у куточку
І віршує й плаче
Тихесенько, що[б] бог не чув,
Щоб і ти не бачив.
Щоб не довелося, брате,
І йому каратись,
Як я тепер у неволі
Караюся, брате.
Неначе злодій, поза валами
В неділю крадуся я в поле.
Талáми вийду понад Уралом
На степ широкий, мов на волю.
І болящее, побите
Серце стрепенеться,
Мов рибонька над водою,
Тихо усміхнеться
І полине голубкою
Понад чужим полем,
І я ніби оживаю
На полі, на волі.
І на гору високую
Виходжу, дивлюся,
І згадую Україну,

І згадать боюся.
І там степи, і тут степи,
Та тут не такії,
Руді, руді, аж червоні,
А там голубії,
Зеленії, мережані
Нивами, ланами,
Високими могилами,
Темними лугами.
А тут бур'ян, піски, тали...
І хоч би на́ сміх де могила
О давнім да́вні говорила.
Неначе люди не жили.
Од споконвіку і донині
Ховалась од людей пустиня,
А ми таки її найшли.
Уже й твердині поробили,
Затого будуть і могили,
Всього наробимо колись!
О доле моя! Моя країно!
Коли я вирвусь з цієї пустині?
Чи, може, крий боже,
Тут і загину.
І почорніє червоне поле...
— Айда в казарми! Айда в неволю!—
Неначе крикне хто надо мною.
І я прокинусь. Поза горою
Вертаюсь, крадуся понад Уралом,
Неначе злодій той, поза валами.

Отак я, друже мій, святкую
Отут неділеньку святую.

А понеділок?.. Друже-брате!
Ще прийде ніч в смердючу хату,
Ще прийдуть думи. Розіб'ють
На стократ серце, і надію,

І те, що вимовить не вмію...
І все на світі проженуть.
І спинять ніч. Часи літами,
Віками глухо потечуть.
І я кривавими сльозами
Не раз постелю омочу.

Перелічу і дні і літа.
Кого я, де, коли любив?
Кому яке добро зробив?
Нікого в світі, нікому в світі.
Неначе по лісу ходив!
А малась воля, малась сила,
Та силу позички зносили,
А воля в гостях упилась
Та до Миколи заблудила...
Та й упиваться зареклась...

Не поможе, милий боже,
Як то кажуть люде.
Буде каяння на світі,
Вороття не буде.

Благаю бога, щоб світало,
Мов волі, світу сонця жду.
Цвіркун замовкне; зорю б'ють.
Благаю бога, щоб смеркало,
Бо на позорище ведуть
Старого дурня муштровати.
Щоб знав, як волю шанувати,
Щоб знав, що дурня всюди б'ють.

Минають літа молодії,
Минула доля, а надія
В неволі знову за своє,
За мною знову лихо діє
І серцю жалю завдає.

А може, ще добро побачу?
А може, лихо переплачу?
Води дніпрової нап'юсь,
На тебе, друже, подивлюсь.
І, може, в тихій твоїй хаті
Я буду знову розмовляти
З тобою, друже мій. Боюсь!
Боюся сам себе спитати,
Чи се коли сподіється?
Чи, може, вже з неба
Подивлюсь на Україну,
Подивлюсь на тебе.
А іноді так буває,
Що й сльози не стане;
І благав би я о смерті...
Так ти, і Украйна,
І Дніпро крутоберегий,
І надія, брате,
Не даєте мені бога
О смерті благати.

[*Орська кріпость, 1847 р.*]

Привикне, кажуть, собака за возом бігти,
то біжить і за саньми.

То так і я тепер пишу:
Папір тілько, чорнило трачу...
А перш! Єй-богу, не брешу!
Згадаю що чи що набачу,
То так утну, що аж запла́чу,
І ніби, сам перелечу́
Хоч на годину на Вкраїну,
На неї гляну, подивлюсь,
І, мов добро кому зроблю,
Так любо серце одпочине.
Якби сказать, що не люблю,
Що я Украйну забуваю

Або лукавих проклинаю
За те, що я тепер тер[п]лю,—
Єй-богу, братія, прощаю
І милосердому молюсь,
Щоб ви лихим чим не згадали;
Хоч я вам кривди не робив,
Та все-таки меж вами жив,
То, може, дещо і осталось.

[*Орська кріпость, 1847 р.*]

А нумо знову віршувать.
Звичайне, нишком. Нумо знову,
Поки новинка на основі,
Старинку божу лицювать.
А сиріч... як би вам сказать.
Щоб не збрехавши... Нумо знову
Людей і долю проклинать.

Людей за те, щоб нас знали
Та нас шанували.
Долю за те, щоб не спала
Та нас доглядала.
А то, бач, що наробила:
Кинула малого
На розпутті, та й байдуже,
А воно, убоге,
Молодеє, сивоусе,—
Звичайне, дитина —
І подибало тихенько
Попід чужим тином.
Аж за Урал. Опинилось
В пустині, в неволі...
Як же тебе не проклинать,
Лукавая доле?
Не проклену ж тебе, доле,
А буду ховатись

За валами. Та нищечком
Буду віршувати,
Нудить світом, сподіватись
У гості в неволю
Із-за Дніпра широкого
Тебе, моя доле!

[*Орська кріпость, 1848 р.*]

З ПОЕМИ «ЦАРІ»

Старенька сестро Аполлона,
Якби ви часом хоч на час
Придибали-таки до нас
Та, як бувало во дні они,
Возвисили б свій божий глас
До оди пишно-чепурної,
Та й заходилися б обоє
Царів абощо воспівать.
Бо як по правді вам сказать,
То дуже вже й мені самому
Обридли тії мужики,
Та паничі, та покритки.
Хотілося б зогнать оскому
На коронованих главах,
На тих помазаниках божих...
Так що ж, не втну, а як поможеш
Та як покажеш, як тих птах
Скубуть і патрають, то, може,
І ми б подержали в руках
Святопомазану чуприну.
Покиньте ж свій святий Парнас,
Придибайте хоч на годину
Та хоч старенький божий глас
Возвисьте, дядино. Та ладом
Та добрим складом хоть на час,
Хоть на годиночку у нас

Ту вінценосную громаду
Покажем спереду і ззаду
Незрячим людям. В добрий час
Заходимось, моя порадо.

V

Бодай кати їх постинали,
Отих царів, катів людських.
Морока з ними, щоб ви знали,
Мов дурень, ходиш кругом їх,
Не знаєш, на яку й ступити.
Так що ж мені тепер робити
З цими поганцями? Скажи,
Найкраща сестро Аполлона,
Навчи, голубко, поможи
Полазить трохи коло трона;
Намистечко, як зароблю,
Тобі к великодню куплю.
Пострижемося ж у лакеї
Та ревносно в новій лівреї
Заходимось царів любить.
Шкода і оливо тупить.
Бо де нема святої волі,
Не буде там добра ніколи.
Нащо ж себе таки дурить?
Ходімо в селища, там люде,
А там, де люде, добре буде,
Там будем жить, людей любить,
Святого господа хвалить.

[*Кос-Арал, 1848 р.*]

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється-ожива,
Як їх почує!.. Знать, од бога
І голос той і ті слова́
Ідуть меж люди!..
Похилившись,
Не те щоб дуже зажурившись,
А так на палубі стояв
І сторч на море поглядав,
Мов на Іуду... Із туману,
Як кажуть, стала виглядать
Червонолицая Діана...
А я вже думав спать лягать —
Та й став, щоб трохи подивиться
На круглолицю молодицю
Чи тее... дівчину!.. Матрос,
Таки земляк наш з Островної *,
На вахті стоя,
Журився сам собі чогось,
Та й заспівав,— звичайне, тихо.
Щоб капітан не чув, бо з лиха
Якийсь лихий, хоч і земляк.
Співа матрос, як той козак,
Що в наймах виріс сиротою,
Іде служити в москалі!..
Давно, давно колись
Я чув, як, стоя під вербою,
Тихенько дівчина співала,
І жаль мені, малому, стало
Того сірому-сироту,
Що він утомився,
На тин похилився,
Люде кажуть і говорять:

---

* Оренбург. губ. *(Прим. Шевченка).*

— Мабуть, він упився.—
І я заплакав, жаль малому
Було сіроми-сироти.
. . . . . .
Чого ж тепер заплакав ти?
Чого тепер тобі, старому,
У цій неволі стало жаль —
Що світ зав'язаний, закритий!
Що сам єси тепер москаль,
Що серце порване, побите,
І що хороше-дороге
Було в йому, то розлилося,
Що ось як жити довелося,—
Чи так, лебедику?!— Еге...

[*Кос-Арал, 1848 р.*]

З ПОЕМИ «МАРИНА»

Неначе цвяшок, в серце вбитий,
Оцю Марину я ношу.
Давно б списать несамовиту,
Так що ж? Сказали б, що брешу,
Що на панів, бачиш, сердитий,
То все такеє і пишу
Про їх собачії звича́ї...—
Сказали б просто — дурень лає
За те, що сам крепак,
Неодукований сіряк.
Неправда! Єй-богу, не лаю:
Мені не жаль, що я не пан,
А жаль мені, і жаль великий,
На просвіщенних християн.
. . . . . .
І звір того не зробить дикий,
Що ви, б'ючи поклони,
З братами дієте... Закони

Катами писані за вас,
То вам байдуже, в добрий час
У Київ їздите щороку
Та сповідаєтесь, нівроку,
У схимника!..
Та й те сказать:
Чого я турбуюсь?
Ані злого, ні доброго
Я вже не почую.
А як, кажу, хто не чує,
То тому й байдуже.—
Прилітай же з України,
Єдиний мій друже,
Моя думо пречистая,
Вірная дружино,
Та розкажи, моя зоре,
Про тую Марину,
Як вона у пана злого
І за що страдала?
Та нищечком, щоб не чули
Або не дознались.—
А то скажуть, що на шляху
Чинимо розбої,
Та ще дальше запроторять.
Пропадем обоє...

[*Кос-Арал, 1848 р.*]

ПРОРОК

Неначе праведних дітей,
Господь, любя отих людей,
Послав на землю їм пророка;
Свою любов благовіст[и]ть!
Святую правду возвістить!
Неначе наш Дніпро широкий,
Слова його лились, текли

І в серце падали глибоко!
Огнем невидимим пекли
Замерзлі душі. Полюбили
Того пророка, скрізь ходили
За ним і сльози, знай, лили
Навчені люди. І лукаві!
Господнюю святую славу
Розтлили... І чужим богам
Пожерли жертву! Омерзились!
І мужа свята... горе вам!
На стогнах каменем побили.
І праведно господь великий,
Мов на звірей тих лютих, диких,
Кайдани повелів кувать,
Глибокі тюрми покопать.
І роде лютий і жестокий!
Вомісто кроткого пророка...
Царя вам повелів надать!

[*Кос-Арал, 1848 р.,*
С.-Петербург, 1859 р.]

І виріс я на чужині,
І сивію в чужому краї:
То одинокому мені
Здається — кращого немає
Нічого в бога, як Дніпро
Та наша славная країна...
Аж бачу, там тілько добро,
Де нас нема. В лиху годину
Якось недавно довелось
Мені заїхать в Україну,
У те найкращеє село...
У те, де мати повивала
Мене малого і вночі
На свічку богу заробляла;
Поклони тяжкії б'ючи,
Пречистій ставила, молила,

Щоб доля добрая любила
Її дитину... Добре, мамо,
Що ти заранє спать лягла,
А то б ти бога прокляла
За мій талан.
Аж страх погано
У тім хорошому селі:
Чорніше чорної землі
Блукають люди; повсихали
Сади зелені, погнили
Біленькі хати, повалялись,
Стави бур'яном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе люди подуріли,
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть!
. . . . . .
Погано дуже, страх погано!
В оцій пустині пропадать.
А ще поганше на Украйні
Дивитись, плакать — і мовчать!
А як не бачиш того лиха,
То скрізь здається любо, тихо,
І на Україні добро.
Меж горами старий Дніпро,
Неначе в молоці дитина,
Красується, любується
На всю Україну.
А понад ним зеленіють
Широкії села,
А у селах у веселих
І люде веселі.
Воно б, може, так і сталось,
Якби не осталось
Сліду панського в Украйні.
. . . . . .

[*Кос-Арал, 1848 р.*]

Не для людей, тієї слави,
Мережані та кучеряві
Оці вірші віршую я.
Для себе, братія моя!

Мені легшає в неволі,
Як я їх складаю.
З-за Дніпра мов далекого
Слова прилітають
І стеляться на папері,
Плачучи, сміючись,
Мов ті діти. І радують
Одиноку душу
Убогую. Любо мені.
Любо мені з ними,
Мов батькові багатому
З дітками малими.
І радий я, і веселий,
І бога благаю,
Щоб не приспав моїх діток
В далекому краю.
Нехай летять додомоньку
Легенькії діти.
Та розкажуть, як то тяжко
Було їм на світі.
І в сім'ї веселій тихо
Дітей привітають,
І сивою головою
Батько покиває.
Мати скаже:— Бодай тії
Діти не родились.—
А дівчина подумає:
— Я їх полюбила.

[*Кос-Арал, 1848 р.*]

І знов мені не привезла
Нічого пошта з України...
За грішній, мабуть, діла
Караюсь я в оцій пустині
Сердитим богом. Не мені
Про теє знать, за що караюсь,
Та й знать не хочеться мені.
А серце плаче, як згадаю
Хоч невеселії случаї
І невеселії ті дні,
Що пронеслися надо мною
В моїй Україні колись...
Колись божились та клялись,
Братались, сестрились зо мною.
Поки, мов хмара, розійшлись
Без сльоз, роси тії святої.
І довелося знов мені
Людей на старості... Ні, ні,
Вони з холери повмирали;
А то б хоч клаптик переслали
Того паперу.

. . . . . .

Ой із журби та із жалю,
Щоб не бачить, як читають
Листи тії, погуляю,
Погуляю понад морем
Та розкажу своє горе
Та Україну згадаю,
Та пісеньку заспіваю.
Люде скажуть, люде зрадять,
А вона мене порадить,
І порадить, і розважить,
І правдоньку мені скаже.

[*Кос-Арал, 1848 р.*]

Неначе степом чумаки
Уосени вер[с]тву проходять,
Так і мене минають годи,
А я й байдуже. Книжечки
Мережаю та начиняю
Таки віршами. Розважаю
Дурную голову свою
Та кайдани́ собі кую
(Як ці добродії дознають).
Та вже ж нехай хоч розіпнуть,
А я без віршів не улежу.
Уже два года промережав
І третій в добрий час почну.

[*Кос-Арал, 1849 р.*]

Заросли шляхи тернами
На тую країну,
Мабуть, я її навіки,
Навіки покинув.
Мабуть, мені не вернутись
Ніколи додому?
Мабуть, мені доведеться
Читати самому
Оці думи? Боже милий!
Тяжко мені жити!
Маю серце широкеє —
Ні з ким поділити!
Не дав єси мені долі,
Молодої долі!
Не давав єси ніколи,
Ніколи! ніколи!
Не дав серця молодого
З тим серцем дівочим
Поєднати!— Минулися
Мої дні і ночі
Без радості, молодії!

Так собі минули
На чужині. Не найшлося
З ким серцем ділитись,
А тепер не маю навіть
З ким поговорити!
Тяжко мені, боже милий,
Носити самому
Оці думи. І не ділить
Ні з ким,— і нікóму
Не сказать святого слова,
І душу убогу
Не радовать, і не корить
Чоловіка злого,
І умерти!.. О господи!
Дай мені хоч глянуть
На народ отой убитий,
На тую Украйну!

[*Кос-Арал, 1849 р.*]

З ПОЕЗІЇ «БУВАЄ, ІНОДІ СТАРИЙ...»

...Добре жить
Тому, чия душа і дума
Добро навчилася любить!
Не раз такому любо стане,
Не раз барвінком зацвіте,
Отак, буває, в темну яму
Святеє сонечко загляне,
І в темній ямі, як на те,
Зелена травка поросте.

[*Кос-Арал, 1849 р.*]

Хіба самóму написать
Таки посланіє до себе
Та все дочúста розказать,
Усе, що треба, що й не треба.

А то не діждешся його,
Того писанія святого,
Святої правди ні од кóго,
Та й ждать не маю од когó,
Бо вже б, здавалося, пора:
Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я «Кобзаря»,
А їм неначе рот зашито,
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене.
Не похвали собі, громадо!—
Без неї, може, обійдусь,—
А ради жду собі, поради!
Та, мабуть, в яму перейду
Із москалів, а не діждусь!
Мені, було, аж серце мліло,—
Мій боже милий! як хотілось,
Щоб хто-небýдь мені сказав
Хоч слово мудре; щоб я знав,
Для кого я пишу? для чого?
За що я Вкраїну люблю?
Чи варт вона огня святого?..
Бо хоч зостаріюсь затóго,
А ще не знаю, що роблю.
Пишу собі, щоб не міняти
Часа святого так на так,
Та іноді старий козак
Верзеться грішному, усатий,
З своєю волею мені
На чорнім вороні-коні!
А більш нічого я не знаю,
Хоч я за це і пропадаю
Тепер в далекій стороні.
Чи доля так оце зробила?
Чи мати богу не молилась,
Як понесла мене? Що я —
Неначе лютая змія

Розтоптана в степу здихає,
Заходу сонця дожидає.
Отак-то я тепер терплю
Та смерть із степу виглядаю,
А за́ що, єй-богу, не знаю!
А все-таки її люблю,
Мою Україну широку,
Хоч я по ній і одинокий
(Бо, бачте, пари не найшов)
Аж до погибелі дійшов.

Нічого, друже, не журися!
В дулéвину себе закуй,
Гарненько богу помолися,
А на громаду хоч наплюй!
Вона — капуста головата.
А втім, як знаєш, пане-брате,
Не дурень, сам собі міркуй.

[*Кос-Арал, 1849 р.*]

Лічу в неволі дні і ночі,
І лік забуваю.
О господи, як то тяжко
Тії дні минають.
А літа пливуть між ними,
Пливуть собі стиха,
Забирають за собою
І добро і лихо!
Забирають, не вертають
Ніколи нічóго!
І не благай, бо пропаде
Молитва за богом.

І четвертий рік минає
Тихенько, поволі,
І четверту начинаю

Книжечку в неволі
Мережати,— змережаю
Кров'ю та сльозами
Моє на чужині,
Бо горе словами
Не розкажеться нікому
Ніколи, ніколи,
Нігде на́ світі! Нема слов
В далекій неволі!
Немає слов, немає сльоз,
Немає нічого.
Нема навіть кругом тебе
Великого бога!
Нема на що подивитись,
З ким поговорити.
Жить не хочеться на світі,
А сам мусиш жити.
Мушу, мушу, а для чого?
Щоб не губить душу?
Не варт вона того жалю...
Ось для чого мушу
Жить на світі, волочити
В неволі кайдани!
Може, ще я подивлюся
На мою Украйну...
Може, ще я поділюся
Словами-сльозами
З дібровами зеленими!
З темними лугами!
Бо немає в мене роду
На всій Україні,
Та все-таки не ті люде,
Що на цій чужині!
Гуляв би я пона[д] Дніпром
По веселих селах
Та співав би свої думи,
Тихі, невеселі.

Дай дожити, подивитись,
О боже мій милий!
На лани́ тії зелені
І тії могили!
А не даси, то донеси
На мою країну
Мої сльози; бо я, боже!
Я за неї гину!
Може, мені на чужині
Лежать легше буде;
Як іноді в Україні
Згадувати будуть!
Донеси ж, мій боже милий!
Або хоч надію
Пошли в душу... бо нічого,
Нічого не вдію
Убогою головою,
Бо серце холоне,
Як подумаю, що, може,
Мене похоронять
На чужині,— і ці думи
Зо мною сховають!..
І мене на Україні
Ніхто не згадає!

А може, тихо за літами
Мої мережані сльозами
І долетять коли-небу́дь
На Україну... і падуть,
Неначе роси над землею,
На щире серце молодеє
Сльозами тихо упадуть!
І покиває головою,
І буде плакати зо мною,
І, може, господи, мене
В своїй молитві пом'яне!

Нехай як буде, так і буде.
Чи то плисти, чи то брести.
Хоч доведеться розп'ястись!
Та я таки мережать буду
Тихенько білії листи.

[*Оренбург, 1850 р.*]

З ПОЕЗІЇ «ЛІЧУ В НЕВОЛІ ДНІ І НОЧІ...»

. . . . . .
Нехай гнилими болотами
Течуть собі меж бур'янами
Літа невольничі. А я!
Такая заповідь моя!
Посиджу трошки, погуляю,
На степ, на море подивлюсь,
Згадаю дещо, заспіваю
Та й знов мережать заходжусь
Дрібненько книжечку. Рушаю.

[*Оренбург, 1850 р., С.-Петербург, 1858 р.*]

З ПОЕЗІЇ «МЕНІ ЗДАЄТЬСЯ, Я НЕ ЗНАЮ...» [27]

...Де ж ти?
Великомучениче святий?
Пророче божий? Ти меж нами,
Ти, присносущий, всюди з нами
Витаєш ангелом святим.
Ти, любий друже, заговориш
Тихенько-тихо... про любов
Про безталанную, про горе;
Або про бога та про море,
Або про марне литу кров
З людей великими катами.
Заплачеш тяжко перед нами,

І ми заплачемо... Жива
Душа поетова святая,
Жива в святих своїх речах,
І ми, читая, оживаєм
І чуєм бога в небесах.

Спасибі, друже мій убогий!
Ти, знаю, лепту розділив
Свою єдину... Перед богом
Багато, брате, заробив!
Ти переслав мені в неволю
Поета нашого,— на волю
Мені ти двері одчинив!
Спасибі, друже! Прочитаю
Собі хоть мало... оживу...
Надію в серці привітаю,
Тихенько-тихо заспіваю
І бога богом назову.

[*Оренбург, 1850 р.*]

ВСТУП ДО ПОЕМИ «НЕОФІТИ»

М. С. Щепкину. На память 24 декабря 1857 [28]

Возлюбленику муз і грацій,
Ждучи тебе, я тихо плачу
І думу скорбную мою
Твоїй душі передаю.
Привітай же благодушне
Мою сиротину,
Наш великий чудотворче,
Мій друже єдиний!

Привітаєш,— убогая,
Сірая, з тобою
Перепливе вона Лету;
І огнем-сльозою

Упаде колись на землю
І притчею стане
Розпинателям народним,
Грядущим тиранам.

. . . . . .

Не дай в неволі пропадати,
Летучі літа марне тратить.
Скорбящих радосте! пошли,
Пошли мені святеє слово,
Святої правди голос новий!
І слово розумом святим
І оживи і просвіти!

. . . . . .

Молю, ридаючи, пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило.
І на Украйні понеслось,
І на Україні святилось
Те слово...

[*Нижній Новгород, 1857 р.*]

З ПОЕЗІЇ «ЮРОДИВИЙ»

. . . . . .

О зоре ясная моя!
Ведеш мене з тюрми, з неволі,
Якраз на смітничок Миколи,
І світиш, і гориш над ним
Огнем невидимим, святим,
Животворящим, а із гною
Встають стовпом передо мною
Його безбожнії діла...
Безбожний царю! творче зла!
Правди гонителю жестокий!

Чого накоїв на землі!
А ти, всевидящеє око!
Чи ти дивилося звисока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сибір невольників святих,
Як мордували, розпинали
І вішали. А ти не знало?
І ти дивилося на них
І не осліпло. Око, око!
Не дуже бачиш ти глибоко!
Ти спиш в кіоті, а царі...
Та цур їм, тим царям поганим!
Нехай верзуться їм кайдани,
А я полину на Сибір,
Аж за Байкал; загляну в гори,
В вертепи темної і в нори,
Без дна глибокії, і вас —
Споборники святої волі —
Із тьми, із смрада і з неволі
Царям і людям напоказ
На світ вас виведу надалі
Рядами довгими в кайданах...

[*Нижній Новгород, 1857 р.*]

ДОЛЯ

Ти не лукавила зо мною,
Ти другом, братом і сестрою
Сіромі стала. Ти взяла
Мене, маленького, за руку
І в школу хлопця одвела
До п'яного дяка в науку.
— Учися, серденько, колись
З нас будуть люде,— ти сказала.
А я й послухав, і учився,
І вивчився. А ти збрехала.

Які з нас люде? Та дарма!
Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.
Ходімо ж, доленько моя!
Мій друже вбогий, нелукавий!
Ходімо дальше, дальше слава,
А слава — заповідь моя.

[*Нижній Новгород, 1858 р.*]

МУЗА

А ти, пречистая, святая,
Ти, сестро Феба молодая!
Мене ти в пелену взяла
І геть у поле однесла.
І на могилі серед поля,
Як тую волю на роздоллі,
Туманом сивим сповила.
І колихала, і співала,
І чари діяла... І я...
О чарівниченько моя!
Мені ти всюди помагала,
Мене ти всюди доглядала.
В степу, безлюдному степу,
В далекій неволі,
Ти сіяла, пишалася,
Як квіточка в полі!
Із казарми нечистої
Чистою, святою
Пташечкою вилетіла
І понадо мною
Полинула, заспівала
Ти, золотокрила...
Мов живущою водою
Душу окропила.

І я живу, і надо мною
З своєю божою красою
Гориш ти, зоренько моя,
Моя порадонько святая!
Моя ти доле молодая!
Не покидай мене! Вночі,
І вдень, і ввечері, і рано
Витай зо мною і учи,
Учи неложними устами
Сказати правду. Поможи
Молитву діяти до краю.
А як умру, моя святая!
Моя ти мамо! положи
Свого ти сина в домовину
І хоть єдиную сльозину
В очах безсмертних покажи.

[*Нижній Новгород, 1858 р.*]

СЛАВА

А ти, задрипанко, шинкарко,
Перекупко п'яна!
Де ти в ката забарилась
З своїми лучами?
У Версалі над злодієм [29]
Набор розпустила?
Чи з ким іншим мизкаєшся
З нудьги та з похмілля.
Горнись лишень ти до мене
Та витнемо з лиха;
Гарнесенько обіймемось
Та любо та тихо
Пожартуєм, чмокнемося
Та й поберемося,
Моя крале мальована.
Бо я таки й досі

За тобою чимчикую:
Ти хоча й пишалась
Із п'яними кесарями
По шинках хилялась,
А надто з тим Миколою
У Севастополі,—
Та мені про те байдуже;
Мені, моя доле,
Дай на себе подивитись,
Дай і пригорнутись,
Під крилом твоїм любенько
В холодку заснути.

[*Нижній Новгород, 1858 р.*]

Я не нездужаю, нівроку,
А щось такеє бачить око,
І серце жде чогось. Болить,
Болить, і плаче, і не спить,
Мов негодована дитина.
Лихої, тяжкої години,
Мабуть, ти ждеш? Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить;
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить.
А то проспить собі небога
До суду божого страшного!
А панство буде колихать,
Храми, палати муровать,
Любить царя свого п'яно́го,
Та візантійство прославлять,
Та й більше, бачиться, нічого.

[*С.-Петербург, 1858 р.*]

ПОДРАЖАНІЄ 11 ПСАЛМУ

Мій боже милий, як то мало,
Святих людей на світі стало.
Один на другого кують
Кайдани в серці. А словами,
Медоточивими устами
Цілуються і часу ждуть,
Чи швидко брата в домовині
З гостей на цвинтар понесуть?
А ти, о господи єдиний,
Скуєш лукавії уста,
Язик отой велеречивий,
Мовлявший:— Ми не суєта!
І возвеличимо на диво
І розум наш, і наш язик...
Та й де той пан, що нам закаже
І думать так і говорить?
— Воскресну я!— той пан вам скаже.—
Воскресну нині! Ради їх,
Людей закованих моїх,
Убогих, нищих... Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово. І пониче,
Неначе стоптана трава,
І думка ваша і слова.—
Неначе срібло куте, бите
І семикрати перелите
Огнем в горнилі,— словеса
Твої, о господи, такії.
Розкинь же їх, твої святиє,
По всій землі. І чудесам
Твоїм увірують на світі
Твої малі убогі діти!

[*С.-Петербург, 1859 р.*]

МАРКУ ВОВЧКУ

На пам'ять 24 генваря 1859 [30]

Недавно я поза Уралом
Блукав і господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало;
І виблагав. Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих. Світе мій!
Моя ти зоренько святая!
Моя ти сило молодая!
Світи на мене, і огрій,
І оживи моє побите
Убоге серце, неукрите,
Голоднеє. І оживу,
І думу вольную на волю
Із домовини воззову.
І думу вольную... О доле!
Пророче наш! Моя ти доне!
Твоєю думу назову.

[*С.-Петербург, 1859 р.*]

З ПОЕЗІЇ «ІСАІЯ. ГЛАВА 35»

(Подражаніе)

. . . . . .

Тойді, як, господи, святая
На землю правда прилетить
Хоч на годиночку спочить,
Незрячі пóзрять, а кривиє,
Мов сарна з гаю, помайнують.
Німим отверзуться уста;
Прорветься слово, як вода,

І добрь-пустиня неполита,
Зцілющою водою вмита,
Прокинеться; і потечуть
Веселі ріки, а озе́ра
Кругом гаями поростуть,
Веселим птаством оживуть.
Оживуть степи, озе́ра,
І не верстовії,
А вольнії, широкії
Скрізь шляхи святії
Простеляться; і не найдуть
Шляхів тих владики,
А раби тими шляхами
Без гвалту і крику
Позіходяться докупи,
Раді та веселі.
І пустиню опанують
Веселії села.

[*С.-Петербург, 1859 р.*]

З ПОЕЗІЇ «ОСІЇ. ГЛАВА XIV»

(Подражаніє)

. . . . . .
...Правда оживе,
Натхне, накличе, нажене
Не ветхе[є], не древлє слово
Розтленноє, а слово нове
Меж людьми криком пронесе
І люд окрадений спасе
Од ласки царської...

[*С.-Петербург, 1859 р.*]

Не нарікаю я на бога,
Не нарікаю ні на ко́го.
Я сам себе, дурний, дурю,

Та ще й співаючи. Орю
Свій переліг — убогу ниву!
Та сію слово. Добрі жни́ва
Колись-то будуть. І дурю!
Себе-таки, себе само́го,
А більше, бачиться, нико́го?
Орися ж ти, моя ниво,
Долом та горою!
Та засійся, чорна ниво,
Волею ясно́ю!
Орися ж ти, розвернися,
Полем розстелися!
Та посійся добрим житом,
Долею полийся!
Розвернися ж на всі боки,
Ниво-десятино!
Та посійся не словами,
А розумом, ни́во!
Вийдуть люде жито жати...
Веселії жни́ва!..
Розвернися ж, розстелися ж,
Убогая ниво!!!
Чи не дурю себе я знову
Своїм химерним добрим словом?
Дурю! Бо лучше одурить
Себе-таки, себе само́го,
Ніж з ворогом по правді жить
І всує нарікать на бога!

[*С.-Петербург, 1860 р.*]

І день іде, і ніч іде.
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки?

[*С.-Петербург, 1860 р.*]

Якось-то йдучи уночі
Понад Невою... та йдучи,
Міркую сам-таки з собою:
— Якби-то, думаю, якби
Не похилилися раби...
То не стояло б над Невою
Оцих осквернених палат!
Була б сестра, і був би брат,
А то... нема тепер нічого...
Ні бога навіть, ні півбога.
Псарі з псарятами царять,
А ми, дотепні доїжджачі,
Хортів годуємо та плачем.—
Отак-то я собі вночі,
Понад Невою ідучи,
Гарненько думав. І не бачу,
Що з того боку, мов із ями,
Очима лупа кошеня —
А то два ліхтаря горять
Коло апостольської брами.—
Я схаменувся, осінився
Святим хрестом і тричі плюнув
Та й знову думать заходився
Про те ж таки, що й перше думав.

[*С.-Петербург, 1860 р.*]

І тут, і всюди — скрізь погано.
Душа убога встала рано,
Напряла мало та й лягла
Одпочивать собі, небога.
А воля душу стерегла.
— Прокинься, каже. Плач, убога!
Не зійде сонце. Тьма і тьма!
І правди на землі нема!—
Ледача воля одурила
Маленьку душу. Сонце йде

І за собою день веде.
І вже тії хребетносилі,
Уже ворушаться царі...
І буде правда на землі.

[*С.-Петербург, 1860 р.*]

О люди! люди небораки!
Нащо здалися вам царі?
Нащо здалися вам псарі?
Ви ж таки люди, не собаки!
Вночі і ожеледь, і мряка,
І сніг, і холод. І Нева
Тихесенько кудась несла
Тоненьку кригу попід мостом.
А я, отож таки вночі,
Іду та кашляю йдучи,
Дивлюсь: неначе ті ягнята,
Ідуть задрипані дівчата,
А дід (сердешний інвалід)
За ними гнеться, шкандибає,
Мов у кошару заганяє
Чужу худобу. Де ж той світ?!
І де та правда?! Горе! Горе!
Ненагодованих і голих
Женуть (последний долг отдать),
Женуть до матері байстрят
Дівчаточок, як ту отару.
Чи буде суд! Чи буде кара!
Царям, царятам на землі?
Чи буде правда меж людьми?
Повинна буть, бо сонце стане
І осквернену землю спалить.

[*С.-Петербург, 1860 р.*]

Чи не покинуть нам, небого,
Моя сусідонько убога,
Вірші нікчемні віршувать

Та заходиться риштувать
Вози в далекую дорогу,
На той світ, друже мій, до бога,
Почимчикуєм спочивать.
Втомилися, і підтоптались,
І розуму таки набрались,
То й буде з нас!— ходімо спать,
Ходімо в хату спочивать...
Весела хата, щоб ти знала!..
Ой не йдімо, не ходімо,
Рано, друже, рано —
Походимо, посидимо —
На сей світ поглянем...
Поглянемо, моя доле...
Бач, який широкий,
Та високий, та веселий,
Ясний та глибокий...
Походимо ж, моя зоре...
Зійдемо на гору,
Спочинемо, а тим часом
Твої сестри-зорі,
Безвічнії, попід небом
Попливуть, засяють.—
Підождемо ж, моя сестро,
Дружино святая!
Та нескверними устами
Помолимось богу,
Та й рушимо тихесенько
В далеку дорогу —
Над Летою бездонною
Та каламутною.
Благослови мене, друже,
Славою святою.

. . . . . .

А поки те, та се, та оне...
Ходімо просто навпростець
До Ескулапа на ралець —

Чи не одурить він Харона
І Парку-пряху?.. І тойді,
Поки б химерив мудрий дід,
Творили б, лежа, епопею,
Парили б скрізь понад землею,
Та все б гекзаметри плели,
Та на горище б однесли
Мишам на снідання. А потім
Співали б прозу, та по нотах,
А не як-небудь...
Друже мій,
О мій сопутниче святий!
Поки огонь не захолонув,
Ходімо лучче до Харона —
Через Лету бездонную
Та каламутную
Перепливем, перенесем
І Славу святую —
Молодую, безвічную.
Або цур їй, друже,
І без неї обійдуся —
Та як буду здужать,
То над самим Флегетоном
Або над Стіксом, у раю,
Неначе над Дніпром широким,
В гаю — предвічному гаю,
Поставлю хаточку, садочок
Кругом хатини насаджу;
Прилинеш ти у холодочок,
Тебе, мов кралю, посаджу.
Дніпро, Україну згадаєм,
Веселі селища в гаях,
Могили-гори на степах —
І веселенько заспіваєм...

[*С.-Петербург, 1861 р.*]

Я, как мастер, выученный не горем, а чем-то страшнее, рассказываю себя людям, но рассказать вам то чувство, которым я теперь живу, все мое горе — мастерство бессильно и ничтожно. Я страдал, открывался людям как братьям и молил униженно одной хотя холодной слезы за море слез кровавых — и никто не ка[п]нул ни одной целебной росинки в запекшиеся уста. Я застонал, как в кольцах удава — «он очень хорошо стонет»,— сказали они —

И свет погас в душе разбитой!

О бедный я и малодушный человек! Девушка, простая девушка (камни бы застонали и кровью потекли, когда бы они услышали вопль этой простой девушки» [31]; но она молчит, гордо молчит, а я, о господи! удесятери муки мои, но не отнимай надежды на часы и слезы, которые ты мне ниспослал чрез своего ангела! о добрый ангел! молюсь и плачу перед тобою, ты утвердил во мне веру в существование святых на земле! [32]

З листа до В. М: Рєпніної, кінець листопада 1843 р.

Бюрно советует тебе оставить службу и посвятить себя искусству. Он имеет основание так тебе советовать: у тебя есть любовь к искусству, а это верное ручательство за успех. Однако с оговоркою: к любви нужно прибавить хоть самое умеренное обеспечение, по крайней мере лет на пять, чтобы прежде времени не начать работать из-за насущного хлеба. Нужда охолодит любовь, и тогда все пропало.

З листа до Бр. Залеського, 21 квітня 1856 р.

...Кого ты намерен из себя сделать — артиста или чиновника? И на том и на другом поприще сердечно желаю тебе успеха. Но мне бы искренно хотелось, чтобы ты избрал поприще артиста. Не знаю твоих материальных средств,— фундамент всех наших предприятий. Моральными средствами ты владеешь, у тебя есть любовь к искусству, и этого достаточно; о способностях не хлопочи: они верные спутники этого прекрасного светила.

З листа до Бр. Залеського, 8 листопада 1856 р.

Шатобриан сказал в «Замогильных записках», что истинное счастие недорого стоит и что дорогое счастие — плохое счастье. Что он разумел под этим простым словом? Счастие Лукулла или Фамусова? Не думаю. Римскому и московскому барину недешево обходилась трехчасовая еда, которая в продолжение трех суток в желудке не варилась. Следовательно, обжора не может похвалиться даже счастием скота. И выходит, что знаменитый турист, эмигрант, дипломат и, наконец, автор «Аталы» не имел никакого понятия о настоящем счастии, а на такого счастливца, как, например, я теперь, гордый аристократ-педант и взглянуть не хотел, не только завести речь о счастии со смердом. Бедный! Малодушный вы, шевалье де Шатобриан де Комбур! Флорентинский изгнанник выдрал бы вас за уши, как болтуну-школьнику за такую чепуху.

Дант Альгиери был только изгнан из отечества, но ему не запрещали писать свой «Ад» и свою Беатриче... А я... Я был несчастнее флорентинского изгнанника, зато теперь счастливее счастливейшего из людей. И выходит, что истинное счастье не так дешево, как думает шевалье де Шатобриан. Теперь, и только теперь я вполне уверовал в слово: «Любя наказую вы». Теперь только молюся я и благодарю его за бесконечную любовь ко мне, за ниспосланное испытание. Оно очистило, исцелило мое бедное больное сердце. Оно отвело призму от глаз моих, сквозь которую я смотрел на людей и на самого себя. Оно научило меня, как любить врагов и ненавидящих нас. А этому не научит никакая школа, кроме тяжкой школы испытания и продолжительной беседы с самим собою. Я теперь чувствую себя если не совершенным, то по крайней мере безукоризненным христианином. Как золото из огня, как младенец из купели, я выхожу теперь из мрачного чистилища, чтобы начать новый благороднейший путь жизни. И это я называю истинным, настоящим счастием, какого шатобрианам и во сне не увидеть.

З листа до А. І. Толстої, 9 січня 1857 р.

Если бы я был изверг, кровопийца, то и тогда для меня удачнее казни нельзя было бы придумать, как сослав меня в Отдельный Оренбургский корпус солдатом. Вот где причина моих

невыразимых страданий. И ко всему этому мне еще запрещено рисовать. Отнято благороднейш[у]ю часть моего бедного существования! Трибунал под председательством самого сатаны не мог бы произнести такого холодного, нечеловеческого приговора. А бездушные исполнители приговора исполнили его с возмутительной точностию.

Август-язычник, ссылая Назона к диким гетам, не запретил ему писать и рисовать. А христианин Н[иколай] запретил мне и то и другое. Оба палачи. Но один из них палач-христианин? И христианин девятнадцатого века, в глазах которого выросло огромнейшее государство в мире, выросло на началах христовой заповеди. Флорентинская республика— полудикая, исступленная средневековая христианка, но все-таки как материальная христианка она поступила со своим строптивым гражданином Дантом Альгиери. Боже меня сохрани от всякого сравнения себя с этими великомучениками и светочами человечества. Я только сравниваю материального, грубого язычника и полуозаренную средневековую христианку с христианином девятнадцатого века.

«Дневник», 19 червня 1857 р.

...Странно еще вот что. Все это неисповедимое горе, все роды унижения и поругания прошли, как будто не касаясь меня. Малейшего следа не оставили по себе. Опыт, говорят, есть лучший наш учитель. Но горький опыт прошел мимо меня невидимкою. Мне кажется, что я точно тот же, что был и десять лет тому назад. Ни одна черта в моем внутреннем образе не изменилась. Хорошо ли это? Хорошо. По крайней мере, мне так кажется. И я от глубины души благодарю моего всемогущего создателя, что он не допустил ужасному опыту коснуться своими железными когтями моих убеждений, моих младенчески светлых верований. Некоторые вещи просветлели, округлились, приняли более естественный размер и образ. Но это следствие невозмутимо летущего старика Сатурна, а никак не следствие горького опыта.

«Дневник», 20 червня 1857 р.

З ЛИСТА ДО ГР. Ф. П. ТОЛСТОГО

Всемогущий и премилосердный господь не оставил меня здоровьем в этом долголетнем и суровом испытании; и любовь, которую я с раннего детства бессознательно питал к прекрасным искусствам, теперь посылает он мне любовь сознательную и светлую и крепкую, как алмаз. Живописцем-творцом я не могу быть, об этом счастии неразумно было бы и помышлять. Но я, по приезде в Академию, с божию помощию и с помощию добрых и просвещенных людей, буду гравером á la aquatinta и, уповая на милость и помощь божию и на ваши советы и покровительство, надеюсь сделать что-нибудь достойное возлюбленного искусства. Распространять посредством гравюры славу славных художников, распространять в обществе вкус и любовь к доброму и прекрасному — это чистейшая, угоднейшая молитва человеколюбцу богу. И посильно бескорыстная услуга человеку. Это мое единственное, непреложное стремление. На большее я не могу надеяться. И только буду просить не оставить меня вашим просвещенным содействием в этой моей милой лучезарной надежде.

«Дневник», 26 липня 1857 р.

Но почему же не верить мне, что я хотя к зиме, но непременно буду в Петербурге? Увижу милые моему сердцу лица, увижу мою прекрасную Академию, Эрмитаж, еще мною не виденный, услышу волшебницу оперу. О, как сладко, как невыразимо сладко веровать в это прекрасное будущее. Я был бы равнодушный, холодный атеист, если бы не верил в этого прекрасного бога, в эту очаровательную надежду...

...А я думаю посвятить себя безраздельно гравюре акватинта. Для этого я полагаю ограничить свое материальное существование до крайней возможности и упорно заняться этим искусством. А в промежутке времени делать рисунки сепиею с знаменитых произведений живописи, рисунки для будущих эстампов. Для этого, я думаю, достаточно будет двух лет прилежного занятия. Потом уеду на дешевый хлеб в мою милую Малороссию и примуся за исполнение эстампов, и первым эстампом моим будет «Казарма» с картины Теньера. С картины, про которую говорил

незабвенный учитель мой, великий Карл Брюллов, что можно приехать из Америки, что[бы] взглянуть на это дивное произведение. Словам великого Брюллова в этом деле можно верить.

Из всех изящных искусств мне теперь более всего нравится гравюра. И не без основания. Быть хорошим гравером — значит быть распространителем прекрасного и поучительного в обществе... Значит быть полезным людям и угодным богу. Прекраснейшее, благороднейшее призвание гравера. Сколько изящнейших произведений, доступных только богачам, коптилось бы в мрачных галереях без твоего чудотворного резца? Божественное призвание гравера!

Кроме копий с мастерских произведений, я думаю со временем выпустить в свет в гравюре акватинта и собственное чадо — «Притчу о блудном сыне», приноровленную к современным нравам купеческого сословия. Я разделил эту поучительную притчу на двенадцать рисунков, они уже почти все сделаны на бумаге. Но над ними еще долго и прилежно нужно работать, чтобы привести их в состояние, в котором они могут быть переданы меди. Общая мысль довольно удачно приноровлена к грубому нашему купечеству. Но исполнение ее оказалось для меня не по силе. Нужна ловкая, меткая, верная, а главное — не карикатурная, скорее драматический сарказм, нежели насмешка. А для этого нужно прилежно поработать. И с людьми сведущими посоветоваться. Жаль, что покойник Федотов не наткнулся на эту богатую идею, он бы из нее выработал изящнейшую сатиру в лицах для нашего темного полутатарского купечества.

Мне кажется, что для нашего времени и для нашего среднего полуграмотного сословия необходима сатира, только сатира умная, благородная. Такая, например, как «Жених» Федотова или «Свои люди — сочтемся» Островского и «Ревизор» Гоголя. Наше юное среднее общество, подобно ленивому школьнику, на складах остановилось и без понуканья учителя не хочет и не может перешагнуть через эту бестолковую т м у-м н у. На пороки и недостатки нашего высшего общества не стоит обращать внимания. Во-первых, по малочисленности этого общества, а во-вторых, по застарелости нравственных недугов, а застарелые болезни если и излечиваются, то только героическими средствами. Кроткий спо-

соб сатиры тут недействителен. Да и имеет ли какое-нибудь значение наше маленькое высшее общество в смысле национальности? Кажется, никакого. А средний класс — это огромная и, к несчастию, полуграмотная масса, это половина народа, это сердце нашей национальности, ему-то и необходима теперь не суздальская лубочная притча о блудном сыне, а благородная, изящная и меткая сатира. Я считал бы себя счастливейшим в мире человеком, если бы удался мне так искренно, чистосердечно задуманный мой бессознательный негодяй, мой блудный сын.

Свежо предание, а верится с трудом. Мне здесь года два тому назад говорил Н. Данилевский, человек, стоящий веры, что будто бы комедия Островского «Свои люди — сочтемся» запрещена на сцене по просьбе московского купечества. Если это правда, то сатира, как нельзя более, достигла своей цели. Но я не могу понять, что за расчет правительства покровительствовать невежество и мошенничество. Странная мера!

«Дневник», 26 червня 1857 р.

...Мне теперь много нужно прочитать. Я совершенно отстал от новой литературы. Как хороши «Губернские очерки», в том числе и «Мавра Кузьмовна» Салтыкова, и как превосходно их читает Панченко (домашний медик Сапожникова), без тени декламации. Мне кажется, что подобные, глубоко грустные произведения иначе и читать не должно. Монотонное, однообразное чтение сильнее, рельефнее рисует этих бездушных, холодных, этих отвратительных гарпий. Я благоговею перед Салтыковым. О Гоголь, наш бессмертный Гоголь! Какою радостию возрадовалася бы благородная душа твоя, увидя вокруг себя таких гениальных учеников своих. Други мои, искренние мои! Пишите, подайте голос за эту бедную, грязную, опаскуженную чернь! За этого поруганного бессловесного смерда!

«Дневник», 5 вересня 1857 р.

Получил письмо от Кулиша с дороги в Бельгию, с хутора Матроновки около Борзны. Он предлагает мне рисовать сцены из малороссийской истории, из песень и из современного народ-

ного быта. Рисунки, которые бы можно было вырезать на дереве, печатать в боль[шо]м количестве, раскрашивать и продавать по самой дешевой цене. Мысль его та, чтобы заменить в нашем народе суздальское изделие. Прекрасная, благородная мысль, но она может осуществиться только при больших деньгах и принести даже материальную пользу. Теперь я не могу приняться за такую работу. Для этого нужно жить постоянно в Малороссии, чтобы была разница между моими рисунками и суздальскими. И потому еще, что я не теряю надежды быть в Академии и заняться любимой акватинтой.

«Дневник», 24 лютого 1858 р.

...Вообще в жизни средняя дорога есть лучшая дорога. Но в искусстве, в науке и вообще в деятельности умственной средняя дорога ни к чему, кроме безыменной могилы, не приводит...

Повість «Художник».

...На рассвете Штернберг изнемог и заснул, а я, дождавшись утра, принялся за его портфель, такую же полную, как и прошлого года он привез из Малороссии. Но здесь уже не та природа, не те люди. Хотя все так же прекрасно и выразительно, но совершенно все другое, кроме меланхолии, но это может быть отражением задумчивой души художника. Во всех портретах Ван-Дейка господствующая черта — ум и благородство, и это объясняется тем, что Ван-Дейк сам был благороднейший умница. Так и я толкую себе общую экспрессию прекрасных рисунков Штернберга.

Повість «Художник».

...Причина же моего молчания очень проста: не о чем писать, однообразие. Нельзя сказать, чтобы это однообразие было скучное, монотонное. Напротив, дни, недели и месяцы для меня летят незаметно. Какое благодетельное дело труд, особенно если он находит поощрение! А я, слава богу, в поощрении не нуждаюсь: на экзаменах я постоянно не сажусь ниже третьего №. Карл Павлович постоянно мною доволен — какое же может быть отраднее, существеннее поощрение для художника? Я безгранично

счастлив! Эскиз мой на конкурсе приняли без малейшей перемены, и я уже принялся за программу. Сюжет я полюбил, он мне совершенно по душе, и я весь ему предался. Это сцена из «Илиады»— Андромаха над телом [Гектора]. Теперь только я совершенно понял, как необходимо изучение антиков и вообще жизни и искусства древних греков. И как мне в этом случае французский пригодился.

Повість «Художник».

Какое великое дело для ученика программа! Это его пробный камень, и какое великое для него [счастье], если он на этом камне оказался не поддельным, а истинным художником. Я это счастье вполне испытал. Не могу описать вам этого чудного, этого беспредельно сладкого чувства. Это продолжительное присутствие всего святого, всего прекрасного в мире в одном человеке. Зато какое горькое, какое мучительное состояние души предшествует этой святой радости. Это ожидание. Несмотря на то, что Карл Павлович уверял меня в успехе, я так страдал, как страдает преступник перед смертной казнью. Нет, больше. Я не знал, умру ли я или останусь в живых. А это, по-моему, тягостнее.

Повість «Художник».

Со мною, впрочем, это часто случается, да, я думаю, и со всяким. На каком-нибудь самом простом слове построишь целую драматическую фантазию не хуже прославившегося в этом фантастическом роде почтенного Н. Кукольника. Так случилося и теперь. Слово «капитанша» разделилося у меня уже на акты, сцены, явления, и уже чуть-чуть не развязалася драма самой страшной катастрофой, как начали смежаться мои творческие вежды, и я заснул богатырским сном.

Повість «Капитанша».

...Сегодня действительно в Петергофе праздник. Великолепный царский праздник! Когда-то давно, в 1836 году, если не ошибаюсь, я до того был очарован рассказами об том волшебном празднике, что, не спросясь хозяина (я был тогда в ученьи у ма-

ляра, или так называемого комнатного живописца, некоего Ширяева, человека грубого и жестокого) и пренебрегая последствиями самовольной отлучки (я знал наверное, что он меня не отпустит), с куском черного хлеба, с полтиной меди в кармане и в тиковом халате, какой обыкновенно носят ученики-ремесленники, убежал с работы прямо в Петергоф на гулянье. Хорош, должно быть, я был тогда. Странно, однако ж, мне и вполовину не понравился тогда великолепный Самсон [33] и прочие фонтаны и вообще праздник, против того, что мне об нем наговорили. Слишком ли сильно было воспламенено воображение рассказами, или я просто устал и был голоден. Последнее обстоятельство, кажется, вернее. Да ко всему этому я еще увидел в толпе своего грозного хозяина с пышною своею хозяйкой...

...Во второй раз, в 1839 году, посетил я петергофский праздн[н]ик совершенно при других обстоятельствах. Во второй раз, на Бердовском пароходе, сопровождал я в числе любимых учеников, Петровского и Михайлова, ...своего великого учителя Карла Павловича Брюллова. Быстрый переход с чердака грубого мужика-маляра в великолепную мастерскую величайшего живописца нашего века. Самому теперь не верится, а действительно так было. Я из грязного чердака, я, ничтожный замарашка, на крылья[х] перелетел в волшебные залы Академии художеств. Но чем же я хвалюся? Чем я доказал, что я пользовался наставлениями и дружеской доверенностью величайшего художника в мире? Совершенно ничем. До его неуместной женитьбы и после уместного развода я жил у него на квартире, или, лучше сказать, в его мастерской. И что же я делал? Чем занимался я в этом святилище? Странно подумать. Я занимался тогда сочинением малороссийских стихов, которые впоследствии упали такой страшной тяжестью на мою убогую душу. Перед его дивными произведениями я задумывался и лелеял в своем сердце своего слепца Кобзаря и своих кровожадных гайдамаков. В тени его изящно-роскошной мастерской, как в знойной дикой степи на[д]днепровской, передо мной мелькали мученические тени наших бедных гетманов. Передо мною расстилалася степь, усеянная курганами. Передо мной красовалась моя прекрасная, моя бедная Украина во всей непорочной меланхолической красоте своей. И я задумы-

вался, я не мог отвести своих духовных очей от этой родной чарующей прелести. Призвание, и ничего больше.

Странное, однако ж, это всемогущее призвание. Я хорошо знал, что живопись — моя будущая профессия, мой насущный хлеб. И вместо того чтобы изучить ее глубокие таинства, и еще под руководством такого учителя, каков был бессмертный Брюллов, я сочинял стихи, за которые мне никто ни гроша не заплатил и которые, наконец, лишили меня свободы, и которые, несмотря на всемогущее бесчеловечное запрещение, я все-таки втихомолку кропаю. И даже подумываю иногда о тиснении (разумеется, под другим именем) этих плаксивых, тощих детей своих. Право, странное это неугомонное призвание.

«Дневник», 1 липня 1857 р.

Гости собрались и заняли свои места, разумеется, с некоторою сортировкой: что покрупнее, выдвинулись вперед, а мелочь (в том числе и нас, господи, устрой) поместилася кое-как впотьмах, между колоннами. Когда все пришло в порядок, явился на подмостках вроде сцены вольноотпущенный капельмейстер, довольно объемистой стати и самой лакейской физиономии. «Ученик знаменитого Шпора!»— кто-то шепнул возле меня. Еще миг, и грянула «Буря» Мендельсона. И, правду сказать, грянула и продолжала греметь удачно. Меня задел не на шутку виолончель. Виолончелист сидел ближе других музыкантов к авансцене, как бы напоказ (что действительно и было так).

Это был молодой человек, бледный и худощавый,— все, что я мог заметить из-за виолончеля. Соло свои он исполнял с таким чувством и мастерством, что хоть бы самому Серве так впору. Меня удивляло одно: отчего ему не аплодируют. Самому же мне начинать было неприлично. Что я за судья, да и что я за гость такой? Бог знает что и бог знает откуда. Что скажут гости первого разбора!

Между тем «Буря» кончилася, и я услышал произносимые вполголоса похвалы артисту такого рода:

— Ай да Тарас! Ай да молодец! Недаром побывал в Италии!

Пока оркестр строился, я успел узнать от соседа кое-что о заинтересовавшем меня артисте. Началася увертюра из «Преци-

озы» Вебера». И я, к удивлению моему, увидел виолончелиста со скрипкою в руках почти рядом с капельмейстером. И теперь я его мог лучше рассмотреть.

Это был молодой человек лет двадцати с небольшим, стройный и грациозный, с черными оживленными глазами, с тонкими едва улыбающимися губами, высоким бледным лбом. Словом, это был джентльмен первой породы. И вдобавок, самой симпатической породы.

Когда он исполнил арию Прециозы, я не утерпел, закричал «браво!» и изо всей мочи стал аплодировать. Все посмотрели на меня, разумеется, как на сумасшедшего. Я, однако ж, не струсил и продолжал хлопать и кричать «браво!», пока, наконец, воловьи глаза самого хозяина не заставили меня опомниться.

Оркестр снова строился, но я, не ожидая услышать что-нибудь лучше лучшего, вышел из залы в сад. Ночь была лунная, теплая и спокойная. Я бродил около дому недалеко, и до меня долетали из хаоса звуков чудные звуки виолончеля или скрипки. И образ грустного артиста со своею меланхолическою улыбкою носился как бы живой передо мною.

Где я его видел? Где я с ним встречался?— спрашивал я сам себя. И после долгого напряжения памяти я вспомнил, что я видел его во время обеда, с рукой, обернутой салфеткой, за стулом самого хозяина.

Мне сделалось почти дурно после такого открытия.

Музыка затихла, и я пошел через леваду по дорожке [к] старосветским таинственным дубам. Пройдя немного, я услышал тихий шорох шагов за собою, оглянулся и узнал преследующего меня виолончелиста. Я обратился было к нему с вопросом, но он предупредил меня, схватил мои руки и со слезами прижал их к губам своим.

— Что вы? Что вы? Что с вами сделалось?— спрашивал я его, стараясь освободить руки.

— Благодарю вас! благодарю!— говорил он шепотом.— Вы! вы один-единственный человек, который слушал меня и понял меня!— Он не мог продолжать за слезами. Я молча взял его под руку и привел к дерновой скамейке, устроенной вокруг столетнего развесистого дуба.

Долго мы сидели молча, наконец он заговорил:

— Вы со мною очень милостивы.— В это время раздался голос, называвший его по имени.

— Идите в виноградную беседку,— сказал он, вставая.— Я сию минуту приду к вам.

И он поспешно удалился. Глядя вслед ему, я думал: вот вдохновенный миннезингер XII века [34]. Как мы недалеко, однако ж, ушли от благородных рыцарей-разбойников того плачевного века. А просвещение идет себе вперед крупными шагами.

Я встал со скамьи и пошел по дорожке, ведущей к виноградной беседке. Не знаю почему, а я не надеялся услышать от него его безотрадную повесть, как это обыкновенно бывает, и я, слава богу, не совсем ошибся. Правда, он передо мной высказался даже, может быть, больше, нежели сам хотел, но то не простой наш бедный язык, которым он заговорил со мною,— то были чудные, божественные звуки, в которых отра[зи]лись стоны рыдающего непорочного сердца.

При[ше]л он ко мне в беседку с виолончелью и, не сказав ни слова, начал настраивать инструмент. И вроде пробы, как бы шутя, проиграл знаменитую каватину из «Нормы» [Беллини]. У меня дух захватило при этих звуках.

Не отнимая смычка от струн, он заиграл одну из задушевных мазурок вдохновенного Ш о п е н а... одну другой лучше, одну другой задушевнее.

К концу последней мазурки я заметил сквозь виноградные листья безмолвные лица многочисленных слушателей. То были горничные, лакеи и форейторы приезжих господ. Они оставили окна, в которые глазели на немецкие танцы вымуштрованных господ и госпож своих, и пришли послушать, как Тарас играет.

Орфей мой, отдохнув немного и настроив свою лиру, повел медленно смычком по струнах, и полилася полная сердечной сладкой грусти моя родная мелодия (на слова):

Котылыся возы с горы,
А в долыни сталы.

Проигравши тему, он вариировал ее на тысячу ладов, и так вариировал, что я ничего подобного в жизнь мою не слыхал, да,

кажется, и не услышу никогда. Слушатели вокруг беседки в продолжение игры не пошевелились, и, когда он кончил свои чудные вариации, слушатели долго еще слушали, не переводя духа, разразились наконец общим вздохом и снова замолчали.

Я молча взял его за руки и знаком просил его выйти из беседки. Мы вышли и долго молча ходили по дорожке, как бы боясь заговорить. Наконец я, овладевши собой, спросил его:

— Где вы учились?

— Сначала дома.

— А потом?

— А потом барин с барыней ездили за границу и меня с собою брали, и, пока они жили в Берлине, я ходил несколько раз к Шпору. И больше нигде не учился.

— Да ведь Шпор играл на скрипке.

— Я на скрипке у него и учился. Скрипка и есть мой настоящий инструмент, а виолончель — это уже так.

— Что же вы намерены теперь с собой делать? Ведь вы настоящий великий артист!

— А что мне с собою делать? Повеситься, ничего больше.

Правду сказать, я и сам не мог ему ничего лучшего предсказать.

— Прошедшего лета,— заговорил он,— приезжал к нам из Качановки Глинка, слушал мою игру на скрипке и на виолончели, хвалил меня и просил барина, чтобы отпустил меня на волю. Они обещали ему, но так, кажется, и кончилось.

— Не унывайте, молитесь богу. Даст бог, все устроится.

— Я не отчаиваюсь, Михайло Иванович, кажется, добрый такой,— на него можно надеяться.

— Совершенно можно, если он только про вас не забыл. Напишите вы ему письмо.

— Написать-то я напишу, да как же я перешлю его? Ведь я адреса не знаю.

— Я знаю, и вы передайте письмо мне. Напишите письмо сегодня, а я завтра буду в городе и подам его на почту.

В это время мы подошли к беседке, и он спросил меня, наклонясь к виолончели:

— Не сыграть ли вам еще что-нибудь?

— Весьма вам благодарен. Вы устали, отдохните немного и приготовьте к завтрему письмо.

И мы расстались.

Повість «Музыкант».

Ночи лунные, тихие, очаровательно поэтические ночи! Волга, как бесконечное зеркало, подернутая прозрачным туманом, мягко отражает в себе очаровательную бледную красавицу ночи и сонный обрывистый берег, уставленный группами темных деревьев. Восхитительная, сладко-успокоительная декорация! И вся эта прелесть, вся эта зримая немая гармония оглашается тихими, задушевными звуками скрипки. Три ночи сряду этот вольноотпущенный чудотворец безмездно возносит мою душу к творцу вечной [гармонии] пленительными звуками своей лубочной скрипицы. Он говорит, что на пароходе нельзя держать хороший инструмент, но и из этого нехорошего он извлекает волшебные звуки, в особенности в мазурках Шопена. Я никогда не наслушаюсь этих общеславянских, сердечно, глубоко унылых песень. Благодарю тебя, крепостной Паганини. Благодарю тебя, мой случайный, мой благородный. Из твоей бедной скрипки вылетают стоны поруганной крепостной души и сливаются в один протяжный, мрачный, глубокий стон миллионов крепостных душ. Скоро ли долетят эти пронзительные вопли до твоего свинцового уха, наш праведный, неумолимый, неублажимый боже?

Под влиянием скорбных вопиющих звуков этого бедного вольноотпущенника пароход в ночном погребальном покое мне представляется каким-то огромным, глухо ревущим чудовищем с раскрытой огромной пастью, готовою проглотить помещиков-инквизиторов. Великий Фультон! И великий Ватт! Ваше молодое, не по дням, а по часам растущее дитя в скором времени пожрет кнуты, престолы и короны, а дипломатами и помещиками только закусит, побалуется, как школьник леденцом. То, что начали во Франции энциклопедисты, то довершит на всей нашей планете ваше колоссальное гениальное дитя. Мое пророчество несомненно. Молю только многотерпеливого господа умалить малую часть своего бездушного терпения. Молю его коснуться

своим свинцовым ухом хоть одной полноты этого душу раздирающего вопля, вопля своих искренних, простосердечных молителей.

«Дневник», 27 серпня 1857 р.

Великий Торвальдсен начал свое блестящее артистическое поприще вырезыванием орнаментов и тритонов с рыбьими хвостами для тупоносых копенгагенских кораблей. Герой мой тоже, хотя и не так блестящее, но тем не менее артистическое поприще начал растиранием охры и мумии в жерновах и крашеньем полов, крыш и заборов. Безотрадное, безнадежное начинание. Да и много ли вас, счастливцев гениев-художников, которые [иначе?] начинали? Весьма и весьма немного. В Голландии, например, во время самого блестящего золотого ее периода Остаде, Бергем, Теньер и целая толпа знаменитых художников (кроме Рубенса и фан-Дейка) в лохмотьях начинали и кончали свое великое поприще. Несправедливо бы было указывать на одну только меркантильную Голландию. Разверните Вазари и там увидите то же самое, если не хуже. Я говорю потому хуже, что тогда даже политика наместников святого Петра требовала изящной декорации для ослепления толпы и затмения еретического учения Виклефа и Гуса, уже начинавшего воспитывать неустрашимого доминиканца Лютера. И тогда, говорю, когда Лев X и [Юлий] II спохватились и сыпали золото встречному и поперечному маляру и каменщику, и в то золотое время умирали великие художники с голоду, как, например, Корреджио и Цампиери. И так случалося (к несчастию, весьма нередко) всегда и везде, куда только проникало божественное животворящее искусство!

И в наш девятнадцатый просвещенный век, век филантропии и всего клонящего[ся] к пользе человечества, при всех своих средствах отстранить и укрыть жертвы

«Карающей богине обреченной».

За что же, вопрос, этим олицетворенным ангелам, этим пред-

ставителям живой добродетели на земле, выпадает почти всегда такая печальная, такая горькая доля? Вероятно, за то, что они ангелы во плоти.

Повість «Художник».

Блажен! стократ блажен тот человек и тот художник, чью так несправедливо называемую прозаическую жизнь осенила прекрасная муза гармонии.

Повість «Художник».

Увечері влаштували на Дніпрі рибну ловлю. Вона вийшла не зовсім вдалою, зате тиха українська ніч з міріадами зірок на чистому небі, немовби навмисне, в усій чарівній своїй величі привітала так давно знайомого їй поета. Дивлячись на рідні йому картини природи, поет сказав: «Яке хороше буття поета, якби він міг бути тільки поетом і не громадянином».

Із спогадів А. Козачковського.

Ми бачили також, що багато найбагатших панів у Галичині — чисті русини; це засвідчено самим львівським «Словом». Якщо воно хоче бути представником русинського народу, нехай воно спитає в русинів, чи менше, ніж польські пани, брали повинностей ці русинські пани, чи більше, ніж польські пани, вони зробили поступок русинському народові,— коротко кажучи, чи ж краще було русинському селянинові в русинського пана, ніж у польського? Про це свідчила нам людина, яка не дуже любила лестити полякам, людина, ім'я якої дороге кожному малоросові,— покійний Шевченко. (А втім, львівське «Слово», мабуть, не визнає Шевченка своєю людиною: він же не русин і в львівському «Слові» напевно не писав би). Він свідчив нам, що пани з малоросів значно поступаються перед панами з поляків справедливістю і людяністю в ставленні до селян. Цей відгук відібрав у нас можливість дивитись на відношення поляків до малоросів тими очима, якими дивиться львівське «Слово». Він до кінця роз'яснив нам ту істину, яку давно ми допускали самі. Ось вона.

В землях, населених малоросійським плем'ям, нещирість відносин між малоросами і поляками грунтувалась не на різниці національностей чи віросповідань; це просто була нещирість станових відносин між селянами і поміщиками. Більшість поміщиків там — поляки, тому недовіра простолюдинів до поляків — просто недовіра до поміщиків. Коли малороси говорять про панів, вони тільки забувають додавати, що в числі панів є й малороси, тому що цих панів малоросів значно менше, ніж поляків. Але до цих панів їх ставлення таке ж саме, як і до польської більшості панів. Різниця національностей не вносить тут ніякої різниці. Про почуття й поступки польських панів щодо селян різних племен треба сказати те ж саме, що й про почуття малоросійських селян до панів різних племен: різниця національностей і тут не робить ніякої різниці у відносинах. Від польського селянина польський пан вимагав нітрохи не менше, ніж від малоросійського селянина; в жодному з полегшень, які він зробив чи згоджується зробити польському селянинові, він не думає відмовити малоруському селянинові. Тут справа в грошах, в станових привілеях, а зовсім не в національності чи віросповіданні. Малоросійський пан і польський пан стоять по один бік, мають ті ж самі інтереси; малоросійський селянин і польський селянин мають зовсім однакову долю; якщо була вона погана колись, вона була для обох однаково погана: на скільки стає чи стане вона кращою для одного з них, рівно на стільки ж і для другого.

Нічого цього не розуміє львівське «Слово». Йому не те неприємно, що селянам було тяжко; йому неприємно лише те, що більшість панів не говорила малоросійською мовою. Воно не розуміє, що малоросійському селянинові не було б і на волосину легше, коли б усі пани в Малоросії були малороси,— навпаки, малоросу було б важче від цього, як свідчив нам Шевченко. Ми знаємо, що дуже багато хто з освічених малоросів, крім поміщиків-малоросів, не захотять визнати цієї думки за істину; вона суперечить національному забобонові, тому багатьма буде відкинена, принаймні спочатку. Але ніякі голослівні заперечення не схитнуть нашої думки, що спирається на такий авторитет, як Шевченко. Не спростовувати наші слова ми радимо друзям малоруського народу, а трохи замислитись над ними і перевірити їх

фактами. Факти підтвердять їх, ми в цьому впевнені, тому що Шевченко надзвичайно добре знав побут малоросійського народу. Спираючись на цей непохитний авторитет, ми твердо говоримо, що ті, хто хотів би сказати протилежне, осліплені забобоном і що малоросійський народ нічого, крім шкоди, не може чекати собі від них.

Із статті «Національна безтактність».
(Спогади про Шевченка, К., 1982)

ПРО НАРОДНУ ТВОРЧІСТЬ

...Недавно кто-то печатно сравнивал наши, т. е. малороссийские, исторические думы с рапсодиями хиосского слепца, праотца эпической поэзии. А я смеялся такому высокомерному сравнению, а теперь, как разобрал да разжевал, так и чувствую, что сравнитель прав, и, с своей стороны, я готов даже увеличить его сравнения [35]. Я читал, разумеется, в переводе Гнедича, и вычитал, что у Гомера ничего нет похожего на наши исторические думы-эпопеи, как, например, дума «Иван Коновченко», «Савва Чалый», «Алексей, попович пирятинский», или «Побег трех братьев из Азова», или «Самойло Кишка», или, или,— да их и не перечтешь. И все они так возвышенно-просты и прекрасны, что если бы воскрес слепец хиосский да прослушал хоть одну из них от такого же, как и сам он, слепца, кобзаря или лирника, то разбил бы вдребезги свое лукошко, называемое лирой, и поступил бы в михоношик самому бедному нашему лирнику, назвавши себя публично старым дурнем. Увы! теперь я себя так назвать должен. Во-первых, за то, что хотел подражать, а во-вторых, за то, что не знал, кому подражать. А где причина этой несамознательности, этой безнравственной несамознательности? Известно где, в школе. В школе нас всему, совершенно всему научат, кроме понимания своего милого родного слова. О школа, школа! как бы тебя скорее перешколить.

Повість «Прогулка с удовольствием
и не без морали».

...В густой и тихой октаве бури мне послышалась грустно-заунывная мелодия нашей народной думы, «Думы об Алексее, пирятинском поповиче». Мелодия сделалась слышнее, слова внятнее, и так, наконец, внятны, что я мог вторить поющему и голосом, и словами. И я вторил следующие стихи:

На морі синьому, на камені білому
Ясний сокіл квилить-проквиляє,
На синєє море пильно поглядає,
З моря добичі вижидає, виглядає.

Мелодия, которой я начал вторить, переходит в речитатив и медленно стихает, как безнадежные стоны одиноко умирающего страдальца; наконец, и речитатив умолк. А из-за огромной белой скалы на прибрежный влажный песок выходит Трохим и ведет за собою высокого согбенного, с белою, как снег, бородою, слепого старца в синем кафтане и в черной высокой бараньей шапке. В правой руке у старика длинный посох, а левой рукой придерживает он что-то похожее на ящик, покрытое полою длинного кафтана. Это непременно л и р н ы к либо к о б з а р ь. «Да где же мог встретить Трохим в такие дни божьего человека?— так спрашивал я сам себя.— Знает, лукавец, что мне нужно, выкопал-таки, несмотря на страстную пятницу». Когда я стал пристальнее всматриваться, то и увидел, что это был не л и р н ы к и не к о б з а р ь, а шотландский королевский нищий, так живо описанный Вальтер Скоттом в его «Антикварии». «Каким же чудом,— опять я спрашиваю сам себя,— принесло из Шотландии в Будища королевского нищего, да и зачем? Разве в плен попался как-нибудь под Севастополем? Ведь англичане народ оригинальный, они и на войне не чуждаются домашнего комфорта» Я, однако ж, ошибался,— это был настоящий л и р н ы к. Он сел у самого дормеза, положил лиру на колени и начал строить свою лиру...

Повість «Прогулка с удовольствием и не без морали».

А я й досі співаю, та, може, й довго ще співатиму, згадуючи дочку твою невеличку:

Тече річка
Невеличка
З вишневого саду.
Кличе козак
Дівчиноньку
Собі на пораду.

З листа до Я. Г. Кухаренка,
1, 10, 16 квітня 1854 р.

Прислав мені із Пітера курінний Панько Куліш книгу своєї роботи, названу «Записки о Южной Руси», писану нашим язиком. Не знаю, чи дійшла до Чорноморії ся дуже розумна і щира книга. Якщо не дійшла, то випиши, не будеш каяться. Такої доброї книги по нашому язику ще не було дрюковано. Тут живо вилитий і кобзар, і гетьман, і запорожець, і гайдамаки, і вся старожитна наша Україна як на лодоні показана. Куліш тут свого нічого не додав, а тільки записав те, що чув од сліпих кобзарів, а тим самим і книга його вийшла книга добра, щира і розумна. Послав би тобі, друже мій єдиний, свій екземпляр, але я ще сам добре не начитався, мене, спасибі, люде добрі книгами не забувають. Нема, нема та й пришле хто-небудь, а журнала вже десятий рік і в очі ні одного не бачив і не знаю, що там і діється, в тій новій, чи современній, літературі. Сам не написав нічого, бо мені було заказано писать. Але тепер уже і бог святий знає, чи й напишу що-небудь путнє. Я ще не дуже зостарівся, та знівечився, друже мій єдиний. А може, дасть господь милосердний, ще одпочину та на старість попробую писать прозу. О віршах уже нічого й думать.

З листа до Я. Г. Кухаренка,
22 квітня 1857 р.

...Спасибі йому, тому Николаю М., а Куліша як побачиш, то поцілуй його за мене і скажи йому, що такої книги, як «Записки о Южной Руси», я ще зроду не читав. Та й не було ще такого добра в руській літературі. Спасибі йому, він мене неначе на крилах переніс в нашу Україну і посадив меж старими сліпими товаришами-кобзарями. Живо й просто вилита стареча

мова. А може. воно тим і живо що просто. І як не буде він продолжать своїх «Записок», то його бог святий покарає. Так і скажи йому, друже мій, як його побачиш.

З листа до А. М. Маркевича,
22 квітня 1857 р.

Як побачиш Куліша, поцілуй його за книги, що він мені подарував, а особливо за «Записки о Южной Руси». Такої розумної книги, такого чистого нашого слова я ще не читав. Може, він і розсердиться на мене за те, що я його алмазний подарок «Записки о Южной Руси» послав на Чорноморію Кухаренкові. Так що ж! Скажи, що не втерпів. І як він, крий його мати господня! не видасть второго тома, то не тільки я, ти, всі земляки наші і вся славянщина проклене його і назове брехуном. Так і скажи йому.

З листа до М. М. Лазаревського,
22 квітня 1857 р.

Спасибо еще Кулишу, что догадался прислать книг, а то я не знал бы, что с собою делать. В особенности благодарен я ему за «Записки о Южной Руси». Я эту книгу скоро наизусть буду читать. Она мне так живо, так волшебно живо напомнила мою прекрасную бедную Украину, что я как будто с живыми беседую с ее слипыми лирныками и кобзарями. Прекраснейший, благороднейший труд. Бриллиант в современной исторической литературе.

«Дневник», 17 червня 1857 р.

...Рядовой Скобелев, несмотря на свое призвание, был мой земляк, родом Херсонской губернии. И в особенности мне памятен по малороссийским песням, которые он пел своим молодым мягким тенором удивительно просто и прекрасно. С особенным же выражением пел он песню:

Тече річка невеличка
З вишневого саду.

Я забывал, что я в казармах слушаю эту очаровательную песню. Она меня переносила на берега Днепра, на волю, на мою милую родину. И я никогда не забуду этого смуглого полунагого бедняка, штопающего свою рубаху и уносившего меня своим безыскусственным пением так далеко из душной казармы.

«Дневник», 8 липня 1857 р.

Ой ізійди, зійди ти, зіронько та вечірняя...

Эта меланхолическая песня напомнила мне тот вечер, когда я и молодая жена Кулиша пели в два голоса эту очаровательную песню. Это было на другой день после их свадьбы, в роковом 1847 году [36]. Увижу ли я эту прекрасную блондинку? Запою ли я с нею эту задушевную песню?

«Дневник», 11 липня 1857 р.

...Как начался приятно, так и кончился этот второй для меня день приятно. Вечер был тихий, прекрасный. Для моциону я обошел два раза укрепление. Начал было и третий обход, только у второй батареи остановил меня уральский козак своею старинной песней про Игнашу Степанова сына Булавина. Первый стих песни мне чрезвычайно нравится:

Возмутился наш батюшка,
Славный тихий Дон,
От верховьица
Вплоть до устьица.

Эта песня, собственно, донская, но она усвоена и уральцами как братьями по происхождению. Я немало удивился, услышав в первый раз здесь эту песню, потому что приходящие сюда на службу уральцы большею частию народ бывалы[й] в Москве и в Петербурге и поют все модные нежные романсы, захваченные ими в салонах на К о з и х е и в Мещанских и Подьяческих улицах. Так я немало удивился, услыхав этого отступника от закона моды.

С удовольствием слушал я незримого певца, пока он замолчал и, вероятно, заснул, чему и я благоразумно последовал.

«Дневник», 12 липня 1857 р.

...Поэзия Падуры мне известна и переизвестна, а я заплатил за нее пять злотых, так, из одной прихоти, как говорится, чтобы себя потешить; а между тем, когда увидел каракули на полях, начал читать, как бы никогда не читанную книгу.

Над песней под названием «Запорожская песня» было весьма четко написано: «Скальковский врет». Что бы значила эта весьма нецеремонная заметка? Я прочитал песню. Песня начинается так: «Гей, козаче, в имя бога». Какое же тут отношение к ученому автору «Истории нового коша»? Не понимаю. Ба! вспомнил. Эту самую песенку ученый исследователь запорожского житья-бытья вкладывает в уста запорожским лыцарям. Честь и слава ученому мужу! Как он глубоко изучил изображаемый им предмет. Удивительно! А может быть, он хотел просто подсмеяться над нашим братом-хохлом, и больше ничего,— бог его знает, только эта волыно-польская песня столько же похожа на песню днепровских лыцарей, сколько похож я на китайского богдыхана [37].

Повість «Прогулка с удовольствием и не без морали».

Что же говорят пытливому потомку эти частые темные могилы на берегах Днепра и грандиозные руины дворцов и замков на берегах Днестра? Они говорят о рабстве и свободе. Бедная, малосильная Волынь и Подолия, она охраняла своих распинателей в неприступных замках и роскошных палатах. А моя прекрасная, могучая, вольнолюбивая Украйна туго начиняла своим вольным и вражьим трупом неисчислимые огромные курганы. Она своей славы на п о т а л у не давала, ворога-деспота под ноги топтала и свободная, нерастленная умирала. Вот что значит могилы и руины. Не напрасно грустны и унылы ваши песни, задумчивые земляки мои. Их сложила свобода, а пела тяжкая одинокая неволя.

Повість «Прогулка с удовольствием и не без морали».

...Я побрел тихонько на огород, нарушив глубокую тишину очаровательной ночи песнею:

Та нема в світі гірш нікому,
Як сіромі молодому.

Не доходя с полверсты до огорода (это уже было в первом часу ночи), меня встретил Андрий Обеременко вопросом: «Де це вас бог носыть до такои добы?» — У гостях, кажу, був — «Та я бачу, що в гостях, бо добри люды, тилько йдучи з гостей, спивають». Я, как будто не слышу его слов, запел:

Іде багач, іде дукач,
П'ян шатається,
Над бідною голотою
Насміхається.

— Та годи вже вам,— перебивает меня ласково Андрий,— идить лучче та покладиться спать. А я продолжаю:

Один веде за чуприну,
Другий з тила б'є,—
Не йди туди, вражий сину,
Де голота п'є.

«Дневник», 28 липня 1857 р.

Но что всего интереснее было для меня в этой Публичной библиотеке — это «Русский вестник», журнал, уже несколько лет издаваемый, а я его сегодня в первый раз вижу. В какой же я дикой пустыне прозябал до сих пор.

Первая книжка «Русского вестника» за 1856 год попалась мне в руки, оглавление мне понравилось. Там были выставлены имена Гоголя, Соловьева, Аксакова, имена, хорошо известные в нашей литературе. Я развертываю книгу, и мне попалась литературная летопись. Читаю, и что же я читаю? Наша славная-преславная Савор-Могила раскопана [38]. Нашли в ней какие-то золотые и другие мелочи, не говорящие даже, действительно ли это была могила одного из скифских царей.

Я люблю археологию. Я уважаю людей, посвятивших себя этой таинственной матери истории. Я вполне сознаю пользу этих раскапываний. Но лучше бы не раскапывали нашей славной

Савор-Могилы. Странная и даже глупая привязанность к безмолвным, ничего не говорящим курганам. Во весь день и вечер я все пел:

У степу могила
З вітром говорила.
Повій, вітре буйнесенький,
Щоб я не чорніла.

«Дневник», 13 серпня 1857 р.

Проездом из Петербурга в Вятку на службу посетил меня сегодня Яков Лазаревский. Он недавно из Малороссии. Рассказал о многих свежих гадостях в моем родном краю, в том числе и о грустном Екатеринославском восстании 1856 года, и про своего соседа и родственника Н. Д. Белозерского. Этот филантроп-помещик так оголил сво[их] крестьян, что они сложили про него песню, которая кончается так:

А в нашого Білозера
Сивая кобила,
Бодай же його побила
Лихая година.
А в нашого Білозера
Червоная хустка,
Ой не одна в селі хата
Осталася пустка.

Наивное, невинное мщение!

«Дневник», 22 січня 1858 р.

...М[ихайло] С[еменович] [Щепкин] ухаживает за мною, как за капризным больным ребенком. Добрейшее создание! Сегодня вечером пригласил он для меня какую-то г. Грекову, мою полуземлячку, с тетрадью малороссийских песень. Прекрасный, свежий, сильный голос, но наши песни ей не дались, особенно женские. Отрывисто, резко, национальной экспрессии она не уловила. Скоро ли я услышу тебя, моя родная задушевная песня?

«Дневник», 15 березня 1858 р.

Не было другой такой ночи в моей жизни, да, верно, и не будет. Долго беседовали мы с ним о разных предметах и случайно коснулись моей слабой струны, народных наших песень. Ни один профессор словесности в мире не прочитывал [так] своей лекции о значении, влиянии и достоинстве народных песень. И с какой глубокой любовью изучил он слова и мотивы наших прекрасных задушевных песень.

Повість «Близнецы».

...Я уже другие сутки глаз не смыкаю. Но Морфей, по обыкновению, изменил мне, и я лежал себе под вербою и рассеянно слушал болтовню огородников, недалеко от [меня] расположившихся на травке. Между ними был уральский казак, он-то и владел разговором или болтовнею. После разных случаев, случившихся с рассказчиком в разных походах, свел он речь на колдунов, мертвецов и, наконец, на самоубийц. Он рассказал историю о каком-то самоубийце, которая меня совершенно не интересовала, но меня заинтересовало религиозное поверье уральских казаков о душе самоубийцы, которое он при этом случае рассказал. Самоубийцу хоронят без всяких церковных обрядов и не на общем кладбище, а выносят далеко в поле и закапывают, как падаль. В дни поминовения усопших родственники несчастного, или просто добрые люди, выносят и посыпают его могилку хлебным зерном — житом, пшеницею, ячменем и прочая для того, чтобы птицы клевали это зерно и молили бога об отпущении грехов несчастному. Какое поэтически христианское поверье.

За моей памяти в Малороссии на могилах самоубийц совершался обряд не менее поэтический и истинно христианский, который наши высшие, просвещенные пастыри, как обряд языческий, повелели уничтожить.

В Малороссии самоубийц хоронили также в поле, но непременно на перекрестной дороге. В продолжение года идущий и едущий мимо несчастного покойника должен был что-нибудь бросить на его могилу. Хоть рукав рубашки оторвать и бросить, если не случилось чего другого. По истечении года, в день его смерти, а более в зеленую субботу (накануне тройцына дня), сжигают

накопившийся хлам как очистительную жертву, служат панихиду и ставят крест на могиле несчастного.

...Туркменцы и киргизы святым своим (аулье) не ставят, подобно батырям, великолепных абу (гробниц), на труп святого наваливают безобразную кучу камней, набросают верблюжьих, лошадиных и бараньих костей. Остатки жертвоприношений. Ставят высокий деревянный шест, иногда увенчанный копьем, увивают этот шест разноцветными тряпками, и на том оканчиваются замогильные почести святому. Грешнику же, по мере оставленного им богатства, ставят более или менее великолепный памятник. И против памятника, на двух небольших изукрашенных столбиках, ставят плошки, в одной по ночам ближние родственники жгут бараний жир, а в другую плошку днем наливают воду для птичек, чтобы птичка, напившись воды, помолилась богу о душе грешного и любимого покойника. Безмолвная поэтическая молитва дикаря, в чистоте и возвышенности которой наши просвещенные архипастыри, вероятно б, усомнились и запретили бы как языческое богохуление.

«Дневник», 15 липня 1857 р.

Вы пишете мне, чтобы я вам писал о моем житье-бытье. Вот вам один эпизод, и, заметьте,— отраднейший. В 1850 г., когда меня препровождали из Орской крепости в Новопетровское укрепление, это было в октябре месяце, в Гурьеве-городке я на улице поднял свежую вербовую палку и привез ее в укрепление и на гарнизонном огороде воткнул ее в землю, да и забыл про нее; весною уже огородник напомнил мне, сказавши, что моя палка растет. Она действительно ростки пустила, я ну ее поливать, а она — расти, и в настоящее время она будет вершков шесть толщины в диаметре и, по крайней мере, сажени три вышины, молодая и роскошная; правда, я на нее и воды немало вылил, зато теперь, в свободное время и с позволения фельдфебеля, жуирую себе в ее густой тени. Нынешнее лето думаю нарисовать ее, разумеется, втихомолку. Она уже так толста и высока, что под карандашом Калама мог бы выйти из нее прекраснейший этюд. Вот вам один-единственный отрадный эпизод из моей монотонной, безотрадной жизни.

Верба моя часто напоминает мне легенду о раскаявшемся разбойнике. В дремучем лесу спасался праведный отшельник, и в том же дремучем лесу свирепствовал кровожадный разбойник. Однажды приходит он с своей огромной дубиной, окованной железом, к отшельнику и просит у него исповеди, а не то, говорит, убью, если не исповедуешь меня. Делать нечего, смерть не свой брат, праведник струсил и принялся, с божьею помощью, исповедывать кровожадного злодея. Но грехи его были так велики и ужасны, что он не мог сейчас же наложить на него эпитемию и просил у грешника сроку три дня для размышления и молитвы. Разбойник ушел в лес и через три дня возвратился. Ну что, говорит, старче божий, придумал ли ты что-нибудь хорошее? Придумал, отвечал праведник, и вывел его из лесу в поле на высокую гору, вбил, как кол, страшную дубину в землю и велел грешнику носить ртом воду из глубокого оврага и поливать свою ужасную палицу, и тогда, говорит, отпустятся тебе грехи твои, когда из этого смертоносного орудия вырастет дерево и плод принесет. Сказавши это, праведник ушел в свою келью спасаться, а грешник принялся за работу. Прошло несколько лет, схимник забыл уже про своего духовного сына. Однажды он в хорошую погоду вышел из лесу в поле погулять; гуляет в поле и в раздумьи подошел к горе; вдруг он почувствовал чрезвычайно приятный запах, похожий на дулю. Праведник соблазнился этим запахом и пошел отыскивать фруктовое дерево. Долго ходил он около горы, а запах делался все сильнее и сильнее; вот он взошел на гору — и что же представляется его изумленному взору?— великолепнейшее грушевое дерево, покрытое зрелыми плодами, а под деревом в тени отдыхает старец с длинною, до самых пят, бородою, как у св. Онуфрия. Схимник узнал в ветхом старце своего духовного сына и смиренно подошел к нему за благословением, потому что он уже был праведник больше самого схимника.

Верба моя также выросла и укрывает меня в знойный день своею густою тенью, а отпущения грехов моих нет как нет! Но тот был разбойник, а я, увы, сочинитель.

З листа до М. И. Осипова,
20 травня 1856 р.

Розгулялася степова метелиця, — не та, що, обсипаючи снігом зверху, заліплює очі, але не дуже замітає дорогу, а найстрашніша, низова, яка, зриваючи сніг з землі, хурделить ним у повітрі і з вищанням і якимось виттям носиться над широким степом. За кілька хвилин ми вже не бачили вогнів панського дому. Коні спершу бігли бадьоро, але незабаром кучер сказав, що ми збилися з дороги, і, коли ми надумали повернути назад, ніхто не знав, куди їхати. Мороз міцнішав, вітер мінявся безперервно. Дами трохи злякалися, тим паче, що в цей час у степу звичайно никають вовчі зграї, а кілька днів тому, як навмисне, ми цілий вечір розповідали про подібні пригоди. Нічого було робити; вирішили віддатися на волю божу з надією, що приб'ємося куди-небудь, якщо не візьмемо праворуч від поштової київської дороги.

Дами підбадьорились було від думки, що, одягнені тепло, ми не замерзнемо, що з півночі вовки не так уже никають, і потроху почалися розмови. Т[арас] Гр[игорович] заспівав «Ой не шуми, луже!», ми стали йому вторувати... Аж тут знялася страшенна хуртовина, коні стали, пісня наша замовкла, і завивання вітру здалося нам виттям голодних вовків. Кибитка В. О. ледве не наїхала на нас. Коні ані з місця. Ми врізались у замет, які звичайно утворюються під час хурделиці по низинах. Спільними зусиллями витягли ми гринджоли й знову рушили ступóю.

— А що, Тарасе?— спитав я, сідаючи, весь у снігу, на своє місце.

А він у відповідь заспівав строфу з запорозької пісні:

Ой котрі поспішали —
Ті у Січі зимували,
А котрі зоставали,
У степу пропадали.

Спутниці наші почали впадати у розпач, і багато зусиль довелося докласти Шевченкові, щоб заспокоїти їх. Він почав імпровізувати «Завірюху» і склав кілька строф, які, одначе, розвіялися слідом за поривами бурі, тому що потім ні він, ні ми не могли їх пригадати. Здається, в мене збереглися окремі вірші, але не наводжу їх з боязні, щоб не приплутати який-небудь ря-

док власного витвору. Знаю лише: один куплет виражав думку, що козакам і вмирати було б добре в товаристві таких милих супутниць.

Із спогадів О. С. Чужбинського.

...Шевченко прочитав нам напам'ять свою поему «Кавказ», «Сон» та ін., проспівав кілька улюблених своїх пісень: незмінну «Зіроньку», «Тяжко-важко в світі жити»; але з особливим почуттям була виконана ним пісня:

Забіліли сніги,
Заболіло тіло
Ще й голівонька,
Ніхто не заплаче
По білому тілу
По бурлацькому...

та ін.

Ми всі співали. Левицький мав чудовий приємний тенор і співав з великим почуттям. Були хвилини, коли сльози самі котилися з очей, а гість наш просто ридав...

Із спогадів Ф. М. Лазаревського.

І Т[арас] Г[ригорович], розшукавши відро, пішов садом. Незабаром до мене долинув гучний його голос, що наспівував улюблену тоді ним пісню:

Та нема в світі гірш нікому,
Як сироті молодому.

Із спогадів О. С. Чужбинського.

ПРО ЛІТЕРАТУРУ, ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО, АРХІТЕКТУРУ, МУЗИКУ, ТЕАТР

...Не цурайтеся ж, любіть мене так, як я вас люблю, не бачивши вас зроду. Вас не бачив, а вашу душу, ваше серце так бачу, як, може, ніхто на всім світі. Ваша «Маруся» так мені вас розказала, що я вас навиліт знаю.

З листа до Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, 19 лютого 1841 р.

Раз как-то приезжаю... с книжкою «Украинского вестника», в которой были напечатаны Гулаком-Артемовским две оды Горация (гениальная пародия!), и, прочитавши оды «До Пархома», мы от чистого сердца смеялися...

Повість «Близнецы».

...Якщо найдете в Одесі Шекспіра, перевод Кетчера, або «Одиссею», перевод Жуковського, то пришліть ради розп'ятого за нас, бо, єй-богу, з нудьги одурію...

З листа до А. І. Лизогуба, 11 грудня 1847 р.

...Пришліть ради поезії святої Лермонтова хоч один том, велику-превелику радість пришлете з ним вашому удячному і безталанному землякові.

З листа до М. М. Лазаревського, 20 грудня 1847 р.

...Чи не найдете в Одесі сочинений Лермонтова и Кольцова, пришліть поезії святої ради.

З листа до А. І. Лизогуба, 1 лютого 1848 р.

Його (Шевченка) поняття і почуття не були ніколи, навіть у найтяжчі хвилини життя, осквернені вузькою, грубою неприязню до великоруської народності. Найменшої тіні чогось подібного не помічаємо в його поетичних творах. І це, між іншим, є під-

твердженням величі його таланту... Поет справді народний, він, природно, повинен був виражати те, що, будучи надбанням малоруського елементу, мало в той же час і загальноросійське значення. Через те поезія Шевченка зрозуміла і рідна великоросам.

Тарас Григорович любив російську мову, сам, як виявляється, писав на ній і хотів друкувати написане, але не наважувався на це із скромності.

Із спогадів М. І. Костомарова.

Вы прочитали тогда небольшое стихотворение Щербины — «Купанье». До сих пор не могу забыть того сладкого, чудного впечатления, какое произвело на меня это прекрасное произведение. Прошу вас, будьте так добры, поклонитесь от меня Щербине как истинному поэту, в наше время явлению редкому. А если увидите Островского, то и ему нижайший поклон за «Свои люди», а «Бедной невесты» еще не читал.

З листа до А. П. Головачова,
15 листопада 1852 р.

Если в Защите у Дмитриева найдешь хорошие эстампы новой французской школы, как-то Делакруа, Деларош, Ораса Верньe и других, то хорошо скопировать их посредством фотографии, и держи эти копии у себя, смотри, любуйся ими каждый день и каждый час; это так может научить и образовать вкус, как никакая многоумная и многоглагольная эстетика и философия. Великий Брюллов говаривал бывало: «не копируй, а всматривайся», и я совершенно верю бессмертному Брюллову.

З листа до Бр. Залеського,
вересень — листопад 1853 р.

...У Харків до Метлинського, може, інколи пишеш, то кланяйся йому і скажи, що я ще на лихо мені живий і здоровий, блукаю, мов, по степах киргизьких та іноді і його згадую за його «Думки та ще дещо».

З листа до Я. Г. Кухаренка,
1, 10, 16 квітня, 1854 р.

Письмо твое к Сигизмунду [Сераковскому], вероятно, не застало уже Карла [Герна] в Оренбурге, потому что и до сей поры не имею от него никакого известия. У П[лещеева] действительно не оказалось германских книг, не оказалось даже денег, чтобы купить их: это естественно, человек перед походом. А ты до глубины обрадовал мое сердце обещанием прислать К е р н е р а и особенно Б о г д а н а З а л е с с к о г о. Благодарю тебя, друже мой милостивый! Благодарю я тебя и за прекрасные песни С о в ы: мне особенно понравилось из них «Два слова» и «Экспромт»: если ты с ним в переписке, то в каждом твоем [письме] целуй его за меня всею полнотою моего сердца...

Вот еще что: если ты не запасся К а л а м о м, то советовал бы тебе выписать его через Аркадия [Венгржиновского], хоть несколько эпизодов: это было [бы] для тебя весьма полезно. Я из Одессы не имею совершенно никаких сведений, а сам не пишу туда потому, что не имею адреса...

Прощай, друже мой верный! да благословит господь все дела твои и все намерения твои! Не забудь выписать Оссиана, он, кажется, есть в французском переводе. Ты теперь его с наслаждением прочитаешь. Декорация у тебя для Оссиана превосходная.

З листа до Бр. Залеського,
6 червня 1854 р.

...Почти вместе с твоим письмом прибыла к нам и экспедиция Бера, а в этой экспедиции (как я тебе и прошлый год писал) находится и твой знакомый Н. Данилевский (который помнит и кланяется тебе), а такое явление, как Д[анилевский], в нашей пустыне может скружить и не мою голову. В продолжение его пребывания здесь я почти с ним не разлучался. Он своим присутствием оживил во мне, одиноком, давно прожитые прекрасные дни. Теперь, я думаю, ты простишь меня за молчание. Вообрази меня несколько дней сряду счастливым, и ты, как мой самый искренний друг, простишь меня и в сердце порадуешься моей мимолетной радости. Д[анилевский] уехал теперь на короткое время в устье Эмбы, и я, пользуясь его отсутствием, пишу панегирик прекрасному уму и сердцу Н. Д[анилевского], а впрочем, все, что мне бы хотелось написать тебе об нем, то это не

уместилось бы и на двух дестях бумаги, а не то, что на одном листе, а потому и ограничусь, сказав тебе, что он во всех отношениях прекрасный человек; жаль только, что он ученый, а то был бы настоящий поэт.

...Переводы Совы так прекрасны, как и его оригинальная поэзия, и я не из скромности авторской, а говорю, как понимаю вещь. «Катерина» моя не так хороша, а главное, не так цела, чтобы ее переводить, и переводить Сове, а впрочем, он, может быть, это лучше меня знает. «Два слова»— эта идея так возвышенно прекрасна и так просто высказана у Совы, что П[лещеева] перевод хотя и передает идею верно, но хотелось бы изящнее стиха, хотелось бы, чтобы стих легче и глубже ложился в сердце, как это делается у Совы.

Ты мне обещаешь еще том Б[огдана] Z[aleskiego] [Богдана Залесского]; благодарю тебя, друже мой добрый! Что же я тебе пошлю? чем я с тобою поделюся?

Я здесь, по милости Н[икольского], читаю постоянно Новины русской литературы и прочитал биографию Гоголя [39], которую ты мне рекомендуешь. Она заинтересовала меня, как и тебя, письмами как документами, но как биография она не полна.

Ты мне в первый раз говоришь о Гороновиче довольно ясно, и я рад, что ты его наконец увидел с настоящего пункта. Как живописца я его не знаю, а как человек он дрянь, это я знаю; но бог с ним.

З листа до Бр. Залеського,
9 жовтня 1854 р.

А между прочим, скажи ты мне ради всех святых, откуда ты взял эти вялые, лишенные всякого аромата «Киевские ландыши?» [40] Бедные земляки мои думают, что на своем народном наречии они имеют полное право не только что писать всякую чепуху, но даже и печатать! Бедные! и больше ничего. Мне даже совестно и благодарить тебя за эту, во всех отношениях тощую, книжонку.

З листа до Бр. Залеського,
10 червня 1855 р.

Ты спрашиваешь меня, можно ли тебе взять кисть и палитру; на это мне отвечать тебе и советовать довольно трудно, потому что я давно не видал твоих рисунков и теперь я могу тебе сказать только, что говаривал когда-то ученикам своим старик Рустем, профессор рисования при бывшем Виленском университете: «Шесть лет рисуй и шесть месяцев малюй и будешь мастером». И я нахожу совет его основательным; вообще, нехорошо прежде времени приниматься за краски. Первое условие живописи — рисунок и круглота, второе — колорит. Не утвердившись в рисунке, браться за краски — это все равно, что отыскивать ночью дорогу.

Если можно достать в Оренбурге хороший пейзаж, масляными красками написанный, то попробуй его скопировать; но без хорошего оригинала я тебе советую кистей в руки не брать.

Ты мне пеняешь, почему я тебе не прислал «Трио» или «Христа»; эти вещи через почту посылать неудобно, а случаи здесь так редки, или, лучше сказать, их вовсе не бывает. Я начал еще лепить, в пандан Христу, Ивана Крестителя, на текст «Глас вопиющего в пустыне», и мне бы ужасно хотелося весной же переслать тебе хоть форму, но не предвижу никакой возможности...

А если увидишь Сову или будешь писать ему, то расцелуй его за меня, за его прекрасные, сердечные стихи. Мне грустно, что я ему ничего не могу прислать своего произведения. Он должен быть в высшей степени симпатический человек.

З листа до Бр. Залеського,
10 лютого 1855 р.

...Бывало, и я полюбуюсь Бельведерским торсом [41]; да не утерплю и сяду рисовать. Дивное, образцовое произведение древней скульптуры! Недаром слепой Микель-Анджело ощупью (им) восхищался... И странно. Некий господин Герсеванов в своих путевых впечатлениях так художнически верно оценивает педантическое произведение Микель-Анджело «Страшный суд», фрески божественного Рафаэля и многие другие знаменитые произведения скульптуры и живописи, а в торсе Бельведерском видит только кусок мрамора, ничего больше. Странно!

Повість «Художник».

«Сегодня, в десятом часу утра, свернули мы на вал картину распятия Христова и с натурщиками отправили в лютеранскую Петропавловскую церковь. Карл Павлович [Брюллов] поручил мне сопровождать ее до самой церкви. Через четверть часа он и сам приехал; при себе велел натянуть опять на раму и поставить на место. Так как она не была еще покрыта лаком, то издали и не показывала ничего, кроме темного матового пятна. После обеда пошли мы с Михайловым и покрыли ее лаком. Вскоре пришел и Карл Павлович; сначала сел он на передней скамейке; недолго просидевши, он перешел на самую последнюю. Тут и мы подошли к нему и тоже сели. Долго он сидел молча и только изредка проговаривал: «Вандал! Ни одного луча света на алтарь. И для чего им картины? Вот если бы! — сказал он, обращаясь к нам и показывая на арку, разделяющую церковь.— Если бы во всю величину этой арки написать картину «Распятие Христа», то это была бы картина, достойная богочеловека».

О, если бы хоть сотую, хоть тысячную долю мог я передать вам того, что я от него тогда слышал! Но вы сами знаете, как он говорит. Его слова невозможно положить на бумагу, они окаменеют. Он тут же сочинил эту колоссальную картину со всеми мельчайшими подробностями, написал и на место поставил. И какая картина! Николая Пуссена «Распятие» — просто суздальщина. А про Мартена и говорить нечего.

Долго он еще фантазировал, а я слушал его с благоговением...

Повість «Художник».

Карл Павлович чрезвычайно прилежно рабо[тае]т над копией с картины Доменикино «Иоанн Богослов». Копию эту заказала ему Академия художеств. Во время работы я читаю. У него порядочная своя библиотека, но совершенно без всякого порядка; несколько раз мы принимались дать ей какой-нибудь толк, но только все безуспешно. Впрочем, недостатка в чтении нет. Карл Павлович обещал Смирдину сделать рисунок для его «Сто литераторов», и он служит ему всею своей библиотекою. Я прочитал уже почти все романы Вальтер Скотта и теперь читаю «Историю крестовых походов» Мишо. Мне она нравится лучше всех романов, и Карл Павлович то же говорит. Я начертил эскиз, как Петр

Пустынник ведет толпу первых крестоносцев через один из германских городков, придерживаясь манеры и костюмов [Р е т ш а]. Показал Карлу Павловичу, и он мне строжайше запретил брать сюжеты из чего бы то ни было, кроме библии, древней греческой и римской истории. «Там,— сказал он,— вся простота и изящество. А в средней истории — безнравственность и уродство». И у меня теперь на квартире, кроме библии, ни одной книги нет. «Путешествие Анахарсиса» и «Историю Греции» Гилиса я читаю у Карла и для Карла Павловича, и он всегда слушает с одинаковым удовольствием.

О, если бы вы видели, с каким вниманием, с какой сердечною любовию кончает он свою копию! Я просто благоговею перед ним, да и нельзя иначе. Но что значит волшебное, магическое действие оригинала! Или это просто предубеждение, или время так очаровательно стушевало эти краски, или Доменикино... Но нет, это грешная мысль. Доменикино никогда не мог быть выше нашего божественного Карла Павловича. Мне иногда хочется, чтобы скорее унесли оригинал.

Как-то раз за ужином зашла речь о копиях, и он сказал, что ни в живописи, ни в скульптуре он не допускает истинной копии, т. е. воссоздания. А что в словесной поэзии он знает одну-единственную копию — это «Шильонский узник» Жуковского. И тут же прочитал его наизусть. Как он дивно стихи читает, ей-богу, лучше Брянского и Каратыгина.

Кстати, о Каратыгине. На днях случайно зашли мы в Михайловский театр. Давали «Тридцать лет, или Жизнь игрока»— пересоленная драма, как он выразился. Между вторым и третьим [актом?] он ушел за кулисы и одел Каратыгина для роли нищего. Публика бесновалась, сама не знала отчего! Что значит костюм для хорошего актера.

Повість «Художник».

...Над городом [Переяславом] из тумана выходила белая осьмиугольная башня, увенчанная готическим зеленым куполом с золотою главою. Это соборный храм прекрасной, грациозной, полурококо, полувизантийской архитектуры, воздвигнутый знаменитым анафемой Иваном Мазепою в 1690 году [42]. Другая же темная

деревянная башня с плоской осьмиугольной крышей полуотделяется от серенького фону. Это Успенская церковь, прославленная в 1654 году принятием присяги на верность московскому царю Алексею Михайловичу гетманом Зиновием Богданом Хмельницким со старшинами и с депутатами всех сословий народа украинского.

Повість «Близнецы».

...Глядя на этот невозмутимый мир природы, сладкие успокоительные грезы посетили мою треволненную душу:

Не для волнений, не для битв —
Мы рождены для вдохновений,
Для звуков сладких и молитв.

Стихи Пушкина не сходили у меня с языка, пока мы не подъехали к селу.

Повість «Прогулка с удовольствием и не без морали».

Город Козелец не отличается своею физиономиею от прочих своих собратий, поветовых малороссийских городов. В истории нашей он тоже не играет особенной роли, как, например, заднипрянские его товарищи, разве только что в 16[63] году здесь была собрана знаменитая Черная р а д а. Словом, городок ничем не примечательный; но проезжающий... непременно полюбуется величественным храмом грациозной архитектуры Растрелевской, воздвигнутым Наталией Разумихою, родоначальницей дома графов Разумовских.

Повість «Княгиня».

Минуло лето и осень, настала зима. Работы в Большом театре были окончены, театр открыт, и очаровательница Тальони начала свои волшебные операции. Молодежь из себя выходила, а старичье просто бесновалось. Одни только муровые матроны и отчаянные львицы упорно дулися и во время самых неистовых аплодисментов с презрением произносили: «Mauvais genre». А неприступные пуританки хором воскликнули: «Разврат!

разврат! Открытый публичный разврат!» И все эти ханжи и лицемерки не пропускали ни одного спектакля Тальони. И когда знаменитая артистка согласилась быть princesse Troubeckoy, они впервые оплакивали великую потерю и осуждали женщину за то, чего сами не могли сделать при всех косметических средствах.

...В заключение своего триумфа Тальони протанцевала качучу (в балете «Хитана»). В тот же вечер разлеталася качуча по всей нашей Пальмире. А на другой день она уже владычествовала в палатах аристократа и в скромном уголке коломенского чиновника. Везде качуча: и дома, и на улице, и за рабочим столом, и в трактире, и... за обедом, и за ужином — словом, всегда и везде качуча. Не говорю уже про вечера и вечеринки, где качуча сделалась необходимым делом. Это все ничего, красоте и юности все это к лицу. А то почтенные матери и даже отцы семейств — и те туда же. Это просто была болезнь с[в]. Витта в виде качучи.

Повість «Художник».

...К семи часам в классы приходит Штернберг, и мы идем или в театр, или, немного погулявши по набережной, возвращаемся домой, и я читаю что-нибудь вслух, а он работает, или я работаю, а он читает. Недавно мы прочитали «Вудсток» Вальтер Скотта. Меня чрезвычайно заинтересовала сцена, где Карл II Стюарт, скрывающийся под чужим именем в замке старого баронета Ли, открывается его дочери Юлии Ли, что он король Англии, и предлагает ей при дворе своем почетное место наложницы. Настоящая королевская благодарность за гостеприимство.

...Первый вечер читал я, а второй Штернберг, потом опять я, потом опять он, и так мы продолжали, пока кончили роман [«Никлас Никльби» Диккенса]. Это имело прекрасное влияние на Штернберга. После «Никласа Никльби» таким же порядком прочитали мы «Замок Кенильворт», потом «Пертскую красавицу» и еще несколько романов Вальтер Скотта. Часто просиживали мы за полночь...

Повість «Художник».

...За чаем Карл Павлович прочитал «Анджело» Пушкина и рассказал, как покойный Александр Сергеевич просил его написать с его жены портрет и как он бесцеремонно отказал ему, потому что жена его косая. Он предлагал Пушкину с самого его написать портрет, но Пушкин отплатил ему тем же. Вскоре после этого поэт умер и оставил нас без поэта. Кипренский изобразил его каким-то денди, а не поэтом.

Повість «Художник».

...Не знаю, участвует ли хоть один иностранец в этих работах, или К[арл] И[ванович][43] сдержал свое слово: он когда-то говорил покойному моему великому учителю, что он ни одного немца и близко к храму не допустит. Похвальный патриотизм, и тем более похвальный, что у нас свои есть и Прадье, и Делакруа, и Деларош, а о Жаке и Лядурнере и говорить нечего. Но у нас есть и шишка предпочтения немцев всему отечественному, например: старик Мельников так и умер в забвении, построивши единоверческую церковь во имя св. Николая в Грязной улице, а Сенат поручили выстроить какому-то инженеру Шуберту[44]; проект же Мельникова, великолепнейший проект, нашли неудобоисполнимым. Диво, да и только. Если случится вам быть в Киеве, обратите внимание,— что я говорю внимание?— взгляните на Институт благородных девиц[45]. Казармы, да еще казармы самые неуклюжие, а местность — самая восхитительная, и так бесчеловечно обезображена, и тоже инженером. Да и мало ли у нас на Руси подобных немецких безобразий, а мы уже, слава богу, не варвары готических времен.

З листа до М. И. Осипова,
20 травня 1856 р.

Ночевал на огороде, в комендантской беседке. Это моя теперешняя резиденция. Вскоре по пробитии вечерней зори пошел тихий дождик, и по этому случаю я ранее обыкновенного лег спать. Под тихий гармонический шум падающих на крышу беседки капель дождя я сладко задремал. И видел во сне покойника Карла Павловича Брюллова, и с ним вместе товарища своего Михайлова. Сначала в какой-то огромной галерее,

в которой, кроме какого-то эскиза Гвидо Рени, ничего не было и который Михайлов собирался копировать. Потом перешли мы в мастерскую, что в портике, вместе с Карлом Павловичем. Тут тоже ничего не было, кроме большого, во всю залу натянутого и загрунтованного полотна, как это делается для декораций, и к стене приклеенной грубо раскрашенной литографии Калама с подписью Рио-Джанейро. Потом Карл Павлович пригласил нас на Лукьяновский ростбиф, как это бывало во времена незабвенные. Но ударил гром, и я проснулся. Пошел проливной дождь. Затворив двери и окна беседки, я снова уснул. Во второй сеанс увидел я в Москве Михайла Семеновича Щепкина таким же свежим и бодрым, как видел я его в последний раз в 1845 году. Говорили о театре, о литературе. Я ему заметил, почему он не продолжает свои «Записки артиста», начало которых напечатано в первой книжке «Современника» за 1847 год. На что он мне сказал, что жизнь его протекла так тихо, счастливо, что не о чем и писать. Я хотел ему на это возразить что-то, но мы очутились в Новопетровском укреплении и встретились с П. А. Кулишом, собирающим какие-то тощие растения. Я как хозяин захлопотал об обеде и пошел искать полевой спаржи, которой здесь и в помине нет. Но новый удар грома разбудил меня, и я уже не мог заснуть.

С недавнего времени мне начали представляться во сне давно виденные мною милые сердцу предметы и лица. Это, вероятно, от того, что я об них теперь постоянно думаю. Ложась спать вчера, я думал об «Осаде Пскова» и о «Гензерихе» Брюллова. И видел во сне самого их великого творца. Довольно. Утро после ночной грозы тихое, свежее, редкое в здешней знойной пустыне утро. И я буду большой руки тетеря, если проведу его за своим журналом.

«Дневник», 4 липня 1857 р.

Две случайно сделанные мною вещи, так удачно, как редко удаются произведения глубоко обдуманные. Первая вещь — это сей журнал, который в эти томительные дни ожиданий сделался для меня необходим, как страждущему врач. Вторая вещь —

это медный чайник, который делается необходимым для моего журнала, как журнал для меня. Без чайника, или без чая, я как-то лениво, бывало, принимался за сие рукоделье. Теперь же, едва успею налить в стакан чай, как перо само просится в руку. Самовар — тот шипеньем своим возбуждает к деятельности, это понятно. Правда, я не имел случая испытать на себе это благодетельное влияние самовара. Но имел случай существенно убедиться в этом влиянии на других. А именно. Был у меня во время оно приятель в Малороссии, некто г. Афанасьев, или Чужбинский. В 1846 году судьба столкнула нас в «Цареграде», не в Оттоманской столице, а в единственном трактире в городе Чернигове. Меня судьба забросила туда по делам службы, а его по непреодолимой любви к рассеянности или, как он выражался, по влечению сердца. Я знал его как самого неистового и неистощимого стихотворца, но не знал скрытого механизма, которым приводилось в движение это неутомимое вдохновение. И тогда только, когда поселились мы, во избежание лишних расходов, во-первых, а во-вторых, чтобы, как товарищи по ремеслу, созерцать друг друга во все минуты дня и ночи, тогда только узнал я тайную пружину, двигающую это истинно неутомимое вдохновение. Пружина эта была шипящий самовар. Сначала я не мог взять в толк, почему мой товарищ по ремеслу не спросит, когда ему вздумается, стакан чая из буфета, как я это делаю, а непременно велит подать самовар. Но когда я рассмотрел приятеля поближе, то оказалось, что он, собственно, не самовар велел подавать, а велел подавать вдохновение, или пружину, приводящую в движение эту таинственную силу. Я прежде удивлялся, откуда, из какого источника вытекают у него такие громадные стихотворения, а оказалось, что ларчик просто отворялся.

Мы прожили с ним вместе весь великий пост, и не оказалось в городе не только барышни, дамы, даже старухи, которой бы он [не написал] в альбом не четырехстишие какое-нибудь (он мелочь презирал), а полную увесистую идиллию. Если же альбома не обреталось у какой-нибудь очаровательницы, как, например, у старушки Дороховой, вдовы известного генерала 1812 года, то он преподносил ей просто на шести и более листах самое сентиментальное послание.

Но это все ничего. Кто из нас без слабостей? А главное дело в том, что когда пришлося нам платить дань обладателю «Цареграда», то у товарища по ремеслу не оказалось наличной дани. И я должен был заплатить, не считая другие потребления, но собственно за локомотив, приводивший в движение вдохновение, 23 рубля серебром, которые, несмотря на дружеское честное слово, и до сих пор не получил. Вот почему я существенно узнал действие шипящего самовара на нравственные силы человека.

В моем положении естественно, что я постоянно нуждался в копейке. И я писал ему в Киев два раза о помянутых 23 рб., но он даже стихами не ответил. Я так и подумал, что, увы! Россия лишилась второго Тредьяковского. Но я ошибся. Прошлой зимой в фельетоне «Р[усского] инвалида» вижу на бесконечных столбцах бесконечное малороссийское стихотворение, по случаю, не помню, по какому именно случаю,— помню только, что отвратительная и подлая лесть русскому оружию. Ба, думаю себе, не мой ли это приятель так отличается. Смотрю, действительно он, А. Чужбинский. Так ты, мой милый, жив и здоров, да еще и подличать научился. Желаю тебе успеха на избранном поприще, но встретиться с тобою не желаю.

«Дневник», 2 липня 1857р.

...На рассвете я пошел к морю, выкупался и тут же на песке заснул. Видел во сне покойника Аркадия Родзянку в его Веселом Подоле, близ Хорола. Показывал он мне свой чересчур затейливый сад. Толковал о возвышенной простоте и идеале в искусствах вообще и в литературе в особенности. Ругал наповал грязного циника Гоголя, и в особенности «Мертвые души» казнил немилосердно, потом потчевал какими-то герметически [за]купоренными кильками и своими грязнейшими малороссийскими виршами вроде Баркова. Отвратительный старичишка. Разбудил меня мелкий тихий дождик, и я прибежал на огород мокрой курицей.

Говорят, о чем наяву думаешь, то и во сне пригрезится. Это не всегда так. Я, например, Аркадия Родзянку видел всего один раз, и то случайно, в 1845 году, в его деревне Веселый Подол,

и он мне в несколько часов так надоел своею глупой эстетикой и малороссийскими грязнейшими и глупейшими стихами, что я убежал к его брату Платону, к его ближайшему соседу и, как водится, злейшему врагу. Я забыл даже, что я виделся когда-то с этим сальным стихоплетом, а он мне сегодня во сне пригрезился. Какая же связь между моими вчерашними грустными мечтами и между этим давно забытым мною человеком? Каприз нашей нравственной природы, и совершенно никакой логической связи.

«Дневник», 9 липня 1857 р.

Тогда же я в первый раз видел гениального артиста Соленика в роли Чупруна («Москаль-чаривнык» И. Котляревского). Он показался мне естественнее и изящнее неподражаемого Щепкина. И московских цыган тогда же я в первый и последний раз слышал и видел, как они отличались перед ремонтерами и прочею пьяною публикою и как в заключение своего дико-грязного концерта они хором пропели:

Не пылит дорога,
Не дрожат листы,
Подожди немного,
Отдохнешь и ты,—[46]

намекая этим своим пьяным покровителям, что им тоже не мешало бы отдохнуть немного и с силами собраться для завтрашнего пьянства.

Думал ли великий германский поэт [Гете], а за ним и наш великий Лермонтов, что их глубоко поэтические стихи будут отвратительно дико петы пьяными цыганками перед собором пьянейших ремонтеров? Им и во сне не снилась эта грязная пародия.

«Дневник», 20 липня 1857 р.

Сегодня за обедом Ираклий Александрович [Усков] сообщил мне важную художественную новость, вычитанную им в «Русском инвалиде». Новость эта для меня интересна своею неновостью. «Инвалид» извещает, что наконец колоссальное чудо живописи, картина Иванова «Иоанн Креститель» * окончена! И была

* Див. прим. 12.

представлена римской публике во время пребывания в Риме вдовствующей императрицы Александры Федоровны. И, по словам самого художника, в газете сказано скромного, произвела фурор, какого он не ожидал. Дай боже нашому теляти вовка зъисты. Но мне что-то страшно за автора «Марии Магдалины». Двадцатилетний труд сохранил ли сочность и свежесть жизни, не увял ли он, как южный роскошный цветок от долгого и ненужного поливания? Не заплесневел ли он, как хмельное пиво от долгого брожения? Боже сохрани всякого артиста от такого печального и запоздалого урока.

Еще будучи в Академии, я много слышал об этом колоссальном, тогда уже почти оконченном труде. Художники нерешительно говорили о нем. Аматоры решительно восхищались, в том числе и покойный Гоголь. Карл Павлович Брюллов никогда ни слова не говорил о картине Иванова, самого же Иванова в шутку называл немцем, т. е. кропуном. А кропанье, по словам великого Брюллова, верный признак бездарности, с чем я не могу согласиться в отношении Иванова, глядя на его «Марию Магдалину».

Восторженное письмо Гоголя ничего не сказало художнику, ни даже опытному знатоку об этом произведении. Теоретики все одним миром мазаны. Граф де Кенси написал отличнейший трактат о «Юпитере Олимпийском»— статуе Фидия. Издал его in folio великолепно для своего времени (в начале текущего столетия), и если бы не приложил к своему роскошному изданию рисунков, художники бы подумали, что душа самого великого Фидия говорит устами вдохновенного графа. Но неуклюжие изобличители-рисунки испортили все дело. Как после этого верить этим восторженным теоретикам? Говорит как будто бы и дело, а делает черт знает что. Почтенному графу, вероятно, нравились эти рисунки-уроды, если он приложил их к своему ученому трактату.

Как бы я был рад, если бы картина Иванова опровергла мое предубеждение. К коллекции моих будущих эстампов á la aquatinta прибавился бы еще один великолепный эстамп.

О картине Моллера «Иван богослов проповедует на острове Патмосе во время праздника бакханалий», о которой я случайно

прочитал в «Русском инвалиде», что она показывается в Петербурге публично в пользу раненых в Севастополе. Не знаю, почему я имею выгоднее понятие о картине Моллера, чем о многолетнем произведении Иванова.

«Дневник», 27 липня 1857 р.

В центре города, то есть на Московской улице, зашел я в гостиницу под фирмою «Москва», спросил себе пару чаю и уселся в компании татар и армян. Машину накрутил какой-то молодец в солдатской шинели, и она задребезжала увертюру «Роберта-Дьявола» [Мейербера]. Несмотря на отсутствие всякой гармонии, меня тронула, и до слез тронула, эта изуродованная красавица мелодия. Значит, я давно уже не слушал ничего и похожего на музыку. Барабан и горн очерствил мой слух, но не очерствил сердца, воспринимающего прекрасное.

После увертюры «Роберта» машина зашипела «Уж как веет ветерок [из «Аскольдовой могилы» Верстовского]. Я и это шипение прослушал с наслаждением и, почти примиренный с Астраханью, заплатил пятиалтынный за чай, вышел на улицу.

«Дневник», 8 серпня 1857 р.

После поздней обедни в соборе обязательный отец Гавриил показал мне ризницу собора, замечательную немногими, но по достоинству работы и старины весьма редкими вещами. Первое, что он мне показал, что плащаница, шитая шелками и золотом, времен Ивана Грозного и, по преданию, отбитая у Марины Мнишек. 2. Печатное, плохо сохранившееся евангелие 1606 года. 3. Сакос, шелками и золотом шитый, епископа Иосифа, убиенного Разиным. 4. Фелон, шелками и золотом шитый, того же епископа. 5. Архиерейский посох удивительно тонкой работы, дар царя Бориса Годунова. 6. Серебряный ковш искусной работы, дар царя Петра Первого 1701 года. Огромный потир венецианской работы 1705 года. Время заложения собора — 1698 года и освящения — 1710 года 14 августа. На вопрос мой, кто был архитектором этого колоссального и прекрасного собора, отец Гавриил отвечал — простой русский мужичок [47]. Не мешало бы Константину Тону поучиться строить соборы у этого русского

мужичка. Я, разумеется, не противуречил и спросил его о времени построения Кремля. Он отвечал: «Борисом Годуновым». «А малый Троицкий собор построен царем Иваном Грозным вскоре после взятия у татар Астрахани»,— прибавил он, замыкая ризницу. И на том спасибо.

«Дневник», 11 серпня 1857 р.

Сегодня в 7 часов утра случайно собрались мы в капитанской каюте и слово за словом из обыденного разговора перешли к современной литературе и поэзии. После недолгих пересудов я предложил А. А. Сапожникову прочесть «Собачий пир» из Барбье Бенедиктова, и он мастерски его прочитал. После прочтения перевода был прочитан подлинник, и общим голосом решили, что перевод выше подлинника. Бенедиктов, певец кудрей и прочего тому подобного, не переводит, а воссоздает Барбье. Непостижимо! Неужели со смертию этого огромного нашего Тормоза [Николая I], как выразился Искандер, поэты воскресли, обновились? Другой причины я не знаю. По поводу «Собачьего пира» наш добрый, милый капитан Владимир Васильевич Кишкин достал из своей заветной портфели его же, Бенедиктова, «Вход воспрещается» и с чувством поклонника родной обновленной поэзии прочитал нам, внимательным слушателям. Потом прочитал его же «На Новый 1857 год». Я дивился и ушам не верил. Много еще кое-чего было упруго-свежего, живого было прочитано нашим милым капитаном. Но я все свое внимание и удивление сосредоточил на Бенедиктове. А прочее едва слушал.

«Дневник», 2 вересня 1857 р.

...Обязательный Владимир Васильевич [Кишкин] прочитал нам из своей заветной портфели несколько животрепещущих стихотворений неизвестных авторов и, между прочим, «Кающуюся Россию» Хомякова. Глубоко грустное это стихотворение я занес в свой журнал на память о наших утренних беседах на пароходе «Князь Пожарский» [48].

«Дневник», 4 вересня 1857 р.

Казань-городок —
Москвы уголок.

Эту поговорку слышал я в первый раз в 1847 году на почтовой станции в Симбирской губернии, когда препровождался я на фельдъегере в Оренбург. Какой-то упитанный симбирский степняк, описывая моему препроводителю великолепие города Казани, замкнул свое описание этою ловкою поговоркою. Сегодня поутру увидел я издали Казань, и давно слышанная поговорка сама собою вспомнилась и невольно проговорилась. Едва пароход успел положить якорь, как я выскочил на берег, поместился за четвертак в татарской тележке и пустился в город. Как издали, так и вблизи, так и внутри Казань чрезвычайно живо напоминает собою уголок Москвы: начиная с церквей, колоколен до саек и калачей,— везде, на каждом шагу, видишь влияние белокаменной Москвы. Даже башня Сумбеки, несомненный памятник времен татарских, показалась мне единоутробною сестрою Сухаревой башни. Большая улица (конечно, Московская), ведущая в Кремль, смахивает на Невский проспект своею чопорностью и торцовой мостовою. Улица эта начинается великолепным зданием университета, украшенного грандиозными тремя ионическими портиками [49]. Жаль, что этому прекрасному зданию недостает площади. Оно бы много выиграло, и монумент певца Екатерины [Державина] не красовался бы во дворе в миниатюрном палисаднике, меланхолически созерцаемый рудою коровою.

Полюбовавшись вместе с рудою коровою статуею сплетателя торжественных од и иной гнусной лести, я, проходя через двор, встретил студента...

Возвращаясь на пароход, я увидел в правой стороне от дороги памятник, воздвигнутый над костями убитых при взятии Казани царем Иваном Лютым [Иваном IV]. Это усеченная пирамида с портиками, поставленная будто бы на том самом месте, где стоял шатер царя Лютого. Печальный памятник.

«Дневник», 13 вересня 1857 р.

...Капитан наш вытащил из-под спуда «Полярную звезду» 1824 года и прекрасно прочитал нам отрывки из поэмы «Наливайко» [Рылеева], а Сапожников — отрывки из поэмы «Войнаровский».

«Дневник», 17 вересня 1857 р.

...А пока еще не грозит завтрак, то я по-вчерашнему воспользуюсь безмятежным утром и перепишу еще одно стихотворение [«Русскому народу» П. Л. Лаврова] из заветной портфели нашего обязательнейшего капитана...

...Спасибо Ивану Никифоровичу Явленскому за то, что он отказался от завтрака и помог мне кончить превосходное прелюдие к превосходнейшему стихотворению, которое я, если бог поможет, перепишу завтра.

«Дневник», 18 вересня 1857 р.

...В одиннадцать часов утра «К[нязь] Пожарский» положил якорь против Нижнего Новгорода. Тучки разошлися, и солнышко приветливо осветило город и его прекрасные окрестности. Я вышел на берег и без помощи извозчика, мимо красавицы 17 столетия, цер[к]ви с[в]. Георгия [50], поднялся на гору... пошел в Кремль. Новый собор — отвратительное здание [51]. Это огромная квадратная ступа с пятью короткими толкачами. Неужели это дело рук Константина Тона? Невероятно. Скорее это произведение самого неудобозабываемого Тормоза. Далее. Приношение благодарного потомства гражданину Минину и кн. Пожарскому. Копеечное, позорящее неблагодарное потомство приношение! Утешительно, что этот грошовый обелиск уже переломился [52].

«Дневник», 20 вересня 1857 р.

Старинны[е] нижегородские цер[к]ви меня просто очаровали. Они так милы, так гармонически пестры, и отвратительная погода не дает мне рисовать их [53].

«Дневник», 26 вересня 1857р.

Фронтиспіс. Т. Шевченко. Автопортрет. *1860. Офорт.*

Т. Шевченко. Портрет Є. Гребінки. *1837. Акварель.*

Т. Шевченко. Зустріч Тараса Бульби з синами. Ілюстрація до повісті М. В. Гоголя «Тарас Бульба». *1842. Сепія.*

Т. Шевченко. Король Лір. Ілюстрація до п'єси В. Шекспіра «Король Лір». *1842. Гальванографія.*

Т. Шевченко. Катерина. *1842. Олія.*

`. Шевченко. Селянська родина. *1843. Олія.*

Т. Шевченко. Байгуші. *1853. Сепія.*

Т. Шевченко. Казашка Катя. *1856. Сепія.*

Т. Шевченко. Кара шпіцрутенами. *1856—1857. Туш, бістр.*

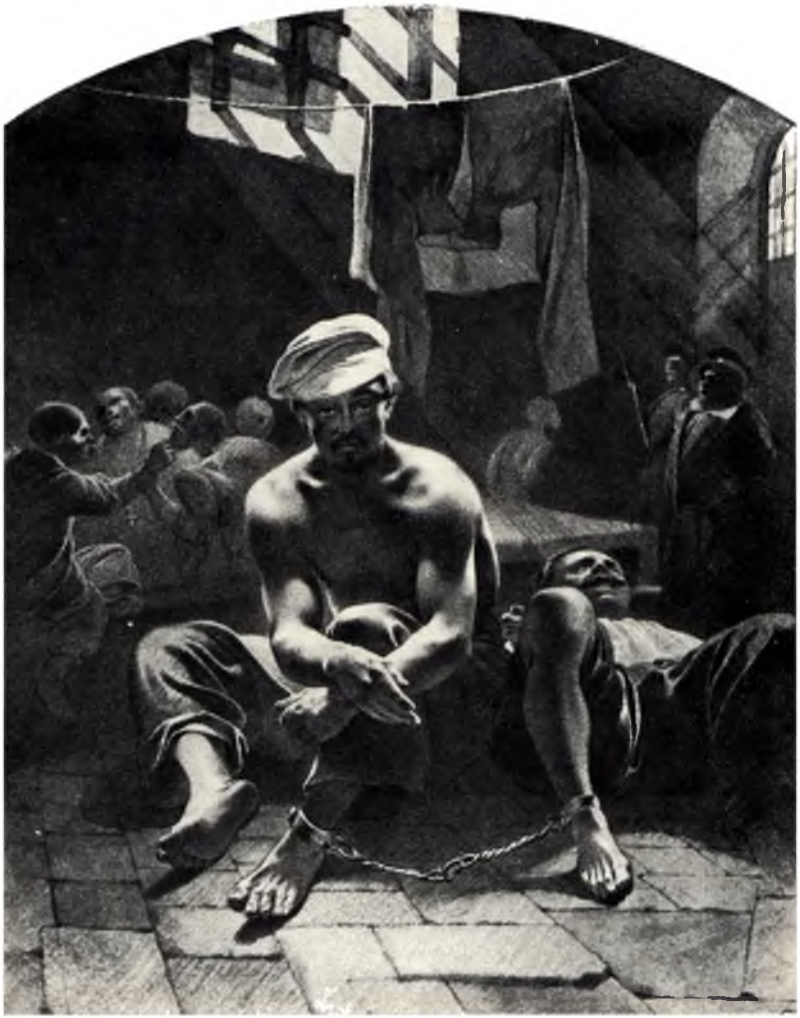

Т. Шевченко. У в'язниці. *1856—1857. Туш, бістр.*

Т. Шевченко. Портрет Айри Олдріджа. *1858. Вугіль, олівець.*

Т. Шевченко. Портрет М. С. Щепкіна. *1858.*
Італійський олівець, крейда.

...На сон грядущий прочитал «Рассказ маркера» граф[а] Толстого. Поддельная простота этого рассказа слишком очевидна.

«Дневник», 30 вересня 1857 р.

...Давали народную сантиментально-патриотическую драму Потехина «Суд людской — не божий». Драма — дрянь с подробностями. Г. Мочалова, независимо от своей бедной натянутой роли, мне понравилась. У ней есть движения настоящей артистки. Г. Климовский, как и роль его, приторен, водевиль — «Коломенский нахлебник» [Федорова]. Водевиль балаганный и исполнен был соответственно своему назначению. Маленький оркестр в антрактах играл несколько номеров из «Дон-Жуана» Моцарта прекрасно, может быть, потому, что это очаровательное создание трудно сыграть не прекрасно. Зала театра небольшая, но отделана просто и со вкусом. Публика, в особенности женская, замечательно неблестящая и немногочисленна.

«Дневник», 1 жовтня 1857 р.

...На бульваре встретили мы некоего господина Якоби. Н. А. [Брылкин] отрекомендовал меня сему господину Якоби. Он просил нас к себе обедать, и мы не отказались. Г. Якоби — один из нижегородских аристократов, весьма любезный и довольно едкий либерал и вдобавок любитель живописи. Он показал мне свой альбом, ничем особенно не замечательный, и картину, плохо освещенную, картину с большими достоинствами, изображающую молящегося какого-то молодого святого; выражение лица прекрасно. По уверению хозяина, эта драгоценность принадлежит кисти Гверчино, а по-моему, она больше похожа на хорошую копию с Доменикино Цампиери. Но я хозяину не сказал моего мнения, по опыту зная, как трудно противуречить знатокам живописи.

«Дневник», 2 жовтня 1857 р.

...Во второй раз слушал музыку Моцарта из «Дон-Жуана» и в первый раз видал драму Коцебу «Сын любви», о существовании которой я знал по слуху. Драма моей резвой спутнице очень понравилась, как произведение Коцебу, а мне, к ужасу

моей дамы, тоже понравилась, только не совсем. За что я и получил из улыбающихся уст восторженно[й] немки название грубого варвара, не способного сочувствовать ничему прекрасному и моральному. Роль Амалии, дочери барона, исполняла артистка московского т[еат]ра госпожа Васильева, натурально и благородно, а прочие, кроме г. Платонова (роль барона), лубочно. За драмою последовала «Путаница» [водевиль Федорова]; по-здешнему хорошо, а по-моему — тоже лубочно.

«Дневник», 6 жовтня 1857 р.

...Поработавши, отправился я обедать к Н. К. Якоби. Вместо десерта он угостил меня брошюрой Искандера лондонского второго издания «Крещеная собственность». Сердечное, задушевное человеческое слово! Да осенит тебя свет истины и сила истинного бога, апостол наш, наш одинокий изгнанник!

«Дневник», 11 жовтня 1857 р.

Окончил вчера начатый рисунок Архангельского собора. Оригинальное, красивое и самое древнее, прекрасно сохранившееся здание в Нижнем Новгороде [54].

«Дневник», 12 жовтня 1857 р.

...Спектакль был хоть куда. Васильева, в особенности Пиунова была естественна и грациозна. Легкая игривая роль ей к лицу и по летам. Увертюра из «Вильгельма Телля» [Россини] была и[с]полненна прекрасно. Словом, спектакль был блестящий.

Каковы-то теперь спектакли в Питере, на Большом театре? Хоть бы одним глазом взглянуть, одним ухом послушать.

«Дневник», 13 жовтня 1857 р.

...П. П. Голиховский, между прочим, сообщил мне, что в Париже образовался русский журнал под названием «Посредник» [55], редактор С а з о н о в. Главная цель журнала — быть посредником между лондонскими периодическими изданиями Искандера и русским правительством и еще — обнаруживать под-

лости «Пчелы», «Le Nord» и вообще правительственные гадости. Прекрасное намерение. Жаль, что это не в Брюсселе или не в Женеве. В Париже как раз коронованный Картуш [56] по-дружески прихлопнет это новорожденное дитя святой истины.

«Дневник», 16 жовтня 1857 р.

Во 2 номере «Русской беседы» я с наслаждением прочитал трехкуплетное сочинение Ф. Тютчева. [«Эти бедные селенья»].

«Дневник», 26 жовтня 1857 р.

...В театре слушал между прочим увертюру из «Роберта» Мейербера в антрактах какой-то кровавой драмы. Возможно ли двадцатиинструментным, вдобавок нетрезвым, оркестром исполнять какую бы то ни было увертюру? А тем более увертюру «Роберта» Мейербера? Прости им, не видят-бо, что творят. К концу кровавой драмы половина ламп в зале погасла, и тем кончился великолепный спектакль.

«Дневник», 29 жовтня 1857 р.

Пользуясь погодой, я совершил прогулку вокруг города с удовольствием и не без пользы. В заключение прогулки нарисовал Благовещенский монастырь. Старое, искаженное новыми пристройками здание. Главная церковь, колокольня не совсем уцелели от варварского возобновления. Остались только две башни над трапезой неприкосновенными. И какие они красавицы! Точно две юные, прекрасные, чистые отроковицы грациозно подняли свои головки к подателю добра и красоты и как бы благодарят его, что он заступил их от руки новейшего архитектора. Прекрасное, ненаглядное создание!

Благовещенский монастырь основан в XIV столетии св. Алексеем митрополитом. К этому времени принадлежат и прекрасные башни [57]. Соборная церковь монастыря построена в 1649 году. Местоположение монастыря очаровательное.

«Дневник», 30 жовтня 1857 р.

Придя домой и от нечего делать, раскрыл генварскую книжку «О[течественных] з[аписок]», и какая прелесть случайно попалась мне на глаза. Это стихотворение без названия З. Тур [«Во время сумерек, когда поля и лес...»].

«Дневник», 2 листопада 1857 р.

...Зашел я к первому мистеру Гранду, англичанину от волоска до ноготка. И у него, у англичанина, я в первый раз увидел сочинения Гоголя, изданные моим другом П. Кулишом. Друг мой немного подгулял. Издание вышло немного мужиковато, особенно портрет автора до того плох, что я удивляюсь, как знаменитый Иордан позволил подписать под ним свое прославленное имя.

...И в первый же раз увидел я «Полярную звезду» Искандера за 1856 год, второй том. Обертка, т. е портреты первых наших апостолов-мучеников, меня так тяжело, грустно поразили, что я до сих пор еще не могу отдохнуть от этого мрачного впечатления. Как бы хорошо было, если бы выбить медаль в память этого гнусного события. С одной стороны — портреты этих великомучеников с надписью «Первые русские благовестители свободы», а на другой стороне медали — портрет неудобозабываемого Тормоза с надписью «Не первый русский коронованный палач».

«Дневник», 3 листопада 1857 р.

Получил от Кулиша книги: «Записки о Южной Руси», два тома, и «Чорну раду». Какой милый оригинал должен быть этот г. Жемчужников. Как бы я счастлив был увидеть человека, который так искренно, нелицемерно полюбил мой милый родной язык и мою прекрасную бедную родину [58].

«Дневник», 10 листопада 1857 р.

...Отправился в театр. Все было порядочно, кроме г. Васильевой. Она, бедняжка, думала очаровать зрителей своим фанданго и совсем не надела панталон. Какое варварское понятие об искусстве. Г-н Климовский в роли Филиппа IV был прекрасен,

одет изящно и верно портрету этого испанского государя. А вообще драма «Мать испанка» [Полевого]— так себе, дюжинная драма.

«Дневник», 12 листопада 1857 р.

Князь [Голицын] прочитал нам свое «Впечатление после боя». Неважное впечатление. После «Впечатления» зашла речь о переводах [В]. Курочкина из Беранже. И я прочитал им наизусть не перевод, а собственное произведение [Курочкина «Как в наши лучшие года...»]. А чтобы не забыть это прекрасное создание поэта, то я вношу его в мой журнал.

«Дневник», 29 листопада 1857 р.

...Услышал... виртуоза на фортепьяно, какого я и не подозревал услышать здесь в захолустьи. Виртуоз этот некто господин Татаринов. Между прочим он сыграл несколько номеров из «Пророка» и из «Гугенотов» Мейербера и вознес меня на седьмое небо.

«Дневник», 1 грудня 1857 р.

Сегодня сделал я визит к вдохновенному моему виртуозу Татаринову и видал у него, чего я также не воображал увидеть в Нижнем. Я увидел у него настоящего, великолепнейшего Гюдена. Такие две прекраснейшие нечаянности разом — наслаждение редкое и высокое. И какие же варвары нижегородцы: они знают Татаринова только как чиновника при компании, строящей железную дорогу. А о картине Гюдена и даже о самом Гюдене никто и не слыхивал, кроме старика Улыбашева, с которым я сегодня познакомился в театре. Это известный биограф и критик Бетговена и самый неизменный посетитель здешнего театра.

«Дневник», 2 грудня 1857 р.

Спасибі тобі, богу милий друже мій великий, за твої дуже добрі подарунки і, особливе, спасибі тобі за «Чорну раду». Я вже її двічі прочитав, прочитаю і третій раз, і все-таки не скажу більш нічого, як спасибі. Добре, дуже добре ти зробив, що

надрюкував «Чорну раду» по-нашому. Я її прочитав і в «Руській бесіді», і там вона добра, але по-нашому лучче. Розумний, дуже розумний і сердечний епілог вийшов; тільки ти дуже вже, аж надто дуже, підпустив мені пахучого курева; так дуже, що я трохи не вчадів.

З листа до П. О. Куліша, 5 грудня 1857 р.

Сегодня вечером Варенцов возвратился из Петербурга и привез мне от Кулиша письмо и только что отпечатанную его «Граматку». Как прекрасно, умно и благородно составлен этот совершенно новый букварь. Дай бог, чтобы он привился в нашем бедном народе. Это первый свободный луч света, могущий проникнуть в сдавленную попами невольничью голову.

Из Москвы Варенцов привез мне поклон от Щепкина, а от Бодянского поклон и дорогой подарок, его книгу «О времени происхождения славянских письмен» с образчиками древнего славянского шрифта. Сердечно благодарен О[сипу] М[аксимовичу] [Бодянскому] за его бесценный подарок. Эта книга удивительно как пополнила современную нашу историческую литературу.

Еще привез он для Н. К. Якоби свинцовым карандашом нарисованный портрет нашего изгнанника, апостола Искандера. Портрет должен быть похож, потому что не похож на рисунки в этом роде. Да если бы и не похож, то я все-таки скопирую для имени этого святого человека.

«Дневник», 10 грудня 1857 р.

Сегодня видел я на сцене «Станционного смотрителя» Пушкина. Я был всегда против переделок и эту переделку [59] пошел смотреть от нечего делать. И что же: переделка оказалась самою мастерскою переделкою, а исполнение неподражаемо. В особенности сцены второго акта и последняя сцена третьего были так естественно трагически исполнены, что хоть бы и самому гениальному артисту так впору. Исполать тебе, господин Владимиров. Исполать тебе, и тетенька Трусова, ты так естественно зло исполнила роль помещицы Лепешкиной, что сама Коробочка перед

тобой побледнела. Вообще ансамбль драмы был превосходен, чего я никак не ожидал. И если бы не усатые отставные гусары-помещики пьяные шумели в ложе, то я вышел бы из театра совер[шенно доволен].

«Дневник», 12 грудня 1857 р.

Я попросил ее [дочь В. И. Даля] сыграть что-нибудь из Шопена. Но так как моего любимца налицо не оказалось, то она заменила его увертюрою из «Гугенотов» Мейербера. И, к немалому удивлению моему, исполнила это гениальное произведение лучше, нежели я ожидал... Заметив, что я неравнодушен к библейской поэзии, В[ладимир] И[ванович] [Даль] спросил у меня, читал ли я Апокалипсис. Я сказал, что читал, но, увы, ничего не понял: он принялся объяснять смысл и поэзию этой боговдохновенной галиматьи...

«Дневник», 16 грудня 1857 р.

Читал и сердцем сокрушился,
Зачем читать учился.

Читая подлинник, т. е. славянский перевод Апокалипсиса, приходит в голову, что апостол писал это откровение для своих неофитов известными им иносказаниями, с целию скрыть настоящий смысл проповеди от своих приставов. А может быть, и [с] целию более материальною, чтобы они (пристава) подумали, что старик рехнулся, порет дичь, и скорее бы освободили бы его из заточения. Последнее предположение мне кажется правдоподобнее.

С какою же целию такой умный человек, как В[ладимир] И[ванович] [Даль], переводил и толковал эту аллегорическую чепуху? Не понимаю. И с каким намерением он предложил мне прочитать свое бедное творение? Не думает ли он открыть в Нижнем кафедру теологии и сделать меня своим неофитом? Едва ли. Какое же мнение я ему скажу на его безобразное творение? Приходится врать, и из-за чего? Так, просто из вежливости. Какая ложная вежливость.

Не знаю настоящей причины, а, вероятно, она есть. В[ладимир] И[ванович] не пользуется здесь доброй славой, почему — все-таки не знаю. Про него даже какой-то здешний остряк и эпиграмму смастерил; вот она:

У нас было три артиста,
Двух не стало, это жаль.
Но пока здесь будет Даль,
Все как будто бы не чисто.

«Дневник», 18 грудня 1857 р.

Сегодня получил письмо от М. С. Щепкина. Он сегодня выехал из Москвы, и послезавтра я обниму моего старого, моего искреннего друга. Как я счастлив этой нелицемерной дружбой! Не многим из нас бог посылает таку[ю] полную радость, и весьма, весьма немногие из людей, дожив до семидесяти лет, сохранили такую поэтическую свежесть сердца, как М[ихайло] С[еменович]. Счастливый патриарх-артист!

«Дневник», 21 грудня 1857 р.

Праздникам праздник и торжество есть из торжеств! В три часа ночи приехал Михайло Семенович Щепкин.

«Дневник», 24 грудня 1857 р.

В 12 часов ночи уехал от меня Михайло Семенович Щепкин. Я, Овсянников, Брылкин и Олейников проводили моего великого друга до первой станции и ровно в три часа возвратилися домой. Шесть дней, шесть дней полной, радостно-торжественной жизни! И чем я заплачу тебе, мой старый, мой единый друже? Чем я заплачу тебе за это счастие? За эти радостные сладкие слезы? Любовью! Но я люблю тебя давно, да и кто, зная тебя, не любит? Чем же? Кроме молитвы о тебе, самой искренней молитвы, я ничего не имею.

«Дневник», 29 грудня 1857 р.

Я все еще не могу прийти в нормальное состояние от волшебного, очаровательного видения. У меня все еще стоит перед глазами городничий, Матрос, Михайло Чупрун и Любим Торцов [60]. Но ярче и лучезарнее великого артиста стоит великий человек, кротко улыбающийся друг, мой единый, мой искренний, мой незабвенный Михайло Семенович Щепкин.

«Дневник», 30 грудня 1857 р.

Придя домой, я нечаянно взялся за библию, раскрыл, и мне попался лоскуток бумаги, на котором Олейников записал басню со слов Михайла Семеновича. Эта находка так меня обрадовала, что я сейчас же принялся ее переписывать. Вот она:

На улице и длинной и широкой
И на большом дворе стоит богатый дом.
И со двора разносится далеко
Зловоние кругом.
А виноват хозяин в том.
«Хозяин наш прекрасный! но упрямый,—
Мне дворник говорит.—
Раскапывать велит помойную он яму,
А чистить не велит».
Зачем раскапывать заглохшее дерьмо?
И не казнить воров, не предавать их сраму?
Не лучше ль облегчить народное ярмо,
Да вычистить велеть помойную-то яму.

Сочинение этой басни приписывают московскому актеру Ленскому. Это не похоже на водевильный куплет. Басня эта так благодетельно на меня подействовала, что я, дописывая последний стих, уже спал. Сегодня же познакомил я в семействе Брылкина милейшую Катерину Борисовну Пиунову (актрису). Она в восторге от этого знакомства и не знает, как меня благодарить.

Как благодетельно подействовал Михайло Семенович на это милое и даровитое создание. Она выросла, похорошела, поумнела после «Москаля-чаривныка», где она сыграла роль Тетяны, и так очаровательно сыграла, что зрители ревели от восторга, а М[ихайло] С[еменович] Щепкин сказал мне, что она первая

артистка, с которой он с таким наслаждением играл Михайла Чупруна, и что знаменитая Самойлова перед скромной Пиуновой — солдатка.

«Дневник», 1 січня 1858 р.

Обязательнейший Олейников сегодня сообщил мне стихотворение Курочкина на смерть Беранже [«16-е июля 1857 года»], но так скверно переписанное, что я едва мог прочесть. Прочитал, однако, и записал на память. Прекрасное, сердечное стихотворение.

«Дневник», 2 січня 1858 р.

Написал полдюжины посланий, в том числе и автору «Семейной хроники» [С. Т. Аксакову], приславшему мне с Михайлом Семеновичем экземпляр своей очаровательной хроники. Кулишу при письме послал свои «Неофиты». Интересно мне знать его мнение о сем новом моем произведении.

«Дневник», 4 січня 1858 р.

Пиунова сегодня в роли Простушки (водевиль Ленского) была такая милочка, что не только московским — петербургским, парижским бы зрителям в нос бросилась. Напрасно она румянится. Я ей скажу об этом. С роли Тетяны (в «Москаличаривныке») она видимо совершенствуется, и, если замужество ей не попрепятствует, из нее выработается самостоятельная великая артистка.

«Дневник», 6 січня 1858 р.

...Я в 6-ть часов вечера отправился к Пиуновой. Застал ее дома. Продиктовал ей стихи Курочкина «Как в наши лучшие годы...», а она прочитала мне некоторые вещи Кольцова и потом чуть-чуть не все басни Крылова. Я в восторге был от этого импровизированного литературного вечера и пришел домой совершенно счастлив. Она любит чтение, значит, далеко пойдет в своем искусстве.

«Дневник», 11 січня 1858 р.

...Заехал к Бабкину на квартиру, взял у него Пушкина и Гоголя и повез к Пиуновой. Прочитал ей «Сцены из рыцарских времен» и отогрел губернаторским холодом обвеянную душу. Она прочитала мне «Каменного гостя».

«Дневник», 12 січня 1858 р.

Бабкин подарил мне прекрасную акватинту, изображающу[ю] смерть Людовика XVI, а я сегодня за это назидательное изображение изобразил его собственную персону, и довольно удачно. Вечер провел у милейшего юноши, виртуоза-виолончелиста Веселовского, и, возвратясь домой, нашел у себя на столе письмо Сергея Тимофеевича Аксакова. Самое любезное, самое сердечное письмо.

В заключение любезностей он пишет, что «Матрос» мой, наконец, пошел в ход, он передал его Каткову, редактору «Русского вестника».

«Дневник», 13 січня 1858 р.

...А ти, мій друже єдиний, купи мені Шекспіра, перевод Кетчера, і «Песни Беранже» Курочкіна. Та як успієш, то оддай і переплести Шекспіра.

З листа до М. М. Лазаревського, 21 січня 1858 р.

«Дочь второго полка»— глупейшее произведение Доницетти. Либретто тоже нелепо и неестественно. Покойному нашему Тормозу, надо думать, очень нравилось это топорное произведение. Да не по его ли заказу оно и родилось на свет божий? При нем, я помню, когда-то в Петербурге оперетка эта исполнялась с большой дисциплиной. Теперь она и это существенное свое достоинство утратила. Что бы сказал на это Тормоз? Он бы Гедеонова на месяц на гауптвахту упрятал.

Старуха Шмитгоф в роли Марии безобразна, а мой любимец Владимиров в роли старика, дворецкого маркиза, был тоже безобразен.

«Дневник», 23 січня 1858 р.

БЕНЕФИС Г-ЖИ ПИУНОВОЙ ЯНВАРЯ 21-ГО 1858 ГОДА[61]

Приняв в соображение нравы нижегородских обитателей, в особенности обитательниц, я немало удивился, войдя в театр и найдя его почти полным. «Что бы значило это?»— спросил я знакомого мне отъявленного нетеатрала. «Как что? сегодня бенефис миленькой Пиуновой. Еще девочкой поступила она на нашу сцену; миловидностью и грациозностью своею обратила на себя внимание и, надо отдать ей справедливость, умела это внимание поддержать и заслужить любовь нашей, не очень щедро расточающей свои чувства, публики. Вы сами увидите сейчас, насколько это справедливо».

И действительно, г-жа Пиунова достойно поддержала лестное мнение о себе. Независимо от юности и располагающей наружности, она так мила и естественна, что, глядя на нее, забываешь театральные подмостки. Давали в этот вечер драму «Парижские нищие» [Э. Сю] и водевиль «Бедовая бабушка» [Баженова]. Водевиль сам по себе хорош, но в исполнении г-жи Пиуновой и г-жи Трусовой (бабушка) это вышла такая миленькая игрушка, что хоть на любую столичную сцену: так грациозна наивностью своею Глаша и так добродушно-комична бабушка. Бенефициантка обладает всеми задатками сценичного искусства, а это, вместе с молодостью ее, конечно, подает большие надежды и в будущем. Но мы не скроем, что самые успехи ее порождают и большие требования. Сколько можно судить, г-жа Пиунова с особенным пристрастием выбирает роли наивно-милых девушек. Слова нет: это лучшие ее роли; но она не должна забывать, что в них же кроется однообразие и легкость, которые могут вредить ее таланту. Мы искренно думаем, что она может смело расширить свой репертуар; труда будет больше и вдумываться в роли нужно будет серьезнее; но зато талант развернется шире. Наше мнение подтверждает сама г-жа Пиунова: в комедии Островского «Бедность не порок» она играла разбитную вдовушку и выполнила эту роль с большим тактом, а тут, конечно, обыкновенными способностями не обойдешься; особливо в 17 лет. Сюда же можно отнести и роль Татьяны в «Москале-

чаривныке» [Котляревского]; пиеса эта была поставлена в два дня по желанию Михаила Семеновича Щепкина, приехавшего случайно в Нижний и согласившегося участвовать в трех спектаклях, и, несмотря на поспешность постановки, а также незнание малороссийского языка,— г-жа Пиунова в роли Татьяны была очень хороша, так что наш ветеран-артист был в восторге и говорил, что он ни с кем с таким удовольствием не играл, а мнение Щепкина может служить авторитетом. В нашей милой бенефициантке он принял сердечное участие, советовал ей серьезно трудиться, и, конечно, советы и напутствие вполне оценены ею. В «Парижских нищих» г-жа Пиунова исполнила роль Антуанетты весьма совестливо, но видно, что у ней не было сочувствия к роли. Еще как-то мы заметили в одном месте, именно в свиданьи с дочерью банкира, когда она приходит просить работы, неправильность в дикции и позволяем себе обратить ее внимание на этот предмет.

Господин Владимиров выполнил роль бродяги Гастона чрезвычайно рельефно и талантливо; в сцене, когда его берут в рабочий дом и когда он своему бывшему патрону с поклоном говорит «мерзавец», он удивительно хорош. В г. Владимирове виден весьма опытный артист, занимавшийся своим искусством добросовестно. Он вовсе не односторонен, и игра его в особенности замечательна в пиесах, имеющих литературное достоинство, к какому бы роду они не принадлежали. Тут он вполне выказывает себя. В гримировке и костюмировке он просто совершенен. Вообще о г. Владимирове мало отозваться лестно,— в нем видно и развитие и необыкновенное понимание искусства. Почти то же можно сказать и о г-не Климовском. Судить его нужно не по пустой роли Д'Обиньи. Кажется, целью его поступления на нижегородскую сцену были испытание себя и окончательный выбор тех ролей, которые более подойдут к свойству его таланта. Нам он в особенности понравился в пьесе «Суд людской — не божий» [Потехина] и в пьесах г. Островского.

Г-жа Васильева передала очень верно тщеславную и своевольную Алиду, дочь банкира. Мимика ее замечательна, роль же сама по себе не может дать полного понятия об ее игре. Лучше всего она в «Бедной невесте». Но странное впечатление оставля-

ет г-жа Васильева: видна какая-то законченность в ее игре, как будто она выказала все свои средства и что дальше ожидать нечего; впечатление, не говорящее в пользу будущего развития; признать же совершенно установившимся талантом г. Васильеву нельзя. Очень желательно бы было, если б г-жа Васильева вникнула в причину такого явления, и нам кажется, что выяснение этого себе может принести ей большую пользу.

[*Нижній Новгород, 22—27 січня 1858 р.*]

...В заключение спектаклей дана была драма «Парижские нищие». Роль Антуанетты исполнила она [Пиунова], и исполнила лучше, нежели в первый раз, но я не аплодировал. А почему, и сам не знаю. Мне казалась она выше всяких аплодисментов. Но я этого никому не сказал.

«Дневник», 2 лютого 1858 р.

...Вечером был у Татаринова. Белов и Татаринов играли в четыре руки увертюру из «Вильгельма Телля» [Россини] и из «Фрейшютца» [Вебера], а потом некоторые вещи духовного содержания Гайдена. Божественный Гайден! Божественная музыка!

После музыки зашла речь о театре и о таланте моей возлюбленной Пиуновой. Сначала слушал я с удовольствием расточаемые ей похвалы, но потом мне так грустно стало, что я хотел уйти. Что бы это значило? Не ревность ли? Глупо, нелепо ревновать актрису к зрителям, ее истинный любовник должна быть публика, а муж — друг.

В заключение вечера хозяин прочитал нам песню Беранже, переведенную Ленским, под названием «Старый холостяк». Мне она очень понравилась, потому, может быть, что я, если не одружуся с моей возлюбленной артисткой, должен буду вступить в эту непочтенную категорию.

«Дневник», 5 лютого 1858 р.

...З 1852 року Шевченко став дедалі частіше бувати в нашому маленькому товаристві, яке так зрештою полюбило його, що без нього не влаштовувало вже нічого,— чи то обід, чи вечерю з якої-небудь нагоди, аматорську виставу, поїздку на полювання... або співочий хор.

Хор цей влаштовували офіцери, і Шевченко, який мав хороший і чистий тенор і знав багато чудових українських пісень, був постійним учасником цього хору, який... дуже і дуже непогано співав і російські і українські пісні...

...Ну, а про вистави, в яких він брав найдіяльнішу участь як актор і декоратор, не можна не згадати,— тим більше, що без нього, як би захоплено і старанно не розучували і грали свої ролі наші актори-аматори, навряд чи ця затія наша збудила б таке захоплення, з яким зустрічала її наша новопетровська публіка, якою щоразу буквально була переповнена казарма, де йшла вистава.

На перших двох виставах була показана комедія Островського «Свои люди — сочтемся», яку повторили на загальне і одностайне бажання всієї публіки. В комедії цій, крім ролі Ризположенського, яку взяв на себе Шевченко, всі ролі, навіть жіночі, що їх наші дами грати не побажали, виконувались офіцерами...

Оскільки генеральної репетиції у нас не було, а на репетиціях Шевченко ніколи по-справжньому не грав, то ми й не знали, який вийде з нього Ризположенський. Та коли на першій виставі він з'явився на сцені... й почав вже грати, так не тільки публіка, але навіть ми, актори, були здивовані й захоплені!

Після першої вистави підполковник Маєвський, що був тоді комендантом нашим, чудова і розумна людина — вічна їй пам'ять!— влаштував для нас, акторів, й інших офіцерів та їх родин вечерю, а потім танці, що тривали до світанку. Так ось, після цієї вечері Маєвський підійшов до Шевченка, почаркувався з ним і правду сказав: «Щедро тебе, Тарасе Григоровичу, обдарував бог: ти й поет, і живописець, і скульптор, та ще, як виявляється, й актор... Шкода, голубе мій, одного — що не обдарив він тебе щастям!.. Ну, та бог не без милості, а козак не без долі!..»

Шевченко, за задумом якого і влаштована була вистава, душею якої сам він і був, хоч в ній не грав, але зате потішив публіку таким нежданим сюрпризом, що вона від захоплення ледве не стямилася! Під час антракту раптом піднімається завіса, оркестр починає грати малоросійську музику до танцю, а на сцені з'являються Тарас, переодягнений малоросом, і молодший прапорщик Б[ажанов], переодягнений в малоросіянку, та як ушкварять українського трепака, так просто віддай усе, та й мало!

Від вигуків «біс» та оплесків ледве казарма не розвалилася, їй-богу!.. Здивував тоді Тарас нас усіх своїм мистецтвом в танці!

З розповіді Г. М. Косарєва, що її наводить у своїх «Спогадах» М. Д. Новицький.

...Малюга сообщил мне, что Марко Вовчок — псевдоним некоей Маркович и что адрес ее можно достать от Данила Семеновича Каменецкого, поверенного Кулиша в Петербурге. Какое возвышенно прекрасное создание эта женщина. Не чета моей актрисе. Необходимо будет ей написать письмо и благодарить ее за доставленную радость чтением ее вдохновенной книги.

«Дневник», 18 лютого 1858 р.

Марко Вовчок — це псевдонім якоїсь пані Маркович. Чи не знаєш ти її адреса? Як не знаєш, то спитай у Каменецького в типографії Куліша. Я чув, що він її добре знає. Як довідаєшся, то напиши мені, треба буде хоч письмом подяковать їй за її сердечные, щирії оповідання.

З листа до М. М. Лазаревського, 22 лютого 1858 р.

Увечері другого дня поет [Шевченко] вшанував і мене своїми відвідинами. За чаєм та вечерею він розповідав про свої петербурзькі знайомства з літераторами і художниками, критикував Некрасова і підносив до небес «Оповідання» Марка Вовчка. Говорячи про «Інститутку», присвячену йому Вовчком, Тарас Григорович зробив досить дивне порівняння українського письменника з Жорж Санд, яка, за його висловом, Марії Олександрівні «і в куховарки не годиться».

Із спогадів М. Чалого.

Не пам'ятаю, цього разу чи під час інших відвідин, Тарас Гр[игорович] розповів мені, яке зчудування викликали в нього надіслані йому П. О. Кулішем у Нижній Новгород відомі «Оповідання Марка Вовчка» з його передмовою. «Сиджу я, бачите, у Нижньому та виглядаю того розрішенія (їхати у Москву), як стара баба літа. Коли це присилає Пантелемон [Куліш] оті оповідання і так уже їх захваляє та просить, щоб я їх прочитав і сказав своє слово. Я, звичайно, починаю з початку, з передмови. І двох сторіночок не прочитав, згорнув та й кинув за лаву. «Тьху,— кажу,— хіба не видно Кулішевої роботи!» Лежали вони там кілька тижнів. Коли знов пише до мене Куліш, нагадує та просить, щоб скоріше перечитав або хоч так повернув. Тоді я розкрив посередині та читаю. «Е,— кажу собі,— це вже не Кулішева мова!» І, перечитавши до остатку, благословив обома руками».

Із спогадів Ф. Лободи.

З Тургенєвим я зустрілась випадково в Шевченка, в його студії. Він чув про наші малоруські вечори і просив дозволу приїхати. Тоді з'явилася малоросійська письменниця Марко Вовчок (Маркович), Білозерський і Шевченко вихваляли її до небес. Шевченко після кожного оповідання кричав: «Шекспір, Шекспір!»

Із спогадів В. Я. Карташевської.

...Одного разу на моє запитання: якого автора мені слід читати, щоб швидше вивчити українську мову, він [Шевченко] гаряче відповів: «Марка Вовчка! Він один володіє нашою мовою!» Взагалі це була натура пристрасна, нестримна, пригнічена, але не зламана долею, простолюдин, поет і патріот.

Із спогадів І. С. Тургенєва.

Дмитрий Егорович Мин — ученый переводчик Данта и еще более ученый и опытный медик. Поэт и медик. Какая прекрасная дисгармония.

«Дневник», 14 березня 1858 р.

...Полюбовавшися старым красавцем Кремлем, прошел я к юному некрасавцу Спасу с целию посмотреть скульптурные работы.

«Дневник», 20 березня 1858 р.

...Отправились в книжный магазин Н. М. Щепкина и ком., где и остались обедать. Обед был званый. Н[иколай] М[ихайлович] праздновал новоселье своего магазина и по этому случаю задал пир московской учено-литературной знаменитости. И что это за очаровательная знаменитость! Молодая, живая, увлекающаяся, свободная! Здесь я встретил Бабста, Чичерина, Кетчера, Мина, Кронеберга-сына, Афанасьева, Станкевича, Корша, Крузе и многих других. Я встретился и познакомился с ними, как с давно знакомыми родными людьми. И за всю эту полную радость обязан я моему знаменитому другу М. С. Щепкину.

В 8 часов вечера отправились к купцу Варенцову, музыканту и любителю искусств. Тут встретился я с некоторыми московскими художниками и музыкантами и, послушавши Моцарта, Бетговена и других великих представителей слышимой гармонии, в 11 часов удалились восвояси, дивяся бывшему.

«Дневник», 24 березня 1858 р.

...Многоуважаемый М. А. Максимович задал мне обед, на который пригласил, между прочим, и ветхих деньми товарищей своих — Погодина и Шевырева. Погодин еще не так стар, как я его воображал себе, Шевырев старше и, несмотря на седенькую свою благопристойную физиономию, почтения к себе не внушает. Сладкий до тошноты старичок. В конце обеда амфитрион прочел в честь мою стихи собственного сочинения. А после обеда милейшая хозяйка пропела несколько малороссийских песень, и восхищенные гости разошлись кто куда, а я заехал к Сергею Тимофеевичу Аксакову с намерением проститься. Он спал, и я не имел счастья облобызать его седую прекрасную голову. До 9-ти часов пробыл я у Аксаковых и с наслаждением слушал мои родные песни, петые Надеждой Сергеевной. Все семейство Аксаковых непритворно сердечно сочувствует Малороссии и ее песням и вообще ее поэзии. В 9-ть часов с Иваном и Константином Аксако-

выми поехал я к Кошелеву, где встретился и познакомился с Хомяковым и со стариком декабристом к[н]. Волконским. Кротко, без малейшей желчи рассказал он мне некоторые эпизоды из своей 30-летней ссылки и в заключение прибавил, что те из его товарищей, которые были заточены поодиночке, все перемерли, а те, которые томились по нескольку вместе, пережили свое испытание, в том числе и он.

«Дневник», 25 березня 1858 р.

...Вечером отправились мы в цирк-театр смотреть и слушать живописную лекцию геологии профессора Роде. Лекция мироздания прекрасна. И астрономические картины почти не лишни, но к чему эти аляповатые суздальские виды городов и зданий, оскорбляющих искусство? И к чему эти вертящиеся ситцевые узоры, оскорбляющие науку? Странно! А еще более странно то, что публика рукоплещет этой балаганной пошлости. Толпа. Да еще столичная толпа!

«Дневник», 29 березня 1858 р.

...Вечером в цирке-театре смотрел и слушал «Бронзового коня» [Обера]. Великолепная постановка, и больше ничего. Один старик Петров и Семен [Гулак-Артемовский] со славою поддержали «Бронзового коня». А прочее — чепуха.

«Дневник», 2 квітня 1858 р.

...По дороге зашли к Бенедиктову. Встретил он меня непритворно радостно, и после разнородных разговоров он по моей просьбе прочитал нам некоторые места из «Собачьего пира» (Барбье), и теперь только я уверился, что этот великолепный перевод принадлежит действительно Бенедиктову.

«Дневник», 3 квітня 1858 р.

...Прошел я в Академию художеств на выставку. Пейзажи преимущественно перед другими родами живописи мне бросились в глаза. Калам имеет сильное влияние на пейзажистов. Самого Калама две вещи не первого достоинства.

...У графини Н[астасьи] И[вановны] [Толстой]... слышал в первый раз игру Антония Кон[т]ского и лично познакомился с поэтом Щербиною.

«Дневник», 6 квітня 1858 р.

Вечером в цирке-театре слушал оперу «Жизнь за царя» [«Иван Сусанин»]. Гениальное произведение! Бессмертный М. И. Глинка! Петров в роли Сусанина по-прежнему хорош, и Леонова в роли Вани хороша, но далеко не Петрова, которую я слышал в 1845 году.

«Дневник», 17 квітня 1858 р.

...Вечером пошел в театр. Спектакль вообще был хорош, а увертюра «Вильгельма Телля» очаровательна. Хваленый тенор Сетов ниже всякой посредственности. Просто дрянь. А ему аплодируют. Семен [Гулак-Артемовский] в роли отца Линды де Шамуни очень хорош.

«Дневник», 21 квітня 1858 р.

...Лично познакомился с поэтом Курочкиным и с братом его Николаем, достойным молодым человеком. Поэт Курочкин много обещает в будущем. Дай бог, чтобы сбылись мои надежды.

«Дневник», 26 квітня 1858 р.

Пошли с Семеном [Гулаком-Артемовским] в Летний сад с намерением посмотреть монумент Крылова. По дороге зашли в Казанский собор посмотреть картину Брюллова [«Взятие божьей матери на небо»]. Но, увы! Она так умно, удачно поставлена премудрыми попами, что и кошачьими глазами видеть ее невозможно. Отвратительно! По дороге зашли в Пассаж, полюбовались шляющимися красавицами и алеутскими болванчиками и прошли в Летний сад. Монумент Крылова, прославленный «Пчелой» и прочими газетами, ничем не лучше алеутских болванчиков. Бессовестные газетчики! Жалкий барон Клодт! Вместо величественного старца он посадил лакея в нанковом сюртуке с азбучкой и указкою в руках. Барон без умысла достиг цели, вылепивши эту жалкую статую и барельефы именно

для детей, но никак не для взрослых. Бедный барон! Оскорбил ты великого поэта, и тоже без умысла.

Оскорбленные бароном, мы взяли ялик и поплыли на биржу. Полюбовались величественной биржевой залой, прошли в сквер, посмотрели на обезьян и попугаев и зашли на постоянную выставку художественных произведений. Бедный Тыранов, он и свое болезненное маранье тут же выставил [62]. Грустное, тяжелое впечатление.

«Дневник», 30 квітня 1858 р.

Были с Семеном в Эрмитаже, в отделении древней и новой скульптуры. Я не воображал в таком количестве остатков древней скульптуры в Эрмитаже, вероятно, они собраны со всех дворцов. Прекрасная мысль. В отделении новой скульптуры меня очаровал Танерини своей умирающей Душенькой [63] и обидно разочаровал покойник Ставассер своей неуклюжей русалкой...

Из Эрмитажа прошли мы на выставку цветов. Изумительная роскошь цветов и растений. Но густая толпа хорошеньких зрительниц мешает вполне наслаждаться произведениями флоры.

«Дневник», 2 травня 1858 р.

В Эрмитаже встретил товарища по Академии Михайлова, бывшего фаворита К. П. Брюллова... До выезда своего из Рима в Мадрид Михайлов часто виделся с К. П. Брюлловым в Риме. И рассказал про его изумительное, неслыханное скаредничество. Великий Брюллов великого Рембрандта перещеголял в этом таинственном искусстве! Расставшись с Михайловым, пошел я обедать к Лукашевичу. Тоже ученик и любимец великого Брюллова. Лукашевич повторил мне слова Михайлова с вариациями. Кроме нравственного бессилия, нечем растолковать подобное явление.

«Дневник», 5 травня 1858 р.

Отобедав у именинницы, я с Лазаревским вскоре отправились к графине Н[астасье] И[вановне] и нашли там М. С. Щепкина. Великий друг мой по просьбе графини прочитал монолог «Скупого рыцаря» Пушкина, «Фейерверк» [64] и рассказ охотника из

комедии Ильина. И прочитал так, что слушатели видели перед собой юношу пламенного, а не 70-летнего старика Щепкина. Гениальный актер и удивительный старик. По обещанию и я с горем пополам прочитал им свои «Неофиты». Не знаю, насколько они меня поняли. По крайней мере, внимательно слушали.

«Дневник», 18 травня 1858 р.

В 12 часов проводил моего великого друга М. С. Щепкина на Московскую железную дорогу. На Михайловском театре смотрел Садовского в роли Расплюева [«Свадьба Кречинского» Сухово-Кобылина]. После Щепкина я не знаю лучшего комика. Самойлов далеко уступает Садовскому. Г. Снеткова 2-я просто кукла. Как бы хороша была в этой роли моя незабвенная Пинунова.

«Дневник», 19 травня 1858 р.

...Читал «Богдана Хмельницкого» Костомарова. Прекрасная книга, вполне изображающая этого гениального бунтовщика. Поучительная, назидательная книга! Историческая литература сильно двинулась вперед в продолжение последнего десятилетия. Она осветила подробности, закопченные дымом фимиама, усердно кадимого перед порфирородными идолами.

«Дневник», 22 вересня 1857 р.

Єдина на той час скульптурна прикраса нашого Києва — пам'ятник св. Володимира, твір барона Клодта, нашому вимогливому художнику дуже не подобалась.

«Що то за пам'ятник? поставив якусь каланчу, а зверху Володимира, мов часового на варті: стоїть та дивиться, чи не горить що на Подолі?»

Цікаво порівняти з цим міркування Шевченка про пам'ятник Крилову, твір того ж скульптора (див. Щоденник).

Із спогадів М. Чалого.

Як навмисно, в той час я сам старанно займався польською літературою і в мене назбиралося чимало книг і журналів. У негоду Шевченко не встає, бувало, з ліжка, лежить та читає. До

Міцкевича відчував якийсь особливий потяг. Знаючи Байрона лише з кількох російських перекладів, Т[арас] Г[ригорович] чуттям художника вгадував велич світового поета; але, читаючи чудові переклади Міцкевича з Байрона, він завжди впадав у захват, особливо від «Доброї ночі» з «Чайльд-Гарольда». Дійсно, п'єска ця не поступається перед оригіналом і вилилася у поета гармонійними і симпатичними віршами. Т[арас] Г[ригорович] довгий час любив повторювати строфу:

Sam jeden błądząc po swiecie szerokim,
Pędę życie tułacze.
Czégoż mam płakać za kim i po kim,
Kiedy nikt po mnie nie płacze?

Кілька разів брався він до перекладу ліричних п'єс Міцкевича, але ніколи не закінчував і рвав на дрібні шматочки, щоб і згадки не лишилось. Деякі вірші виходили дуже вдало, але тільки-но якийсь здавався важким і невірним, Шевченко кидав і знищував усі попередні строфи.

Із спогадів О. С. Чужбинського.

...Зустрів я Тараса Григоровича, який вже давно перед тим у мене не бував, у Великому театрі, на виставі «Вільгельма Телля», а він — зауважу мимохідь — надзвичайно любив цю оперу і по-дитячому захоплювався співом Тамберліка і де-Бассіні, маючи звичку при цьому вигукувати по-малоруському: «Матері його сто копанок чортів, як же славно!»

...Тараса Григоровича аж ніяк не можна підозрівати в крайній винятковості, яка доводить любов до своєї місцевої батьківщини до нелюбові до всієї російської вітчизни, а в цьому, як відомо, обвинувачували тих, хто писав народною мовою, малодумаючі ревнителі загальноруської єдності. Тарас Григорович любив російську мову, сам, як виявляється, писав нею і хотів друкувати написане...

Із спогадів М. І. Костомарова.

Шевченко чудово співав малоросійські народні пісні, так що навіть не малороси могли з задоволенням слухати його. Все, що він говорив, було обмірковане й пережите ним і розумно й талановито висловлене. Він знав Байрона і Шекспіра з російських перекладів і старанно вивчав їх, особливо останнього, часто цитував його, й завжди доречно.

Із спогадів Н. О. Білозерської.

Траплялося, що Т[арас] Гр[игорович], коли, бувало, схочеться розважити душу народною піснею, виходив до нас за перегородку, сідав на єдиний дерев'яний диван, що стояв у кімнаті, і мовив: «Ануте, хлопці, заспіваймо!»— і за допомогою наших молодих тоді голосів пісня лунала, і ми забували наші тяжкі злидні. Найчастіше співали пісню з творів Т[араса] Гр[игоровича] «Ой повій, вітре, з великого лугу та розвій нашу тугу»; цю пісню він і сам співав з нами і керував співами; і мотив до неї він сам створив; співали, звичайно, без нот.

Т[арас] Гр[игорович] тоді дружив з Брюлловим К. П., у якого часто збирались два брати Кукольники; вечори в них кінчались не завжди гаразд. Брюллов, нарешті, не витримав і, порвавши з Кукольниками, згодом казав: «Чорти б їх побрали, я мало не став через них безпросипним п'яницею». На той час припадають і жарти Брюллова олівцем: так, в альбомі Т[араса] Гр[игоровича] я бачив карикатуру, накреслену Брюлловим, де Т[арас] Гр[игорович] зображений з розчепіреними пальцями, під нігтями яких було намазано найчорніший бруд; в тому ж альбомі було багато ескізів друга Т[араса] Гр[игоровича] — Штернберга (з Диканьки), надзвичайно талановитого молодика, який був посланий за кордон для навчання і, на жаль, там помер. З числа ескізів Т[араса] Гр[игоровича] в цьому альбомі найкращий був «Король Лір», намальований сепією. Енергійна постать короля була майже гола, з факелом в руках, в припадку безумства він біг (sic!) підпалити свій палац. В такому положенні мені ніколи не траплялося бачити «Короля Ліра» на сцені при виконанні цієї ролі найкращими акторами. Ескіз Т[араса] Гр[игоровича] справляв велике враження й ефектним освітленням. Т[арас] Гр[игорович]

мав намір його виконати, але несприятливі умови тому завадили. Тут же був ескіз «Хлопчик з собачкою», за виконання якого він дістав звання художника.

Із спогадів В. В. Ковальова.

В той час майстерня моя на Літійному дворі будинку Академії мистецтв заповнена була величезними роботами для пам'ятника 1000-ліття Росії [65]: колосальні статуї Петра I і його генія загромаджували її, а переплутані риштування, канати, драпіровка, анатомічні кістяки і вогнедихаюча кузня, що була в тому ж залі, тільки й лишали вільні місця, щоб зручно помістити ще рояль та стіл з стільцями. В той час мені доручено було створення надзвичайно складного за своїм завданням барельєфа для цього пам'ятника, отже, переобтяжений зверх сил умовами строків швидкого виконання цих робіт і будучи дуже недосвідченим в техніці, я зовсім було розгубився перед новою задачею і вдався за допомогою і порадою до всіх найбільш відомих наших істориків і письменників, які й не відмовили мені в належному сприянні.

Я запрошував до себе ввечері, по четвергах, і тут-то в цій закуреній майстерні, поперебували у мене багато поважних і цікавих осіб, влаштовувались гарячі суперечки про достоїнства і недоліки тієї або іншої історичної особи, про правомірність включення її в цикл тієї чи іншої категорії діячів, що складають барельєфне кільце навколо пам'ятника.

Я тому дозволив собі зробити цей відступ, що на всіх подібних сходинах незмінно був присутнім і Тарас Григорович, а іноді і брав участь в дебатах. При цьому був особливо тактовним і стриманим в промовах, хоч часто і дуже помітно хвилювався, що не міг навіть спокійно сидіти на місці, нервово ходив по кімнаті, похмуро водячи з-під густих брів своїми світлими очима.

Так він заряджався цілий вечір, чекаючи, поки розійдеться по домах стомлена від дебатів компанія. От тоді і починались його протести — спочатку лаконічні, уривчасті і цинічні, а чим далі — тим гарячіше, стрункіше, полум'яніше...

Величезна статуя Петра I, як привід, просто тисла його, так що, впадаючи в пафос, він закінчував часто поетичною деклама-

цією, зверненою до статуї імператора, багато було в його промовах перебільшень і жовчі, але заперечувати йому в такі хвилини було неможливо, і я мовчки любувався ним, слухаючи його...

Із спогадів М. О. Мікешина *.

Музику любив він палко, особливо спів. З захопленням слухав Ізаб[еллу] Льв[івну] Грінберг та Г. Зубинську. Глибоко шанував Даргомижського; познайомився з ним випадково у мене і потім часто зустрічався в родині Грінберг. Глинку боготворив. Любив і сам співати, де «траплялась» гітара. Співак так собі, хоча й з великим почуттям: голосу не вистачало, та й акомпанемент все якось не налагоджувався.

Із спогадів М. О. Мікешина **.

...Тут доречно було згадати про знайомство цих [Шевченка і Олдріджа] двох видатних людей, свідком якого я був. Незабаром по прибутті в Петербург, після блискучого дебюту в «Отелло», трагік появився у вітальні Толстих, де й оточений був найпалкішим захопленням всього товариства до його таланту. Не бачив я перших хвилин знайомства Тараса Григоровича з Олдріджем, бо прийшов до Толстих годиною пізніше після його прибуття туди і застав їх, тобто нашого поета з трагіком, уже в найзворушливіших дружніх відносинах: вони сиділи в кутку на канапці або ходили по землі, обнявшись; доньки графа — дві дівчинки, навперебій служили їм товмачами, швидко перекладаючи на англійську та російську мови їх жваву розмову. З цього вечора Олдрідж повністю заволодів усією увагою Шевченка. Був і комізм у цьому знайомстві, тому що Тарас Григорович не знав жодного англійського слова, а Олдрідж теж не розмовляв ніякою іншою європейською мовою, крім англійської; тим часом вони бували один в одного, і коли Тарас чекав до своєї убогої кімнатки трагіка, то я заставав його дуже заклопотаного: він старанно «прибирав» у себе на столі, де завжди була купа ней-

* Микешин М. О. Воспоминания о Шевченко.— В кн.: Т. Г. Шевченко в воспоминаниях современников. М. : Гослитиздат, 1962, с. 314—315.
** Там же, с. 316.

мовірно різноманітних речей: банок і пляшок з різними їдкими кислотами для аквафорти, якою Тарас Григорович з великою любов'ю, терпінням і успіхом займався... В такі урочисті моменти Тарас Григорович навіть дозволяв відставному академічному солдату, що прислужував у нього, замітати підлогу... Пучечки барвінку, засохлої рути та інших степових квітів і трав українського походження, що, певно, служили для натхнення поета, при цьому злорадно викидалися солдатом; приходив трагік,— і вони лишалися на самоті, зачинившись. Бог їх знає, як і про що вони там говорили. Шевченко робив з Олдріджа — за допомогою витравлювання — портрет, і дійсно, незабаром на вечері у Толстих з'явилися відбитки цього портрета... Бідний Тарас Григорович виправдувався у несхожості портрета тим, що ось тут і отам «треба ще підправити...» Так і лишився, здається, портрет не «підправленим». Олдрідж же, побачивши в мене оригінал того портрета Тараса Григоровича, який я намалював для «Кобзаря», виявив бажання мати його, і я з радістю зробив йому цей подарунок.

З новими дебютами в шекспірівських ролях петербурзька слава трагіка все зростала і зростала.

От сиджу я одного разу в Маріїнському театрі — ні живий ні мертвий; Олдрідж грав короля Ліра і кінчив. Театр мовчав, приголомшений враженням. Не пам'ятаючи себе від жалю, що стиснув серце і горло, не знаючи як, опинився я на сцені, за лаштунками, і відчинив двері до кімнати трагіка.

Картина, яку я побачив, вразила мене: в широкому кріслі, розкинувшись від утоми, напівлежав «король Лір», а на ньому, буквально на ньому, знаходився Тарас Григорович; сльози градом котилися з його очей, уривчасті, палкі слова лайки і ласки здавленим голосним шепотінням вимовляв він, вкриваючи поцілунками розмальоване олійною фарбою обличчя, руки й плечі великого актора... Бачачи, що я тут зайвий, я квапливо причинив двері, не забувши й сам добре виплакатись, ставши за темні лаштунки...

Із спогадів М. О. Мікешина *.

---

* Микешин М. О. Воспоминания о Шевченко, с 312—313.

Разів зо два приїздив відвідати свого друга Щепкін. Він чудово читав поеми Шевченка; але найбільш видатною подією цього часу був приїзд в столицю африканського трагіка Айри Олдріджа. Шевченко не міг не зійтися з ним, у них обох було дуже багато спільного: обидва — чисті, чесні душі, обидва — справжні художники, обидва мали в спогадах юності тяжкі сторінки гноблення. Один, щоб потрапити в палко любимий театр, куди вхід був заборонений «собакам і неграм», найнявся в лакеї до актора,— другого відшмагали за спалений під час малювання недогарок... Вони не могли розмовляти інакше, як з перекладачем, але вони співали один одному пісні своєї батьківщини і розуміли один одного. Олдрідж, якому важко було вимовляти російські імена, не інакше називав Тараса Григоровича, як «the artist». Часто приєднувався до них Ант. Гр. Контський, акомпанував Шевченкові до малоросійських пісень, навівав тихий сум урочистими звуками моцартівського Requiem'a і знову оживляв присутніх мазуркою Шопена. Іноді всі гості хором співали «Вниз по матушке». Олдрідж захоплювався музикою, російські пісні, і особливо малоросійські, подобались йому.

П. Чалий говорив з приводу відвідування Олдріджем майстерні Шевченка, який малював його портрет: «Приходив Олдрідж, кімнату замикали на ключ, і бог їх знає, про що вони там говорили». А втім, знаю дещо і я, тому що завжди була присутня при цьому, і охоче ділюся з читачами. Приходили ми до Шевченка втрьох: Олдрідж, моя десятилітня сестра, яку Олдрідж, після того, як вона заявила, що хоч він і негр, але вона зараз пішла б за нього заміж, називав своєю «little wife» *, і я. Трагік серйозно сідав на приготовлене місце і сидів деякий час урочисто і тихо, але жива натура його не витримувала, він починав гримасувати, жартувати з нами, робив комічно-переляканий вигляд, коли Шевченко дивився на нього. Ми весь час реготали. Олдрідж діставав дозвіл співати і заводив меланхолійні оригінальні негритянські мелодії або поетичні старовинні англійські романси, які у нас зовсім не відомі. Тарас слухав і заслухувався,

---

* Маленькою дружиною *(англ.)*.

а олівець бездіяльно опускався на коліна. Нарешті Олдрідж схоплювався і починав танцювати яку-небудь «gig» [джигу]... Незважаючи на оригінальність таких сеансів, портрет був швидко закінчений, підписаний художником і моделлю.

Із спогадів Катерини Юнге.

Першим з українців, котрий зацікавився початком білоруського літературного відродження, був великий Кобзар України Тарас Шевченко. Живучи в Петербурзі, познайомився Шевченко в 1839 році з білоруським письменником Яном Борщевським. Навколо Борщевського гуртувалися тоді й інші білоруси, і ось всі вони під впливом Борщевського стали цікавитись білорущиною і ухвалили друкувати свої твори. Шевченко, познайомившись з усіма цими білорусами, просив їх, щоб читали йому свої білоруські твори, і особливо зацікавився народними білоруськими піснями.

Один з молодих білорусів, Ромуальд Подберезький, знав багато пісень; він проспівав їх Шевченкові і, крім того, читав йому всі білоруські твори Борщевського та переклад Маньковського української «Енеїди» Котляревського. Шевченкові народні пісні сподобались; художні літературні твори білоруських письменників він частково критикував, говорячи, що в них мало чисто народного елементу. Про «Енеїду» Маньковського Шевченко зауважив, що цей твір найбільше має чисто білоруського елементу і що тим самим він найбільш для цього цікавий. Після цього Шевченко заохочував білорусів, щоб вони не кидали своєї праці для народу, бо це їхній обов'язок, а праця їх, не дивлячись на тяжкі умови, не пропаде марно, і сліди цієї праці залишаться.

Ось і все, що нам відомо про Шевченка. Відомості ці ми маємо з приватного листа Вінцента Реутта до Легатовича.

Що і пізніше Шевченко цікавився білоруським літературним відродженням, можна бачити з того, що між передплатниками на літературний альманах Ромуальда Подберезького «Rocznik Literacki» [«Річник літературний» видав Ромуальд Подберезький, Петербург, 1843, с. 216] надруковано в книзі і прізвище великого українського поета: «Szewczenko Taras Kobzar».

Про мистецьку творчість Шевченка Подберезький вмістив невелику замітку в офіційній урядовій (польською мовою) газеті «Tygodnik Petersburski» 1844 р., с. 569 (стаття «Україна живописна»).

Із статті Ромуальда Земкевича «Тарас Шевченко і білоруси» («Наша Ніва», 1911 р., № 8, с. 118).

К ИЗДАТЕЛЮ «СЕВЕРНОЙ ПЧЕЛЫ» [66]

Беда, коль пироги начнет печи сапожник,
А сапоги тачать пирожник!

Крылов.

В январе месяце вышли две книжечки на малорусском языке, ничтожные по цене и по объему, но чрезвычайно важные по содержанию, и особенно по своему назначению. Я говорю о Южнорусском букваре Т. Г. Шевченко и о «Граматке» П. А. Кулиша. О первой «Северная Пчела» говорила, а о второй да позволено будет мне высказать свое письменное мнение, как о цветке, еще не тронутом печатною грозою. Сей, по форме неуклюжий и по запаху неблаговонный, цветок есть не что иное, как нарочито неудавшийся тощий отводок от довольно объемистого и дорогого древа познания, добра и зла. Проще, П. А. сократил и удешевил первое издание своей «Граматки», что, по нашему мнению, сделал он напрасно. Первое издание, по дороговизне своей, не могло проникать в темную массу нашего народа и, следовательно, только оскорбляло самого автора, а новое, усовершенствованное и удешевленное издание «Граматки» оскорбит многих своим наружным безобразием и схоластическою внутреннею пустотою. К первому изданию была приложена таблица умножения и дельно составленная арифметика; в новом это плодотворное зерно заменено бесплодным истолкованием Символа веры и святых евангельских истин, которые сами по себе яснее солнца. К чему ведут, например, подобные толкования и поймет ли их человек, едва выучившийся читать?

Вопрос: «Як учить Символ віри про бога, словимого в святій троїці?»

Ответ: «Учить, из що? бог єси один, тілько в трьох лицях, або особах,— бог-отець, бог-син, бог-дух святий. Не три боги, а один бог, і другого бога нема ні на землі, ні на небі»,— і т. д. (33).

Есть у вас просвещенные люди меж духовенством, которые, конечно, сумеют заговорить об этом предмете с народом как лица компетентные.

В «Граматке» помещена священная история, но она так скомкана и сжата, что автор сам должен сжиматься, смотря на свое скомканное детище. В заключение на четырех страничках помещена история Малороссии, настоящая м а к у х а, выжимок, в которой не осталось ни капли животного начала. Наконец, обертка украшена таким суздальско-византийским изображением, которое может сразу умертвить самое здравое чувство изящного.

Я подозреваю, что П. А., составляя новую «Граматку», увлекся идиллическими мечтами «Хуторянина» [«Основа, № 1 67], где очень наивно предлагается какое-то сельско-хуторское просвещение вопреки просвещению городскому, а еще вернее, что П. А. в простоте души увлекся честною пропагандою господина Аскоченского. Но кто внушил истолкователю евангельской кротости поместить сзади на обертке кусочек самой неистовой желчной полемики? За один прием дитя выучится читать и ненавидеть ближнего своего и даже сплетничать. Хвала вам и хвала, на все досужий П. А.!

Теперь (благодаря воскресным школам) почувствовалась необходимость и в сельских школах, а следовательно, и в первоначальных дельных и дешевых учебниках. Нельзя не сказать с Крыловым:

Хотя услуга нам при нужде дорога,
Но за нее не всяк умеет взяться...

Примите уверения и пр.

Горожанин С...

«Северная Пчела», 23 лютого 1861 р.

НОТАТКИ ПРО ДЕЯКІ ВЛАСНІ ЗАДУМИ І ТВОРИ

Отак зачинається моя «Черниця» — а що дальше буде, то я і сам не знаю. Здається, і люльки не курю, а шматочки паперу, що була написана «Черниця», розгубилися — треба буде знову компонувать. А поки що буде, надрукуйте хоч це, що маю,— тільки дрюкуйте своєю граматикою, бо вона мені дуже полюбилась.

З листа до О. О. Корсуна,
11—12 січня 1842 р.

Я думаю, вы меня хорошенько побранили за «Гайдамаки». Было мне с ними горя, насилу выпустил цензурный комитет, возмутительно да и кончено, насилу кое-как я их уверил, что я не бунтовщик. Теперь спешу разослать, чтобы не спохватились. Посылаю вам три экземпляра, один возьміть собі, другий оддайте Н[иколаю] Андреевичу maestro Маркевичу, третій Віктору Забілі на заочное знакомство. По вашему реестру я поручил И. М. Корби раздать экземпляры...

P. S. Трохи-трохи був не забув. Я чув, що у вас є молоденькі дівчата. Не давайте їм, будьте ласкаві, і не показуйте моїх «Гайдамаки», бо там є багато такого, що аж самому сором. Нехай трошки підождуть, я їм пришлю «Черницю Мар'яну», к великодню думаю надрюкувать. Це вже буде не возмутительное є.

Ще раз P. S. Поправляйте, будьте ласкаві, самі граматику, бо так погано видержана коректура, що цур йому.

З листа до Г. С. Тарновського,
26 березня 1842 р.

Спасибі тобі, добрий чоловіче, за ласкаве слово, за гроші і за «Старину запорозьку» [68], спасибі і тільки що спасибі, і більше нічого я не маю. Прийми не гніваючись «Гайдамаки», а за «Кобзаря» вибач. Нема ні одного. Як надрюкую вдруге, то пришлю не один екз[емпляр]. З дякою шлю вам 6-ть екз[емплярів]

«Гайдамаки»— і сьомий вам на пам'ять, не забувайте мене, коли маєте чим поминать. Лежу оце п'яті сутки та читаю «Старину», добра книжка, спасибі вам і Срезневському. Я думаю дещо з неї зробить, коли здоров буду, там багато є дечого такого, що аж губи облизуєш, спасибі вам,— напиши, будь ласка, земляче, коли будеш мать час, як там у вас, у Харкові, привітали мої «Гайдамаки», чи лають, чи ні, напиши щиру правду, і за щиру правду скаже щире спасибі

Т. Шевченко.

Лист до П. М. Корольова,
22 травня 1842 р.

«...Чи я вам розказував, що я хочу рисовать нашу Украйну[69], коли не розказував, то слухайте. Я її нарисую в трьох книгах, в першій будуть види, чи то по красі своїй, чи по історії прикметні, в другій — теперішній людський бит, а в третій — історія. Три естампи уже готові — «Печерська Київська криниця», «Судня в селі рада» і «Дари Богданові і українському народові». У тім місяці пришлю в Москву з білетами на подписку. В год буде виходить 10-ть картин. На види і на людський бит текст буду сам писать або Куліша проситиму, а на історію потурбуйтесь, будьте ласкаві, ви писать три листочки в год.

З листа до Ф. М. Бодянського,
6—7 травня 1844 р.

Якби мені бог поміг докончить те, що я тепер зачав [«Живописна Україна»], то тойді склав би руки та й у домовину. Було б з мене: не забула б Україна мене, мізерного. Так ось що! зачав-то я зачав, а вже кончу не знаю як, бо без людей і грошей не втну нічого. Та здається, що ще ніхто нічого не зробив без цього товариства. На те вони люди, на те вони гроші, будьте ласкаві, помагайте мені, ви маєте і силу, і славу і любите ту країну, що я тепер заходився рисовать. Ось як я її рисую. Спершу види, чи то історією, чи то красотою прикметні, вдруге, народний бит, так, як він тепер єсть, втретє, історію, все те, що робилося на нашій

Україні колись-то. Тепер уже три картини готові, а ще три вийдуть к Новому року. Посилаю вам оці три і вельми прошу: наберіть мені субскрибентів у Харкові...

З листа до М. А. Цертелева,
23 вересня 1844 р.

ЛИСТ ДО П. І. ГЕССЕ

Ваше превосходительство
милостивый государь
Павел Иванович!

История Южной России изумляет каждого своими прои[с]шествиями и полусказочными героями, народ удивительно оригинален, земля прекрасная. И все это до сих пор никем не представлено пред очи образованного мира, тогда как Малороссия давно имела своих и композиторов, и живописцев, и поэтов. Чем они увлеклись, забыв свое родное,— не знаю; мне кажется, будь родина моя самая бедная, ничтожная на земле, и тогда бы она мне казалась краше Швейцарии и всех Италий. Те, которые видели однажды нашу краину, говорят, что желали бы жить и умереть на ее прекраснейших полях. Что же нам сказать, ее детям, должно любить и гордиться своею прекрасне[й]шею матерью. Я, как член ее великого семейства, служу ей ежели не на существенную поль[зу], то, по крайней мере, на славу имени Украины. Обладая в мале искусством в живописи, предпринял я издание, названное мною «Живописная Украина». Издание разделяется на три части. 1-е — виды, примечательные или красотою, или историческими воспоминаниями. 2-е — народный быт настоящего времени и 3-я — история. В настоящее полугодие выйдет 6-ть картин. 3-и уже готовы, которые и имею честь при сем препроводить вашему превосходительству, а оста[ль]ные три выйдут в декабре месяце. В последующие годы будут выходить по 12-ти картин в год, гравированных на меди a l'eauforte.

Его сиятельство князь Николай Андреевич принял живое участие в моем предприятии, ободренный его вниманием, я осмелился утруждать ваше превосходительство своею покорнейшею просьбою представить труд мой почтенным землякам моим, труд,

для которого крайне искренне мое желание издать как нельзя лучше, недостает собственных средств, для расходов в таком случае неизбежных. Я льщу себя надеждою, что ваше превосходительство удостоите вниманием мою просьбу и влиянием вашим дадите возможность достигнуть цели моего предприятия.

Первые два выпуска, состоящие из 6-ти картин, стоят 3-и рубли серебром. Требования ваши с именами подписчиков благоволите адресовать или в канцелярию военного генерал-губернатора князя Николая Андреевича Долгорукова, или в С.-Петербург на имя Тараса Григорьевича Шевченко в Академию художеств.

С истинным почтением
имею честь быть
вашего превосходительства
покорный слуга

Т. Шевченко.

1844 года октября 1 дня. С.-Петербург.

Я теперь, как падающий в бездну, готов за все ухватиться — ужасна безнадежность! так ужасна, что одна только христианская философия может бороться с нею. Я вас попрошу, ежели можно достать в Одессе — потому что я здесь не нашел,— прислать мне Фому Кампейского «О подражании Христу»[70]. Единственная отрада моя в настоящее время — это евангелие. Я читаю ее без изучения, ежедневно и ежечасно. Прежде когда-то думал я анализировать сердце матери по жизни святой Марии[71], непорочной матери Христовой, но теперь и это мне будет в преступление. Как грустно я стою между людьми! ничтожны материальные нужды в сравнении с нуждами души — а я теперь брошен в жертву той и другой!

З листа до В. М. Репніної, 1 січня 1850 р.

...Ійохиму я пишу небольшую цидулу и прошу тебя передать ему и просить его о том на словах, о чем я его в письме прошу, а прошу я его вот о чем: если он и теперь занимается гальванопластикою, то у него, вероятно, есть форма небольших фигурок,

то пускай из [них] выберет одну или две изящнейших та вилле хоть из папье-маше и пришле мне, ради святого искусства. Я мог бы их копировать из глины, и это заменило бы мне, в некотором роде, натурщика або натурщицу. Попроси его, брате Семене! Вылепил я небольшой барельеф, вылил его из гипса и хотел тебе послать один экземпляр, так не знаю, довезет ли почта такую хрупкую вещь, как гипс, это раз; а другое и то, что совестно и посылать в столицу такую ничтожную штуку, как мой первенец-барельеф. А вот, даст бог, поучусь та вылеплю второй — так тот уже стеарином залью та пришлю тобі.

Я слышал, что граф Толстой занимался опытом над гутаперчею, чтобы выливать свои медали, так спроси у Ійохима, не знает ли он, каковы результати опытов г. Толстого. Вот бы хорошо было! Я бы и себе выписал гутаперчи, та і заходився б выливать свои бедные произведения.

Я уже думал было устроить себе невеличкий гальванопластический аппарат, так что ж! В великом городе Астрахани, окроме кумысу и тарани, ничего достать нельзя, даже немуравленного горшка, который при этом деле необходим, а о медной проволоке и не слыхала Астрахань...

...А конца все-таки не вижу моей грустной перспективе, та без протекции, правда, его и видеть невозможно; а у меня какая протекция? Правда, були деякі люди, так что ж?

Одних уж нет, а те далече,
Как Пушкин некогда сказал.

И мне теперь осталося одно — ходить отут по степу — долго еще ходить та мурлыкать:

Доле моя, доле, чом ти не такая,
Як інша чужая!

З листа до С. С. Гулака-Артемовського, 15 червня 1853 р.

К. І. Ійохиму не показуй мойого «Тріо», а то я добре знаю, що він мене вилає. А все-таки поклонися йому, як побачиш, і попроси його, щоб він мені прислав який-небудь маленький барельєфік... А Академік Бер весною буде знову у нас і привезе мені той подарок К[арла] І[вановича].

Видишь ли, друже мій єдиний, для чого я так прошу од К[арла] І[вановича] барельєфа якого-небудь; мені, ти знаєш, рисовать запрещено, а ліпить — ні, то я й ліплю тепер [72], а кругом себе не бачу нічого, проч степу та моря; то хотілося б хоч подивиться на що-небудь хороше! Може б, подивившися, і моя стара мучена душа стрепенулася; хоча б і не стрепенулася, то, може б, на старості тихенько заплакала б, дивлячися на прекрасное создание души человеческой.

З листа до С. С. Гулака-Артемовського,
6 жовтня 1853 р.

Давно ворушиться у мене в голові думка, щоб перевести на наш український язик «Слово о полку Игоря». Так нема в мене подлинника, а перевода читать не втну. Так от що я думаю. У вашій семінарській бібліотеці, певне, єсть изданиє Шишкова або Максимовича «Слово о полку Игореви», перевод с текстом, то ти великої ради моєї любові попроси якого-небудь скорописца списать для мене один екземпляр з переводом текст сієї невеличкої, но премудрої книги, а я тобі за це... що ж я тобі зроблю, убогий? Подякую щирим серцем, та й більш нічого... Вонми гласу моления моего, друже мій єдиний, пришли мені текст «Слова о полку Игоря», а то на твоїй душі буде гріх, як не буде воно, те «Слово», переведене на наш задушевний, прекрасний язык [73].

Недавно публіковано в газетах перевод «Слова о полку Игоря» Н. Гербеля и его же издание перевод з текстом и з рисунками якимись, а продається 3 рублі серебром — а бодай він сказився і з своєю книжкою, і з рисунками, проче текста святого.

З листа до А. И. Козачковського,
14 квітня 1854 р.

Я начал еще лепить, в пандан Христу, Ивана Крестителя, на текст «Глас вопиющего в пустыне», и мне бы ужасно хотелося весной же переслать тебе хоть форму, но не предвижу никакой возможности.

З листа до Бр. Залеського,
10 лютого 1855 р.

Кстати, о Дармограс: вы сделали замечание на его «Княгиню», совершенно согласное с моим замечанием: недостаток отделки в подробностях, и то большой недостаток. Но этот рассказ — один из первых его ученических этюдов. Попишет еще годок-другой, дасть бог, этот недостаток уничтожится. Покойный Карл Павлович [Брюллов] говорил: чем малосложнее картина, тем тщательнее должна быть окончена, и это глубоко верно; а все-таки просите графиню Н[астасию] И[вановну] о напечатании этого незрелого творения: это польстит самолюбию творца, и, может быть, из этой шутки выйдут результаты серьезные. Ведь и столпы всемирной литературы, я думаю, так же начинали, как и мой бедный protegé, а это действительно так... Прислал он мне еще один рассказ под названием «Варнак». Этот уже, кажется, немного круглее, но все-таки заметен тот же недостаток. Он, кажется, вовсе не читает великого Шотландца [В. Скотта].

3 листа до М. И. Осипова,
20 травня 1856 р.

Вместе с последними пятью главами сего произведения получил я и письмо от Дармограя, в котором он просить мене, а я тебе прошу, сделать его этюду такое заглавие:

МАТРОС,
или Старая погудка на новый лад

(Рассказ), а не этюд

Часть первая

Первая часть рассказа заключает в себе десять глав, а как будет велика вторая часть, этого он не пишет, может быть, и сам еще не знает. Еще просит он поправить ошибку, правду сказать, довольно грубую. Он написал, что местечко Лысянка замечательна месторождением знаменитого Богдана Хмельницкого. Неправда, в Лысянке родился не знаменитый гетман, а отец его, чигиринский сотник Михайло Хмельник, или Хмельницкий. И не по словам летописи Самовидца, как он написал, а по словам профессора Соловьева, который ссылается на Киевские акты. Еще, тоже не помню на которой странице, он сделал пробел,

а за ним и я, нужно было написать фамилию знаменитого череполога Л а в а т е р а, но он, вероятно, забыл, как прозывался этот мудреный немец, а я тоже не вспомнил. Больше он ничего не замечает. Я тоже больше ничего не замечаю. И он передает мне, а я, переписавши на досуге, передаю его новорожденное детище в полное ваше покровительство и распоряжение. Еще он пишет мне, что если и будет вторая часть этого рассказа, то не весьма скоро. Поэтому я и думаю, что лучше не писать «Часть первая».

З листа до М. М. Лазаревського,
8 грудня 1856 р.

...Якби «Княгиню» взяв на свої руки Куліш, чи не лучше б було? та й «Матроса» прибгав би до «Княгини», та причепурив би їх гарненько, та й пустив би в люде. Дармограй написав уже и вторую часть «Матроса», в которой уже резче обозначилась общая идея рассказа. А в третій він дума уже выставить наголо свою нехитрую фантазію. Але коли-то те буде? А може, й буде коли-небудь. Треба підождать.

З листа до М. М. Лазаревського,
22 квітня, 8 травня 1857 р.

...Що тут на світі робить?— думаю собі та, вставши раненько, помолився богу, закачав рукава, та й заходився коло оції «Москалевої криниці». Бог поміг, то сяк, то так кончив. Мені і полегшало трохи... Якщо подобається, то дай доброму писареві переписать і «Криницю», і «Ченця», і «Вечір». Та пошли старому Щепкіну. Нехай на старість читає та не забуває безталанного кобзаря Тараса Дармограя. Я умисне приписав «Ченця» і «Вечір», щоб порівняв його з «Криницею», бо «Криниця», бач, сьоголітня, а «Чернець» і «Вечір» богзна-колишні. Чи не помолодшав я через 10 літ з неволі, чи постарішав серцем, скажи мені, мій брате рідний.

З листа до Я. Г. Кухаренка,
5 червня 1857 р.

Сегодня только наконец дочитал своего «Матроса». Он показался мне слишком растянутым. Может быть, оттого, что я по

складам его читал. Прочитаю еще раз в новом экземпляре, и если окажется сносным, то пошлю его к М. С. Щепкину, пускай где хочет, там его и приютит.

«Дневник», 31 жовтня 1857 р.

...В продолжение этих четырех дней писал поэму, название которой еще не придумал. Кажется, я назову ее «Неофиты, или Первые христиане». Хорошо, если бы не обманул меня Щепкин, я ему посвящаю это произведение, и мне бы ужасно хотелося ему прочитать и услышать его верные дружеские замечания. Не знаю, когда я примусь за «Дервиша и Сатрапа», а поползновение большое чувствую к пи[санию].

«Дневник», 8 грудня 1857 р.

Сегодня же принимаюсь за «Сатрапа и Дервиша», и если бог поможет окончить с успехом, то посвящу его честным, щедрым и благородным землякам моим. Мне хочется написать «Сатрапа» в форме эпопеи. Эта форма для меня совершенно новая. Не знаю, как я с нею слажу?

«Дневник», 13 грудня 1857 р.

...Для друку єсть у мене наготовлено на добрих дві книги: тільки перепиши та і в друкарню; але я і з цим добром не спішу, не тільки з «Неофітами». «Ян Гус» повинен бути у Василя Вас[ильовича] Тарновського, що жив колись в Потоках Київської губернії. Перероблять його або знову робить у мене щось руки не підіймаються.

Заграй мені, дуднику,
На дуду:
Нехай своє лишенько
Забуду.

Оце тілько не моє, а то вся пісня [«Утоптала стежечку через яр»] моя.

З листа до П. Куліша, 26 січня 1858 р.

Кончил, наконец, вторую часть «Матроса». Переписыванье — это самая несносная работа, какую я когда-либо испытывал. Она

равняется солдатскому ученью. Нужно будет прочитать еще это рукоделие, что из него выйдет? Как примет его С. Т. Аксаков? Мне ужасно хочется ему нравиться, и только ему. Странное чувство!

«Дневник», 14 лютого 1858 р.

...Вы так сердечно дружески приняли мою далеко не мастерскую «Прогулку», так сердечно, что я, прочитавши ваше дорогое мне письмо, в тот же день и час принялся за вторую и последнюю часть моей «Прогулки». И только сегодня кончил. А как кончил? Не знаю. Судите вы меня, и судите искренно и милостиво. Я дебютирую этой вещью в великорусском слове. Но это не извинение. Дебютант должен быть проникнут своей ролью, а иначе он шарлатан. Я не шарлатан, я ученик, жаждущий дружеского, искреннего суда и совета. Первая часть «Прогулки» мне показалась растянутою, вялою. Не знаю, какою покажется вторая. Я еще не читал ее, как прочитаю, так и пошлю вам. Нужно работать, работать много, внимательно, и, даст бог, все пойдет хорошо. Трудно мне одолеть великорусский язык, а одолеть его необходимо. Он у меня теперь как краски на палитре, которые я мешаю без всякой системы. Мне необходим теперь труд, необходима упорная, тяжелая работа, чтобы хоть что-нибудь уметь сделать.

З листа до С. Т. Аксакова, 16 лютого 1858 р.

Сердечно благодарен вам за ваше искренно благородное письмо [74]. Вы мне сказали то, о чем я сам давным-давно думал, но, не знаю почему, не решился сказать, а вы сказали, и я трижды вам благодарен за ваше искреннее, прямое слово, оно осветило мне дорогу, по которой я шел ощупью. Теперь думаю отложить всякое писание в сторону и заняться исключительно гравюрою, называемой аквафорта...

З листа до С. Т. Аксакова, 15 липня 1858 р.

В ожидании Овсянникова и полицейского пропуска в Питер принялся переписывать «Видьму» для печати. Нашел много длин-

ного и недоделанного. И слава богу, работа сократит длинные дни ожидания.

«Дневник», 4 березня 1858 р.

Я слишком плотно принялся за свою «Видьму», так плотно, что сегодня кончил, а работы было порядочно, и, кажется, порядочно кончил. Переписал и слегка поправил «Лилею» и «Русалку». Как-то примут земляки мои мою невольническую музу?

«Дневник», 6 березня 1858 р.

Кончил переписывание или процеживание своей поэзии за 1847 год. Жаль, что не с кем толково прочитать. М[ихайло] С[еменович] Щепкин в этом деле мне не судья. Он слишком увлекается. Максимович — тот просто благоговеет перед моим стихом, Бодянский тоже. Нужно будет подождать Кулиша. Он хотя и жестко, но иногда скажет правду; зато ему не говори правды, если хочешь сохранить с ним добрые отношения.

«Дневник», 18 березня 1858 р.

...В Москве более всего радовало меня то, что я встретил в просвещенных москвичах самое теплое радушие лично ко мне и непритворное сочувствие к моей поэзии. Особенно в семействе С. Т. Аксакова.

«Дневник», 26 березня 1858 р.

Тої зими, коли мені вперше довелося їздити до Тараса Григоровича, він почав займатися офортними (l'eauforte) роботами: причому він обрав собі керівником і наставником найвидатнішого майстра цієї справи Рембрандта і старанно копіював його незрівнянні малюнки. Бувало так, що моє малювання переривалося пропозицією йти разом в академічну бібліотеку, Ермітаж чи до когось з колекціонерів, щоб подивитися на який-небудь не бачений ще рембрандтівський офорт. Зрозуміла та радість, з якою я погоджувався на таку пропозицію, і гордість, з якою я прямував коридорами академії чи вулицями Петербурга, супроводжуючи мого дорогого учителя в його славнозвісній, всім знайомій смушевій шапці. Часто заходив до Шевченка пан Ма-

рін, власник чудової колекції гравюр, причому, як великий знавець цієї справи, говорив з Тарасом Григоровичем про різні тонкощі цього своєрідного і важкого мистецтва.

Пам'ятаю, як одного разу я застав Тараса Григоровича дуже заклопотаного. Він збирався писати олійними фарбами портрет відомого Кочубея на замовлення одного з його нащадків. Потрібно було: полотно, різні аксесуари, такі, як оксамит, парча, соболеве хутро і т. п. Тарас Григорович взяв мене з собою, і ми до пізнього вечора прошвендяли по місту, розшукуючи всі ці речі, причому, аж ніяк не відчуваючи зайвим супроводження його «хлопцем», він заходив у крамниці, до костюмерів, у знайомі йому будинки. З приводу того ж Кочубея один з уроків пройшов у тому, що ми, забравшись до якоїсь величезної академічної чи то комори, чи то горища, порпались у цілому хаосі запорошених старих картин, щоб відшукати якісь там портрети якихось малоросійських гетьманів (чи навіть гетьмана), потрібні йому для більшої вірності кочубеївського костюма. Після довгих розшуків, вимазані, як чорти, відкопали ми якогось старого чубатого пана і, охрестивши його чомусь «Мазепою», урочисто приволокли в студію. Чи ж був коли закінчений цей кочубеївський портрет, що наробив стільки клопоту Шевченкові, і де він тепер? [75]. Художники, які ходили до Шевченка, в один голос хвалили його роботу, що викликало в нього чудовий настрій, висловлюваний в тому, що він, підходячи до своєї роботи, давав різні ніжно-лайливі прізвиська «багатій і знатній» Мазепиній жертві. Крім цієї роботи, я пам'ятаю ще виконувані при мені малюнки сепією. На одному було намальовано старого турка на зразок тих, які красуються на тютюнових вивісках, тобто в повній своїй турецькій формі і чальмі, з кинжалом і чубуком, сидячого без особливо помітних намірів поруч з одаліскою. Для цієї роботи приходив старий натурщик і дуже скромна, майже навіть потворна натурщиця. На другому малюнку були зображені досить легко одягнені дніпрові русалки, які тягнуть молодого козака на дно ріки. Козак чомусь не виходив у Тараса Григоровича і нещадно змивався...

...Доля цих двох сепій мені також невідома [76].

Із спогадів Б. Суханова-Подколзіна.

ПРИМІТКИ

[1] «Сатурн» — статуя роботи венеціанського скульптора Кабіанки (Франческо Пенсо). Більшість статуй Літнього саду виконані венеціанськими скульпторами-декораторами кінця XVII — початку XVIII ст.

[2] Проект В. І. Баженова, будував В. Бренн (1797—1800). Нині — Інженерний замок.

[3] «несвижский «Panie Kochanku»— віленський воєвода Радзівілл Кароль Станіслав, прозваний так за часте вживання цих слів.

[4] Рачкевичі — маєток Залеського поблизу м. Слуцька.

[5] Шевченко цитує рядки з поеми Адама Міцкевича «Фаріс».

[6] Йдеться про «Космос» Олександра Гумбольдта.

[7] «Пісні Вайделоти» з поеми Адама Міцкевича «Конрад Валенрод».

[8] «Видит бога на земле»— неточна цитата з поезії Лермонтова «Когда волнуется желтеющая нива».

[9] «Estetyka czyli umnictwo piękne przez Karola Libelta» — «Естетика, або Наука про прекрасне» К. Лібельта (див. про це у вступній статті).

[10] Історична розвідка К. Лібельта про Жанну д'Арк, видана в Познані 1847 р.

[11] Йдеться про зроблену в 20-х роках Брюлловим копію фрески Рафаеля «Афінська школа» (1509—1511) у папському палаці у Ватікані (копія ця зберігається в музеї Академії мистецтв).

[12] Шевченко має на увазі відому картину Іванова «З'явлення Христа народові», над якою художник працював протягом 20 років (1837—1857). Картина ця тоді по-різному іменувалася («З'явлення месії» тощо).

[13] За етюд з натури Шевченко одержав срібну медаль 29 квітня 1839 р. Другу срібну медаль він одержав за картину «Хлопчик-жебрак, що дає хліб собаці» 27 вересня 1840 р.

[14] Рядки з драматичного твору «Едіп в Афінах» В. Озерова.

[15] Цей «простой сюжет» частково використано лише в повісті «Прогулка...», яку Шевченко спершу мав намір назвати «Матрос».

[16] Видання не було здійснене через арешт Шевченка в квітні 1847 р. Поет іменує це видання своїм «другим Кобзарем», хоча хронологічно воно мало бути третім (перше підготовлене автором 1840 р., друге — «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» — 1844, що його видав І. Т. Лисенков). Шевченко, очевидно, не брав до уваги останнє видання, оскільки воно не було авторизованим і не містило нових творів порівняно

з першим (авторським) виданням. Свій «другий Кобзар» Шевченко, треба гадати, мав намір поповнити новими творами: в тому ж самому зошиті, що й передмова, містяться ще поема «Осика», балади «Русалка» і «Лілея».

[17] Йдеться про поезію Олександри Іванівни Псьол. (Про О. І. Псьол див.: Шевченківський словник, К., 1977, т. 2, с. 149).

[18] Мова йде про картину пекла в «Божественній комедії» Данте.

[19] Поема присвячена Я. Г. Кухаренкові.

[20] Ті «гнусности», що відбувалися в Качанівці, маєтку поміщика Тарновського, показав Шевченко в своїй повісті «Музыкант». Прототипом поміщика Арновського в повісті був Тарновський.

[21] Стаття М. Хотинського і М. Писаревського «Светопись и ее современное состояние» надрукована в журналі «Современник», 1852, № 7, с. 1—38.

[22] Про свій задум створити серію малюнків «Притча о блудном сыне» Шевченко писав пізніше у своєму щоденнику. Задум цей не був повністю здійснений.

[23] Задум не був повністю здійснений. Є підстави вважати, що поезія «Юродивий» являє собою уривок із задуманої поеми.

[24] Відповідь Шевченка на пропозицію Куліша зробити ілюстрації до роману «Чорна рада».

[25] Одарка Соколенкова позувала Шевченкові для картини «Дві дівчини», з якої потім художник зробив офорти. Вони збереглися і експонуються в Державному музеї Т. Г. Шевченка в Києві.

[26] Поезія присвячена М. С. Щепкіну.

[27] Поезія «Мені здається, я не знаю...», треба гадати, навіяна читанням Лермонтова, одного з найулюбленіших поетів Шевченка. Друга частина уривка — звернення до Щепкіна, який надіслав поетові на його прохання томик Лермонтова.

[28] У цей день М. С. Щепкін приїхав до Шевченка в Нижній Новгород, де поет перебував в чеканні дозволу на в'їзд до Петербурга.

[29] Йдеться про Наполеона III.

[30] У цей день відбулася перша зустріч і особисте знайомство Шевченка з Марком Вовчком.

[31] Йдеться про героїню повісті В. М. Рєпніної «Девочка», з рукописом якої авторка познайомила Шевченка.

[32] Цей лист може бути цікавим коментарем до поеми «Тризна», присвяченої В. М. Рєпніній.

[33] Фонтан, у центрі якого скульптурна група «Самсон» М. І. Козловського.

[34] Мінезингери — мандрівні німецькі співці-поети.

[35] М. Рильський зауважив: «Це, звичайно, так би мовити, патріотичне перебільшення, висловлене до того ж у напівжартівливому тоні. Але цікаво зіставити з цією захопленою тирадою таке висловлювання А. В. Луначарського в його рефераті, присвяченому Шевченку: «Укра-

инская музыка и поэзия — самая пышная и ароматная ветвь на древе мирового народного творчества».

[36] 1847 р. — рік розгрому Кирило-Мефодіївського товариства, арешту і заслання Шевченка.

«Жена Кулиша»— Білозерська Олександра Михайлівна (1828—1911) — відома українська письменниця (літ. псевдонім — Ганна Барвінок).

[37] В «Історії Нової Січі або останнього коша Запорізького» Скальковського вірші Падури подаються як народні пісні. Про вірш «Гей, козаче...» зазначено, що твір цей записаний від селянина, жителя одного із сіл над Бугом. «Дніпровським лицарям» Скальковський не приписував авторства цього вірша.

[38] Археологічні розкопки відбувалися у т. зв. Луговій могилі на Катеринославщині. Савур-могила, оспівана у фольклорі, знаходиться між ріками Міус і Кринка.

[39] «Опыт биографии Н. В. Гоголя» Николая М. (П. Куліша), видана в Петербурзі (1854).

[40] Точніше: «Ландыши Киевской Украины в тридцати книгах стихами и прозой. Книга первая. Сочинения Григория и Степана Карпенко»... (СПб), 1848). Графоманська писанина провінціальних акторів — братів Карпенків.

[41] Бельведерским торсом — тобто гіпсовою копією Аполлона Бельведерського.

[42] Йдеться про Соборний храм і Успенську церкву в м. Переяславі (нині Переяслав-Хмельницький).

[43] К. И. — Карл Иванович — так іронічно іменували Миколу I за його особливу прихильність до німців.

[44] Будинок сенату було споруджено за проектом К. І. Россі.

[45] Нині будинок № 14 на бульварі Т. Г. Шевченка.

[46] Строфа з поезії М. Лермонтова «Из Гете. Горные вершины».

[47] Зодчим собору був селянин Дорофей Мякишев (див.: Рыбушкин М. С. Записки об Астрахани. М., 1841, с. 30).

[48] У червні 1860 року Шевченко писав про Хомякова з неприхованим сарказмом («Умре муж велій...»).

[49] Побудований в 1825 р. за проектом архітектора П. Г. П'ятницького.

[50] Побудована в 1702 р. Взірець «наришкінського стилю». Не збереглася.

[51] Побудований в 1834 р. Єфімовим.

[52] Цегляний обеліск споруджено за ескізом І. П. Мартоса в 1826 р. замість пам'ятника (його ж роботи), виготовленого для Нижнього Новгорода, але поставленого в Москві.

[53] Знайдено 6 малюнків церковної архітектури, зроблених Шевченком.

[54] Собор цей споруджено в 1359 р. Перебудовано в 1624 р.

[55] Чутка про видання журналу «Посредник» була безпідставною.

[56] Під «коронованим Картушем» (Картуш — ватажок грабіжницької банди у Парижі на поч. XVIII ст.) Шевченко мав на увазі Наполеона III.

[57] Можливо, шатра церкви XVIII ст. у західній частині монастиря.

[58] У двотомному збірнику П. Куліша «Записки о Южной Руси» (1856—1857) поряд з українськими етнографічними і фольклорними матеріалами і окремими художніми творами були вміщені фольклорні записи Л. Жемчужникова.

[59] Автором сценічної переробки твору Пушкіна був М. І. Куликов, артист Александринського театру. 1858 р. вона була анонімно видана в Петербурзі під назвою «Станционный смотритель, драма в 3 действиях, из повести Пушкина».

[60] Названо ролі з «Ревізора» Гоголя, драматичного водевіля «Матрос» Соважа й Делюр'є, «Москаля-чарівника» Котляревського і п'єси «Бідність не порок» Островського. У ролі Любима Торцова Щепкін дебютував тільки восени 1858 р.; очевидно, в Нижньому Новгороді він познайомив Шевченка з фрагментами цієї ролі.

[61] Стаття-рецензія Т. Г. Шевченка була надрукована в газеті «Нижегородские губернские ведомости» 1 лютого 1858 р., № 5, «Часть неофициальная».

[62] У 1844 р. О. В. Тиранов тяжко хворів. Його малюнки цього часу свідчили про творчий занепад талановитого художника.

[63] Йдеться про скульптуру «Псіхея» П'єтро Танеріні.

[64] «Фейєрверк»— анонімний вірш, що ходив у списках і пізніше опублікований Герценом у «Полярной звезде» (1861, кн. VI).

[65] Йдеться про пам'ятник 1000-ліття Росії у Новгороді, над проектом якого працював М. Мікешин. Він високо цінував Т. Г. Шевченка і звернувся до самого імператора з пропозицією внести у список осіб, образи яких мають бути увічнені на барельєфі пам'ятника, імена Гоголя і Шевченка.

Пропозиція Мікешина була рішуче відкинута. Наслідком була тільки грізна догана. (Докладніше про це див. «Комментарий» до кн.: Т. Г. Шевченко в воспоминаниях современников. М., 1962, с. 463—465).

[66] Лист «К издателю «Северной Пчелы», як це переконливо довів І. Я. Айзеншток (див. його статтю «Із розшуків про Шевченка» у «Збірнику праць п'ятої наукової Шевченківської конференції», 1957 р.), належить перу Т. Шевченка.

[67] Йдеться про «Листи з хутора» П. Куліша (лист перший) в журналі «Основа», 1861 р., № 1.

[68] «Запорожская старина»— збірка пісень і дум у 6 випусках, упорядкована і видана І. Срезневським у Харкові 1833—1836 рр. Вміщені у збірці твори подавалися як народні. Насправді, як це пізніше було встановлено, більшість з них належала перу І. Срезневського і була імітацією під фольклор.

[69] Із задуманої Шевченком серії «Живописна Україна» він устиг зробити і видати шість естампів: два жанрових малюнки з селянсько-

го побуту «Старости», «Судня рада», один офорт на історичну тему «Дари в Чигрині 1649 року», композиції на сюжет казки «Солдат і смерть», два ліричних пейзажі — «У Києві» і «Видубецький монастир».

[70] «О подражании Христу» Фоми Кампійського.

[71] Перша згадка про задум, що був потім реалізований у поемі Шевченка «Марія».

[72] Жоден скульптурний твір Шевченка не зберігся.

[73] До перекладу «Слова о полку Ігоревім» Шевченко приступив у 1860 р. До нас дійшли два уривки: «Плач Ярославни» і «З рана й до вечора».

[74] Лист С. Т. Аксакова містив відзив на Шевченкову повість «Прогулка с удовольствием и не без морали»: «Я не советую вам печатать эту повесть: она несравненно ниже вашего огромного стихотворного таланта, особенно вторая половина. Вы лирик, элегист; ваш юмор невесел, а шутка не всегда забавна. Правда, где вы касаетесь природы, где только доходит до живописи,— там все у вас прекрасно, но это не выкупает недостатков целого рассказа. Я без всякого опасения говорю вам голую правду. Я думаю, что такому таланту, как вы, можно смело сказать ее, не опасаясь оскорбить самолюбия человеческого. Богатому человеку не стыдно надеть сапог с дырой. Имея перед собой блистательное поприще, на котором вы полный хозяин, вы не можете оскорбиться, если вам скажут, что вы не умеете пройти по какой-нибудь степной тропинке» (М. К. Чалый. Жизнь и произведения Тараса Шевченко. К., 1882, с. 119—120).

[75] Портрет Кочубея, написаний Шевченком, зберігся. Експонується у Державному музеї Т. Г. Шевченка у Києві. Дата і авторський підпис: «1859. Т. Шевченко».

[76] Ці два малюнки збереглися. Експонуються у Державному музеї ім. Т. Г. Шевченка в Києві.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Айвазовський Іван Костянтинович (1817—1900) — відомий російський художник-маринніст. — 39.

Аксаков Іван Сергійович (1823—1886) — публіцист-слов'янофіл. —210.

Аксаков Костянтин Сергійович (1817—1860) — літератор слов'янофіл. — 210.

Аксаков Сергій Тимофійович (1791—1859) — російський письменник, автор «Сімейної хроніки», «Дитячих років Багрова-онука» та ін. — 167—202, 203, 210, 234.

Андромаха — персонаж з «Іліади» Гомера, дружина троянського царевича Гектора, забитого Ахіллесом. — 151.

Аполлон (грец. міф.) — син Зевса, бог мистецтва. — 114, 115.

Артемовський С. С. — див. *Гулак-Артемовський С. С.*

Аспазія (Аспасія) (близько 470 р. до н. е.— ?) — одна з найвидатніших жінок Стародавньої Греції, дружина Перікла; відзначалася розумом, красою і освіченістю.— 45.

Афанасьєв Олександр Миколайович (1826—1871) — російський фольклорист, автор кількатомної збірки «Російські народні казки». — 210.

Афанасьєв-Чужбинський Олександр Степанович (1817—1875) — етнограф, поет, знайомий Шевченка, присвятив Шевченкові вірш «Гарно твоя кобза грає» (зб. «Молодик», 1843). — 173, 185, 186, 215.

Бабст Іван Кіндратович (1824—1881) — історик і економіст, професор Казанського і Московського університетів. — 210.

Баженов Олександр Миколайович (1835—1867) — водевіліст і театральний критик. — 204.

Байрон Джордж-Ноел-Гордон (1788—1824) — великий англійський поет. — 215, 216.

Барб'є Анрі-Огюст (1805—1882) — французький революційний поет-романтик. Вірш «Собачий пир» написаний у 1830 р. під враженням подій Липневої революції. — 190, 211.

Барков Іван Семенович (за іншими відомостями, Степанович, 1732—1768) — російський поет, автор низькопробних віршів. — 186.

Бассіні А. (1819—1881) — італійський співак (бас).— 215.

Беатріче Портінарі — оспівана Данте флорентійка, героїня «Божественної комедії». — 145.

Беатріче Ченчі — див. Ченчі Беатріче.

Белліні Вінченцо (1801—1835) — італійський композитор. — 155.

Бенедиктов Володимир Григорович (1807—1873) — російський поет. Один з перших російських перекладачів Барб'є, зокрема вірша Барб'є «Собачий пир», який був поширений в численних списках і безцензурних виданнях. — 190, 211.

Бер Карл Максимович (1792—1876) — учений-природознавець. Очолював наукову експедицію в районі Каспійського моря (1853—1856). Познайомився з Шевченком у Новопетровському форті. — 176.

Беранже П'єр-Жан (1780—1857) — видатний французький поет-пісняр і сатирик, автор численних пісень-памфлетів, спрямованих проти монархії, дворянства, духівництва. — 197, 202, 203, 206.

Бергем (Берхем) Клас (1620—1683) — голландський художник.— 158.

Бернс Роберт (1759—1796) — великий шотландський поет. — 59.

Бетховен Людвіг ван (1770—1827) — великий німецький композитор. —50, 197, 210.

Білозерський Василь Михайлович (1825—1899) — учасник Кирило-Мефодіївського товариства з 1861 р.— редактор журналу «Основа».— 209.

Бодянський Осип Максимович (1808—1877) — філолог, фольклорист, знайомий Шевченка. — 198.

Борщевський Ян (1790—1851) — білоруський письменник-романтик. —221.

Брюні Федір Антонович (1799—1875) — російський художник, очолював відділ історичного й портретного живопису Петербурзької Академії мистецтв.— 41, 42, 43.

Брут Марк Юній (85—52 р. до н. е.) — політичний діяч Стародавнього Риму. Очолював змову проти Юлія Цезаря. Ім'я Брута стало синонімом підступності і зради.— 98.

Брюллов Карл Павлович (1799—1852) — видатний російський художник, учитель Шевченка в Академії мистецтв. — 35, 40, 41, 42, 43, 44, 48, 49, 148, 150, 151, 152, 153, 175, 179, 180, 183, 188, 212, 213, 216, 230.

Брянський Яків Григорович (1795—1853) — російський драматичний артист. — 180.

Бюрно Карл Іванович — генерал-майор, очолював Оренбурзький Окремий корпус. — 37, 144.

Вазарі Джорджо (1511—1574) — італійський художник і архітектор, автор праці «Життєписи найславетніших живописців, скульпторів і архітекторів». — 158.

Ван-Дейк Антоніс (1599—1641) — видатний фламандський художник, прославлений портретист, учень Рубенса. — 150, 158.

Варочка — Варвара Іванівна — персонаж повісті Шевченка «Капитанша». — 54.

Васильєва Катерина Миколаївна — артистка. — 194, 196, 206.

Ватт — див. *Уатт.*

Вашінгтон Ірвінг (1783—1859) — американський письменник, автор книги «Життя Кристофора Колумба». — 44.

Вебер Карл-Марія (1786—1826) — німецький композитор-романтик. — 154, 206.

Верді Джузеппе (1813—1901) — великий італійський композитор. —214.

Вернет Іосиф, точніше *Клод Жозеф Верне* (1714—1789) — французький художник-маринист. — 40.

Верньє Орас (1789—1863) — французький художник-баталіст.— 175.

Верстовський Олексій Миколайович (1799—1862) — російський композитор, автор опери «Аскольдова могила». — 189.

Вікліф Джон (1320—1384) — представник ранньої Реформації в Англії, борець проти католицької церкви. — 158.

Волконський Сергій Григорович (1788—1865) — декабрист.— 211.

Вяземський Петро Андрійович (1792—1878) — російський поет, критик, друг О. С. Пушкіна. — 41.

Гайдн Йозеф (1732—1809) — великий австрійський композитор. — 206.

Галич Олександр Іванович (1783—1848) — професор філософії Петербурзького університету. Автор книги «Опыт науки изящного» (СПб., 1825). — 39.

Галілей Галілео (1564—1642) — великий італійський учений — астроном, фізик і математик. — 86.

Ганка Вацлав (1791—1861) — чеський поет і вчений, поборник єдності слов'янських народів. — 97.

Гау Володимир Іванович (1816—1895) — російський художник. — 50.

Гверчіно-Доменіко Барбієрі (1591—1666) — італійський художник болонської школи. — 193.

Гедеонов Олександр Михайлович — директор імператорських театрів. — 203.

Гектор — персонаж «Іліади», троянський царевич. — 151.

Герн Карл Іванович — полковник Оренбурзького Окремого корпусу, приятель Шевченка на засланні. Залишив спогади про Шевченка.— 176.

Герсеванов Микола Борисович — публіцист, в 1845—1846 рр. друкував свої нариси про подорож по Італії в журналі «Отечественные записки». — 178.

Герцен Олександр Іванович (1812—1870) — видатний російський революціонер-демократ.— 190, 196, 198.

Гессе Павло Іванович (1801—1880) — чернігівський і київський (з 1855) цивільний губернатор. — 226.

Гессе (Гесс) Петер (1792—1871) — німецький художник, що належав, як і Петер Корнеліус (див.), до так званої мюнхенської школи, за висловом Шевченка, митців, що наслідували традиції релігійного живопису раннього Відродження. — 40.

Гете Йоганн-Вольфганг (1749—1832) — великий німецький поет і мислитель. Шевченко цитує і в щоденнику, і в повісті «Близнецы» окремі афоризми з «Фауста» Гете (в рос. перекладі Губера). — 38, 187.

Гиліс (Джон Джилліс) (1747—1836) — англійський історик, автор «Історії Стародавньої Греції». — 180.

Глинка Михайло Іванович (1804—1857) — великий російський композитор. — 156, 212.

Гнєдич Микола Іванович (1784—1833) — російський поет і перекладач. Основна праця — переклад «Іліади». — 161.

Гоголь Микола Васильович (1809—1852) — великий російський письменник. — 59, 60, 61, 62, 148, 149, 167, 177, 186, 188, 203.

Головачов Андріан Пилипович (1820—1889) — зоолог, професор Ярославського Демидовського ліцею. Досліджував флору Каспійського моря. Відвідував Шевченка в Новопетровському укріпленні (був там двічі — в 1852 і 1853 рр.). — 175.

Гольбейн Ганс Молодший (1497—1543) — німецький художник доби Відродження, відомий серією гравюр «Образи смерті». — 41.

Гомер (прибл. 8 ст. до н. е.) — давньогрецький поет.— 151, 161.

Горацій Флакк Квінт (65—8 р. до н. е.).— римський поет, автор «Од», «Сатир», «Послань», «Еподів». Травестійний переспів Горацієвих од українською мовою здійснив П. П. Гулак-Артемовський. — 174.

Горонович Андрій Михайлович (1818—1868) — академік живопису, вчився разом з Шевченком в Академії мистецтв. — 177.

Грибоєдов Олександр Сергійович (1794—1829) — великий російський письменник, автор «Лиха з розуму». — 58.

Григорович Василь Іванович (1786—1865) — конференц-секретар і викладач теорії мистецтв Академії мистецтв; брав участь у викупі Шевченка з кріпацтва. Вдячний Шевченко присвятив йому поему «Гайдамаки». — 39.

Грінберг (Грубнер) Ізабелла Львівна (? — 1877) — російська співачка. — 218.

Гулак-Артемовський Петро Петрович (1790—1865) — український поет. — 59.

Гулак-Артемовський Семен Степанович (1813—1873) — видатний оперний співак і композитор, автор першої української опери «Запорожець за Дунаєм», друг Шевченка. — 174, 211, 212, 229.

Гумбольдт Олександр-Фрідріх-Вільгельм (1769—1859) — видатний німецький природознавець, автор «Космосу». — 38.

Гус Ян (1369—1415) — вождь Реформації в Чехії, професор, ректор Празького університету. Шевченкова поема «Єретик» відтворює героїчний образ чеського патріота і борця. — 158.

Гюден Жан-Антуан (1802—1880) — французький художник-маринїст. — 197.

Даль Володимир Іванович (1801—1872), літературний псевдонім — Козак Луганський. Російський письменник, етнограф і мовознавець, автор «Толкового словаря живого великорусского языка» (У 4-х т., 1863 — 1867). «Солдатские досуги» Козака Луганського (вид. 1843) містять оповідання і загадки для солдатського читання. Шевченко був знайомий з Далем ще до свого заслання. — 67, 199, 200.

Данилевський Микола Якович (1822—1885) — російський публіцист. Брав участь в експедиції академіка Бера (1853—1856), під час свого пе-

ребування в Новопетровському форті познайомився з Шевченком. — 149, 176.

Данте Аліг'єрі (1265—1321) — великий італійський поет, автор «Божественної комедії», був у 1302 р. вигнаний з рідного міста Флоренції за політичні переконання («Флорентійський вигнанець»). — 64, 145, 209.

Даргомижський Олександр Сергійович (1813—1869) —видатний російський композитор, автор популярної класичної опери «Русалка». — 218.

Дармограй К. (Кобзар Дармограй) — псевдонім, яким Шевченко підписував окремі свої повісті, створені на засланні. — 232.

Делакруа Ежен (1798—1863) — французький живописець. — 175, 183.

Деларош Поль (1797—1856) — французький живописець. — 175, 183.

Державін Гаврило Романович (1743—1816) — видатний російський поет. — 191.

Діккенс Чарлз (1812—1870) — великий англійський письменник-реаліст. У повісті «Художник» Шевченко згадує, як захоплено читав ще в академічні роки роман Діккенса «Життя і пригоди Ніколаса Нікклбі». — 182.

Доменікіно — див. *Кампієрі Доменікіно.*

Доніцетті Гаетано (1797—1848) — італійський композитор. — 212.

Дюканж Віктор (1783—1833) — французький драматург. — 180.

Дюма Олександр — Дюма-батько (1802—1870) — французький письменник. — 57.

Дюпаті Шарль (1746—1788) — французький юрист і письменник, автор книги «Lettres de l'Italia». Російський переклад Т. І. Мартинова.— 47.

Дюрер Альбрехт (1471—1528) — великий німецький живописець і гравер доби Відродження; автор теоретичних праць, зокрема «Підручника для вимірювання» (або «Перспективи», про яку згадує Шевченко). — 41.

Єленочка — персонаж повісті Шевченка «Капитанша». — 53.

Жанен Жюль (1804—1874) — французький письменник і публіцист, автор скороченого перекладу на французьку мову популярного роману «Кларисса» англійського письменника Семюела Річардсона.— 47.

Желіговський Едвард (1820—1864) — літературний псевдонім Антоній Сова — польський революціонер, поет і драматург. Шевченко присвятив йому свою поезію «Посаджу коло хатини...» — 176, 177, 178.

Жемчужников Лев Михайлович (1828—1912) — художник, фольклорист, автор серії реалістичних картин «Живописная Украина». Частину із записаних ним українських фольклорних матеріалів було надруковано в «Записках о Южной Руси» Куліша, з якими і познайомився Шевченко. Опублікував «Воспоминания о Шевченко» (журн. «Основа», 1861 р., кн. III). — 196.

Жорж Санд (Занд) (1804—1876) — популярна французька письменниця. — 208.

Жуковський Василь Андрійович (1783—1852) — один з перших російських поетів, з яким познайомився Шевченко. Брав участь у визволенні Шевченка з кріпацтва. Шевченко присвятив йому поему «Катерина». — 40, 41, 42, 174, 180.

Залеський Броніслав (1820—1860) — польський історик, художник, один з найближчих друзів Шевченка в роки заслання. В 1846 р. за участь у польському революційному русі був відданий в солдати до Оренбурзького корпусу. — 66, 67, 144, 175, 176, 177, 178, 230.

Залеський Юзеф Богдан (1802—1886) — польський поет, учасник польського визвольного повстання 1830—1831 рр. — 176, 177.

Зарянко Сергій Костянтинович (1818—1870) — художник-портретист. — 66.

Земкевич Ромуальд Олександрович (1881—1943) — білоруський бібліограф, публіцист, історик літератури, перекладач. — 222.

Іванов Олександр Андрійович (1806—1858) — великий російський живописець. — 47, 188, 189.

Йохім Карл Іванович (1805—1859) — співучень Шевченка по Академії мистецтв.— 48, 49, 221.

Ільїн Микола Іванович (1777—1823) — російський драматург. — 214.

Гордан Федір Іванович (1800—1883) — російський художник-гравер, професор Академії мистецтв. — 56.

Іскандер — див. *Герцен О. І.*

Калам Александр (1810—1864) — швейцарський художник-пейзажист і гравер. — 34, 39, 176, 211.

Каменецький Данило Семенович (1830—1881) — український фольклорист, управитель друкарні П. Куліша в Петербурзі. — 208.

Каналетто Джованні-Антоніо (справжнє прізвище — Канале; 1697 — 1768) — італійський художник, майстер світлотіні. — 58.

Кант Іммануїл (1724—1804) — видатний німецький філософ.— 86.

Караджич Вук Стефанович (1787—1864) — визначний діяч сербського Відродження, філолог, основоположник сербської літературної мови на народній основі, збирач і упорядник сербського фольклору. — 59.

Каратигін Василь Андрійович (1802—1853) — російський актор-трагік. — 180.

Карташевська Варвара Яківна (1832—1902) — господарка літературного салону. В її будинку в Петербурзі в 50—60-х рр. відбувалися літературні вечірки, на яких Шевченко зустрічався з Тургеневим, Писемським, О. Жемчужниковим та іншими. Залишила спогади про Шевченка. — 209.

Квітка Григорій Федорович (літературний псевдонім — Грицько Основ'яненко; 1778—1843). — 53, 59, 174.

Кенсі (Катрмер де Кенсі) (1775—1849) — французький археолог. — 188.

Кернер Теодор (1791—1813) — німецький поет і драматург, автор трагедії «Цріні». — 176.

Кетчер Микола Христофорович (1809—1886) — перекладач творів Шекспіра, друг Герцена й Огарьова. — 174, 203.

Кишкін Володимир Васильович (1825-1911) — капітан пароплава «Князь Пожарский», яким Шевченко плив з Астрахані до Нижнього Новгорода. — 190.

Кіпренський Орест Адамович (1782—1836) — російський художник-портретист. — 54.

Кленце Лео (1784—1864) — німецький архітектор, брав участь у проектуванні Ермітажу та Ісакіївського собору. — 41.

Климовський (псевдонім Є. Оглобліна) — артист-співак, автор романсу «Хуторок». — 193, 205.

Клодт Петро Карлович (1805—1867) — відомий російський скульптор, творець пам'ятників Володимиру (в Києві), скульптурного ансамблю на Анічковому мосту в Петербурзі та багатьох інших. — 212.

Ковальов Віктор Васильович (1823—1894) — російський художник. — 217.

Козак Луганський — див. *Даль В. І.*

Козачківський Андрій Осипович (1812—1889) — лікар з Переяслава, приятель Шевченка. — 108, 230.

Коллар Ян (1793—1852) — видатний чеський поет і вчений, автор поеми «Дочка слави», в якій він закликав слов'ян до єднання в спільній боротьбі за національне визволення. — 97.

Кольман Карл Іванович (1786—1846) — російський художник, академік живопису. — 49.

Кольцов Олексій Васильович (1809—1842) — російський поет, якого любив Шевченко. Його рядками: «Пишу не для мгновений славы» розпочав Шевченко свій щоденник. — 174, 202.

Контський Антоній (1817—1899) — польський піаніст і композитор. — 212, 220.

Корнеліус Петер (1783—1867) — німецький художник, автор фресок і картин на історичні та релігійні теми. — 40, 43.

Корольов Пилип Миколайович (1821—1894) — учитель гімназії в Харкові, приятель Шевченка. — 225.

Корреджо (Антоніо Аллегрі; бл. 1489—1534) — італійський живописець доби Відродження. — 158.

Корсун Олександр Олексійович (1818—1891) — український поет-романтик і видавець альманаху «Сніп» (Харків, 1841). — 224.

Косарєв Георгій (Єгор) Михайлович (1818—1891) — ротний командир в Новопетровському укріпленні. Залишив цінні спогади про Шевченка. — 208.

Костомаров Микола Іванович (1817—1885) — український буржуазний історик, письменник. Член Кирило-Мефодіївського товариства.— 214, 215.

Котляревський Іван Петрович (1769—1838).— 59, 71, 187, 205, 221, 292.

Коцебу Август-Фрідріх-Фердінанд (1761—1819) — німецький письменник-драматург. — 193.

Кошелєв Олександр Іванович (1806—1883) — публіцист-слов'янофіл. — 211.

Крилов Іван Андрійович (1769—1844). — 202, 212, 223.

Кронеберг Олексій Іванович (пом. 1855) — перекладач Шекспіра і Таціта. — 210.

Крузе Микола Федорович (1823—1901) — ліберально настроєний цензор і перекладач. — 210.

Ксантиппа — ім'я сварливої дружини великого давньогрецького філософа Сократа. — 45.

Кукольник Нестор Васильович (1809—1868) — російський письменник реакційно-монархічного напряму. — 151.

Куліш Пантелеймон Олександрович (1819—1897) — український буржуазний письменник, історик, етнограф, фольклорист. — 69, 149, 164, 165, 184, 196, 198, 202, 208, 209, 222.

Курочкін Василь Степанович (1831—1875) — російський поет-сатирик, перекладач Беранже, засновник журналу «Искра» (1859—1873). Рядки з поезії Курочкіна «Как в наши лучшие года» Шевченко цитує в щоденнику (1 липня 1857 р.). — 197, 202, 203, 212.

Курочкін Микола Степанович (1830—1884) — поет, приятель Шевченка, перекладач його творів. — 202, 212.

Кухаренко Яків Герасимович (1800—1862) — український письменник, автор п'єси «Чорноморський побит»; наказний отаман Чорноморського (Кубанського) козацького війська. Кухаренкові Шевченко присвятив «Москалеву криницю». — 65, 163, 175.

Лазаревський Михайло Матвійович (1818—1867) — приятель Шевченка, якому поет подарував свій «Дневник». — 164, 174, 231.

Лазаревський Федір Матвійович (1820—1890) — брат М. М. Лазаревського, автор спогадів про Шевченка. — 173, 213.

Лафатер Йоганн (1741—1801) — німецький письменник, представник псевдонауки «френології» (черепознавства). — 231.

Легатович Ігнацій — польський бібліограф і педагог. — 221.

Ленський (справжнє прізвище Воробйов) *Дмитро Тимофійович* (1805—1860) — автор численних водевілів, сатиричних віршів і перекладів з Беранже. Байка «Помойная яма» поширювалася в рукописному вигляді; вперше була надрукована Герценом в «Полярной звезде» в 1859 році. — 201, 202, 206.

Лермонтов Михайло Юрійович (1814—1841). — 35, 38, 129, 174.

Лизогуб Андрій Іванович (1804—1865) — поміщик, у маєтку якого (с. Седнів на Чернігівщині) бував Шевченко. — 174.

Лібельт Кароль (1807—1875) — польський філософ-ідеаліст, критик і теоретик мистецтва. — 40, 42, 43, 44.

Лобода (Лебединцев) Феофан Гаврилович (1828—1888) — один із засновників журналу «Киевская старина», автор спогадів про Шевченка. — 209.

Лукулл (бл. 117 — бл. 57 р. до н. е.) — римський проконсул, уславився своїми бенкетами.— 145.

Лютер Мартін (1483—1546) — діяч Реформації в Німеччині. — 158.

Лядурнер Адольф Гнатович (1789—1855) — скульптор, академік і професор Академії мистецтв. — 183.

Максимович Михайло Олександрович (1804—1873) — видатний український учений-природознавець, філософ, історик. Член-кор. Петер-

бурзької АН, ректор Київського університету. Упорядковані ним збірки «Малоросійські пісні», «Українські народні пісні» поклали початок українській фольклористиці; переклав «Слово о полку Ігоревім». — 210, 229.

Марко Вовчок (Маркович-Вілінська Марія Олександрівна) (1834—1907). — 137, 208, 209.

Маркевич Микола Андрійович (1804—1860) — український історик, автор п'ятитомної «Історії Малоросії». Знайомий Шевченка. — 81, 224.

Мартен Джон (1789—1854) — англійський живописець і гравер.— 179.

Мейєрбер Джакомо (1791—1864) — французький композитор, автор опер «Пророк», «Гугеноти», «Африканка», «Роберт-диявол». — 46, 189, 195, 197, 199.

Мельников Абрам Іванович (1784—1854) — російський архітектор. — 183.

Мендельсон-Бартольді Якоб-Людвіг-Фелікс (1809—1847) — видатний німецький композитор. — 153.

Метлинський Амвросій Лук'янович (псевдонім — Амвросій Могила; 1814—1870) — український поет-романтик і фольклорист, автор збірки «Думки і пісні та ще дещо» (1839). Видав збірник «Народные южнорусские песни» (1854). — 175.

Михайлов Григорій Карпович (1814—1867) — художник, товариш Шевченка, учень К. П. Брюллова. — 152, 179, 183, 184, 213.

Мікеланджело Буонарроті (1475—1564) — великий італійський скульптор, живописець, архітектор і поет доби Відродження. — 178.

Мікешин Михайло Йосипович (1836—1896) — російський скульптор і живописець, ілюстратор творів Шевченка, автор багатьох пам'ятників, зокрема пам'ятника Богдану Хмельницькому в Києві. — 218, 219.

Мін Дмитро Єгорович (1818—1885) — професор-медик і поет, перекладач Данте, Шіллера та ін. — 209, 210.

Міцкевич Адам (1798—1839). — 215.

Мішо Жозеф-Франсуа (1767—1839)— французький історик.— 179.

Моллер Федір Антонович (1812—1875) — живописець і портретист, учень К. П. Брюллова. — 188, 189.

Морфей (міф.) — бог снів і сновидінь. — 68.

Моцарт Вольфганг-Амадей (1756—1791) — великий австрійський композитор. — 50, 193, 210, 220.

Мочалова Марія Василівна — артистка, племінниця російського трагіка П. С. Мочалова (1800—1848). — 193.

Мурільйо Бартоломе-Естебан (1618—1682) — іспанський живописець. З його картини «Свята родина» Шевченко виконав гравюру. — 56.

Назон — див. *Овідій.*

Настасья Іванівна — див. *Толстая А. І.*

Некрасов Микола Олексійович (1821—1877) — великий російський поет, революційний демократ. — 208.

Ніколай М. — див. Куліш П.

Новицький Микола Дементійович (1833—1906) — військовий діяч.

Був у близьких стосунках з Чернишевським, Добролюбовим, Некрасовим, Шевченком, автор мемуарів про Шевченка.— 208.

Обер Даніель-Франсуа-Еспрі (1782—1871) — французький композитор. — 211.

Овідій, Публій Овідій Назон (43 до н. е. — 17 н. е.) — римський поет. — 146.

Озеров Владислав Олександрович (1769—1816) — російський драматург, автор п'єс «Эдип в Афинах», «Фингал», «Дмитрий Донской». — 54.

Олдрідж Айра-Фредерік (1805—1867) — видатний негритянський актор-трагік, виконавець шекспірівського репертуару. В 1858—1867 рр. гастролював у Росії і на Україні. — 218, 219, 220, 221.

Осипов Микола Йосипович (1825—?) — художник-мініатюрист, знайомий Шевченка з часів навчання в Академії мистецтв. — 171, 183, 230.

Основ'яненко — див. *Квітка.*

Остаде Адріан ван (1610—1685) — голландський художник. — 158.

Островський Олександр Миколайович (1823—1886). — 148, 149, 175, 204, 205.

Падура Тимко (1801—1871) — український і польський поет, представник т. зв. «української школи». Писав українською мовою. — 166.

Перікл (близько 490—429 до н. е.) — політичний і військовий діяч Афін, видатний оратор. — 45.

Петров Йосиф Опанасович (1806—1878) — видатний оперний співак (бас), перший виконавець партії Івана Сусаніна і Руслана (в операх Глинки), Мельника (в опері «Русалка» Даргомижського) та ін.— 211, 212.

Петровський Петро Степанович (1814—1842) — художник, друг Шевченка. — 47, 152.

Піранезі Джованні Баттіста (1720—1778) — італійський архітектор і гравер, автор циклу гравюр «Римські старожитності».— 47.

Піунова Катерина Борисівна (1841—1909) — артистка, яку високо цінив на початку її сценічного шляху Шевченко. Згодом стала відомою провінціальною актрисою. Написала спогади про Шевченка. — 201, 202, 204, 205, 206.

Платонов — актор Нижегородського театру. — 194.

Плещеєв Олексій Миколайович (1825—1893) — російський поет і перекладач, член гуртка Петрашевського, засланий у солдати в Оренбурзький край. Перекладач поезій Шевченка. — 176, 177.

Погодін Михайло Петрович (1800—1875) — російський дворянський історик і публіцист. — 210.

Подберезький Ромуальд (1813—1856) — білоруський і польський літературознавець і поет. — 222.

Полевой Микола Олексійович (1796—1846) — російський письменник, історик, перекладач. — 197.

Потєхін Олексій Антипович (1829—1908) — російський повістяр і драматург. — 193.

Прадьє Джемс (1792—1852) — французький скульптор. — 183.

Псьол Олександра Іванівна (1817—1887) — українська поетеса. Її вірші «Свячена вода» наводить Шевченко в передмові до другого видання «Кобзаря» 1847 року. — 60.

Пуссен Нікола (1594—1665) — видатний французький живописець.— 179.

Пушкін Олександр Сергійович (1799—1837). — 69, 181, 183, 198, 203, 213.

Рамазанов Микола Олександрович (1815—1868) — скульптор, автор відомого погруддя Шевченка. — 47.

Растреллі Варфоломій Варфоломійович (1700—1771) — видатний російський архітектор, італієць за походженням. — 181.

Рафаель Санті (1483—1520) — великий італійський живописець і архітектор доби Відродження. — 54, 178.

Рейсдаль (Рюісдаль) Якоб (1628—1682) — голландський живописець-реаліст. — 56.

Рембрандт Гарменс ван Рейн (1606—1669) — великий голландський живописець.— 55, 235.

Рені Гвідо (1575—1642) — італійський живописець. — 54, 184.

Ретш Моріц (1779—1857) — німецький живописець і гравер. — 180.

Реутт Вінцент — польський поет. — 221.

Рєпніна Варвара Миколаївна (1808—1891) — російська письменниця, дочка кн. М. Г. Рєпніна-Волконського. Близька знайома Т. Г. Шевченка, він присвятив їй поему «Тризна». — 61, 144, 227, 228.

Рилєєв Кіндрат Федорович (1795—1826) — російський поет, декабрист. — 192.

Річардсон Семюел (1689—1761) — англійський письменник. — 47.

Родзянко Аркадій Гаврилович (1793—1846) — поміщик, автор низькопробних віршів. — 186.

Россіні Джоаккіно-Антоніо (1792—1868) — видатний італійський композитор. — 194, 206.

Ростопчина Євдокія Петрівна (1811—1858) — російська поетеса, авторка салонних віршів. — 60.

Рубенс Пітер-Пауль (1577—1640) — великий фламандський живописець. — 158.

Рустем Ян (1761—1835) — художник, професор Віленського університету. — 178.

Садовський Пров Михайлович (1818—1872) — видатний російський актор. — 214.

Салтиков-Щедрін Михайло Євграфович (1826—1889) — 149.

Самойлова Надія Василівна (1822—1899) — петербурзька артистка, користувалась великим успіхом у водевільних ролях. — 202.

Сапожников Олександр Олександрович — астраханський рибопромисловець. — 190, 192.

Сераковський Зигмунт (Сигізмунд) (1826—1863) — польський революційний демократ, приятель Шевченка і Чернишевського, очолив селянське повстання 1863 р. у Литві і був страчений. — 176.

Серве Андрієн-Франсуа (1807—1866) — бельгійський віолончеліст і композитор. Шевченко слухав його в Петербурзі під час гастролей артиста в 30—40-х рр. — 153.

Сетов (справжнє прізвище Сетгофер) *Йосиф (Осип) Якович* (1826—1894) — оперний співак (тенор), родом з Угорщини. — 212.

Сівілла (ант. міф) — так називали в стародавніх греків і римлян жінок-пророчиць. Сівілла Албунея віщувала в Тибуртинському гаю; звідси й назва «Сівілла Тибуртинська». Шевченко в повісті «Капитанша» згадує про картину Кіпренського «Сівілла Тибуртинська».— 54.

Скальковський Аполлон Олександрович (1808—1899) — український дворянський історик. — 166.

Сковорода Григорій Савич (1722—1794) — видатний український просвітитель-гуманіст, поет і філософ. — 59, 108.

Скопас (4 ст. до н. е.) — давньогрецький скульптор та архітектор. — 53.

Скотт Вальтер (1771—1832) — видатний англійський письменник. — 59, 162, 179, 182, 230.

Смірдін Олександр Пилипович (1795—1857) — російський видавець і книготорговець, видав ілюстрований збірник «Сто русских литераторов» у трьох томах. — 179.

Сова — див. Желіговський Едвард.

Соколов Петро Федорович (1791—1848) — російський художник-аквареліст. — 50.

Сократ (469—399 до н. е.) — давньогрецький філософ-ідеаліст. — 107.

Соленик Карпо Трохимович (1811—1851) — видатний український актор, основоположник реалістичного сценічного мистецтва 1-ї половини XIX ст. — 187.

Соловйов Сергій Михайлович (1820—1879) — російський буржуазний історик, автор праці «Історія Росії з найдавніших часів».— 167.

Срезневський Ізмаїл Іванович (1812—1880) — визначний російський і український філолог-славіст. — 225.

Ставассер Петро Андрійович (1816—1850) — російський скульптор, співучень Шевченка по Академії мистецтв. — 47, 213.

Сухово-Кобилін Олександр Васильович (1817—1904) — російський драматург, автор трилогії «Весілля Кречинського», «Справа», «Смерть Тарєлкіна». — 214.

Сю Ежен (1804—1857) — французький письменник, автор популярного у свій час роману «Паризькі таємниці». — 61, 204.

Тальоні Марія (1804—1884) — видатна балерина, італійка за походженням, в 1837—1842 рр. (з перервами) — солістка Великого театру в Петербурзі. — 47.

Тамберлик — італійський тенор. — 215.

Тамерлан (Тімур) (1336—1405) — середньоазіатський правитель, полководець. — 97.

Тенеріні (Тенеріні) П'єтро (1789—1869) — італійський скульптор, автор «Псіхеї» (у Шевченка — «Душеньки»). — 213.

Тарновський Григорій Степанович (?—1853) — поміщик, власник с. Качанівки, де бували Шевченко, Глінка, Гоголь, Штернберг та інші. В повісті «Музыкант» Т. Г. Шевченко вивів його під іменем кріпосника Арновського. — 224.

Тенірс (Teniers) Давид (1610—1690) — фламандський живописець. — 147, 158.

Тиранов Олексій Васильович (1801—1859) — російський художник-портретист.— 213.

Толстая Анастасія (Настасья) Іванівна — дружина Ф. П. Толстого, активно сприяла визволенню Т. Г. Шевченка. — 145, 212.

Толстой Лев Миколайович (1828—1910).— 193.

Толстой Федір Петрович (1783—1873) — живописець, віце-президент Академії мистецтв. — 36, 147, 218, 228.

Тон Костянтин Андрійович (1794—1881) — архітектор; за його проектами споруджено, зокрема, Великий Кремлівський палац. — 189, 192.

Торвальдсен Бертель (1770—1844) — датський скульптор. — 158.

Тредіаковський Василь Кирилович (1703—1769) — російський учений і поет. — 186.

Трохим — персонаж повісті Шевченка «Прогулка с удовольствием и не без морали». — 55, 162.

Трусова Є. — актриса Нижегородського театру. — 268.

Туман — персонаж повісті Шевченка «Капитанша». — 69, 70.

Тургенєв Іван Сергійович (1818—1883). — 209.

Тютчев Федір Іванович (1803—1873) — російський поет. — 195.

Уатт Джеймс (1736—1819) — англійський винахідник. — 157.

Улибишев Олександр Дмитрович (1794—1858) — автор праць про Моцарта і Бетховена. — 197.

Фамусов — персонаж комедії О. С. Грибоєдова «Лихо з розуму». — 145.

Федоров Павло Степанович (1803—1879) — драматург. — 193, 194.

Федотов Павло Андрійович (1815—1852) — видатний російський художник, зачинатель критичного реалізму в російському образотворчому мистецтві. Шевченко у щоденнику має на увазі його картину «Приїзд жениха». — 148.

Фідій (поч. 5 ст. до н. е. — бл. 432 до н. е.) — великий давньогрецький скульптор. — 45, 53, 188.

Форнаріна — кохана Рафаеля, образ якої художник увічнив у своїх картинах. — 54.

Фултон Роберт (1765—1815) — американський винахідник. У 1807 р. збудував перший у світі колісний пароплав. — 157.

Хомяков Олексій Степанович (1804—1860) — поет і публіцист. Шевченко ставився до нього негативно (див. його вірш «Умре муж велій в власяніце...»). — 251, 278.

Цампієрі Домінікіно (1581—1641) — італійський живописець. — 158, 180, 193.

Церера (міф.) — богиня землеробства. — 52.

Чалий Михайло Корнійович (1816—1907) — український письменник, перший біограф Шевченка, автор книги «Життя і твори Т. Г. Шевченка» (1882). — 208.

Ченчі Беатріче (II пол. XVI ст.) — римлянка, жінка надзвичайної краси; образ її оспівано в багатьох творах літератури і мистецтва. —54.

Чернецови (брати) Григорій (1807—1865) і Никанор Григоровичі (1805—1879) — російські художники-пейзажисти. — 49.

Чернишевський Микола Гаврилович (1828—1889).— 161.

Честахівський Григорій Миколайович (1820—1893) — український художник. Автор спогадів про Шевченка. — 71.

Чичерін Борис Миколайович (1828—1904) — російський юрист, історик, філософ і публіцист. — 210.

Чужбинський — див. *Афанасьєв-Чужбинський.*

Шатобріан Франсуа-Рене (1768—1848) — французький письменник. — 145.

Шафарик Павел Йосеф (1795—1861) — визначний чеський і словацький філолог та історик, діяч чеського і словацького Відродження. — 59, 97.

Шевирьов Степан Петрович (1806—1864) — критик і публіцист. —210.

Шекспір Вільям (1564—1616).— 174, 203, 209, 216, 218, 219.

Ширяєв Василь Григорович — петербурзький майстер-декоратор, до якого в навчання був відданий юний Шевченко. — 152.

Шмітгоф Евеліна Карлівна — актриса Нижегородського театру. — 203.

Шопен Фридерик Франціщек (1810—1849) — великий польський композитор. — 155, 157, 199, 220.

Шпор Людвіг (1784—1859) — німецький композитор і скрипаль.— 153, 156.

Штернберг Василь Іванович (1818—1845) — український та російський художник, друг і співучень Шевченка по Академії мистецтв. Шевченко присвятив йому поезії «Іван Підкова», «На незабудь Штернбергові».— 41, 47, 48, 56, 150, 182, 216.

Щедрін Н. — див. *Салтиков-Щедрін.*

Щедрін Сильвестр Феодосійович (1791—1830) — російський живописець-пейзажист. — 34.

Щепкін Михайло Семенович (1788—1863) — великий російський актор, основоположник критичного реалізму в українському і російському театрі. — 90, 129, 130, 168, 184, 187, 200, 201, 210, 214, 220, 232, 234.

Щербина Микола Федорович (1821—1869) — російський поет. — 175, 212.

Йохім — див. Ійохім.

Юнге (Толстая) Катерина Федорівна (1843—1913) — дочка графа Ф. П. Толстого. — 221.

Якобі М. К. — знайомий Шевченка у Нижньому Новгороді. — 193, 198, 254.

ЗМІСТ

Естетичні обрії Тараса Шевченка. Стебун І. . . 5
Прекрасне в житті і мистецтві. Мистецтво і дійсність 33
Митець і суспільство . 71
Про народну творчість 161
Про літературу, образотворче мистецтво, архітектуру, музику, театр 174
Нотатки про деякі власні задуми і твори . 224
Примітки 237
Іменний покажчик . 241

Памятники эстетической мысли

ТАРАС ШЕВЧЕНКО
ОБ ИСКУССТВЕ

Сборник
Издание второе

Составитель *Илья Исакович Стебун*

Киев, «Мыстэцтво», 1984

(На украинском языке)

Зав. редакцією *С. М. Пільчевська*
Редактор *В. С. Бугаєнко*
Художник *В. В. Красій*
Художній редактор *О. Д. Стеценко*
Технічний редактор *Н. Г. Орлова*
Коректор *Н. М. Шугай*

Інформ. бланк № 1595

Здано на виробництво 08.12.83. Підписано до друку 12.07.84. Формат 70×108¹/₃₂. Папір кн.-журнальний. Гарнітура літературна. Спосіб друку високий. Умовн. друк. арк. 11,725 (в т. ч. 0,525 вкл.). Умови. ф.-відб. 12,65. Обл.-вид. арк. 13,96. Тираж 15 000 пр. Зам. 4—36. Ціна 1 крб. 20 к.

Видавництво «Мистецтво»,
252034, Київ-34, Золотоворітська, 11

Київська книжкова фабрика «Жовтень»
252053, Київ-53, вул. Артема, 25

Шевченко Т. Г.

Ш37 Про мистецтво : Збірник / Упоряд., вступ. стаття і приміт. І. І. Стебуна.— 2-е вид.— К. : Мистецтво, 1984.— 255 с.— (Пам'ятки естет. думки).

В опр. : 1 крб. 20 к. 15 000 пр.

До збірки увійшли найважливіші матеріали творчої спадщини великого українського поета, що безпосередньо розкривають його естетичні ідеї, його погляди на художню творчість, її пізнавальну та суспільно-дійову роль, думки і висловлювання з приводу тих чи інших мистецьких явищ. У виданні використана поезія й проза Тараса Шевченка, його щоденник і листи, а також мемуарна література про поета. Розрахована на читачів, що цікавляться проблемами літератури, мистецтва, естетики.

Ш $\frac{0302060000—208}{M207(04)—84}$ 55—84

1 крб. 20 к.

Багатотомна серія «Пам'ятки естетичної думки» знайомить читача з найвидатнішими творами з питань естетики, які написали діячі вітчизняної та зарубіжної науки, культури, мистецтва. Серія охоплює твори мислителів античного світу, доби Відродження та просвітительства, російських та українських революціонерів-демократів. Щороку видавництво «Мистецтво» випускає книги цієї серії.